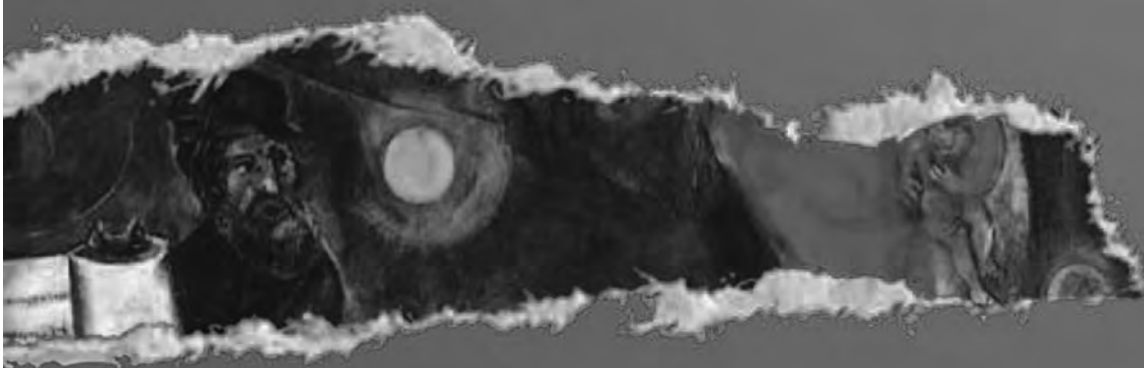

Zachowaj

pamięć

Poradnik
dla nauczycieli

Centralny Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli
00-478 Warszawa,
Al. Ujazdowskie 28
tel. (22) 345 37 00
www.codn.edu.pl
e-mail: codn@codn.edu.pl

Autorzy: Zdzisława Barankiewicz, Karol Becker, Ewa Bobińska, Aleks Dancyg, Izrael Kertzner, Katarzyna Koszewska, Robert Szuchta, Piotr Trojański, Arkadiusz Walczak

Koordynator projektu: Ewa Bobińska, Alex Dancyg
Opracowanie graficzne: Krzysztof Kielbasiński
Opracowanie redakcyjne: Joanna Gospodarczyk, Orit Margalio

Publikacja powstała we współpracy instytucji edukacyjnych Polski i Izraela
w ramach projektu „Zachować pamięć”.
Informacje o projekcie na stronie www.polska-izrael.edu.pl

© Centralny Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli, 2008

Wydanie I

ISBN 978-83-60814-04-8

Skład: Jan Jacek Swianiewicz

Druk: ZAKŁADY GRAFICZNE TAURUS
Stanisław Roszkowski Sp. z o.o., 01-914 Warszawa, ul. Dantego 1/25
Zakład Produkcyjny: Kazimierów, ul. Zastawie 12, 05-074 Halinów

SPIS TREŚCI

Wstęp	5
Wytyczne do spotkań młodzieży polskiej i izraelskiej	7
Zajęcia integracyjne	9
Poznajmy się – 9	
Nasi bohaterowie – 18	
Poznajmy się	10
Średniowiecze	19
Czasy nowożytne – złoty wiek XV-XVIII	22
Scenariusz: Złoty wiek Polaków i Żydów w Rzeczypospolitej – 30	
Wiek XIX	36
Scenariusze:	
1. Tadeusz Kościuszko i Berek Joselewicz – dwaj bohaterowie. Polacy i Żydzi w walce o niepodległość Polski pod zaborami – 44	
2. Razem czy osobno – Polacy i Żydzi w walkach o niepodległość Polski w XIX wieku – 52	
Dwudziestolecie międzywojenne	62
Scenariusz: Janusz Korczak – ludzki pomost pomiędzy dwoma narodami – 72	
Czas Zagłady	79
Scenariusz: Losy spotykają się na placu – 93	
Po wojnie	97

WSTĘP

Maciej Kozłowski (Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP)

Materiał publikacji „Zachować pamięć” jest historia. A przecież samo pojawienie się tej książki jest wydarzeniem historycznym. Oto po raz pierwszy polscy i izraelscy edukatorzy wspólnie opracowali scenariusze lekcji i zajęć edukacyjnych dla młodych Polaków i Izraelczyków, którzy, znów wspólnie, poznawać mają łączącą ich historię. Historię wspólną, albowiem przez niemal tysiąc lat historia polska i historia żydowska przenikały się. Nie zawsze była to historia łatwa. Obfituje w wydarzenia piękne i wzniosłe, ale także dramatyczne. O nich właśnie opowiada — *sine ira et studio* — obszerny historyczny esej stanowiący wprowadzenie do scenariuszy zajęć.

Esej ten mówi, jak niezwykle bogata była owa wspólna przeszłość. Dość powiedzieć, że tuż przed upadkiem Polski pod koniec XVIII stulecia większość Żydów — być może nawet 60–70% — zamieszkiwała ziemię Rzeczypospolitej Wielu Narodów. A zatem większość żydowskiego narodu, zarówno w Izraelu, jak i w diasporze wywodzi swe korzenie z Polski. Istnienie przez stulecia zwartej mniejszości o odmiennej, ale przecież bardzo do polskiej zbliżonej kulturze wywarło na Polaków ogromny wpływ, którego ślady widoczne są do dzisiaj. Złożone historyczne okoliczności drugiej połowy XX wieku sprawiły, że zarówno w Polsce, jak i w Izraelu ową wspólną historię starano się, jeśli nie całkowicie wymazać ze zbiorowej świadomości, to przynajmniej maksymalnie zmarginalizować.

W Polsce przez cały okres komunistycznych rządów oficjalna historiografia odżegnywała się od pamięci o tradycjach wielokulturowej Rzeczypospolitej. Zwłaszcza po bolesnych wydarzeniach drugiej połowy lat 60. cenzura wprost zakazywała jakichkolwiek wzmianek o ogromnym bogactwie, jakie do polskich dziejów wnieśli mieszkający na naszych ziemiach przez stulecia Żydzi.

Odmienne były motywy w Izraelu. Młode państwo borykające się z ogromnymi zagrożeniami i od początku swego istnienia zmuszone walczyć o prawo do przetrwania oparło swój system wychowawczy na ideologii syjonistycznej, w której zabrakło miejsca dla bogatych dziejów diaspory a więc przede wszystkim historii polskich Żydów. A jeśli już coś z owej historii podkreślano, to raczej ciemne karty, których kulminacją była dokonana — niestety — na ziemiach polskich, choć nie polskimi rękoma, Zagłada.

Rezultat był nietrudny do przewidzenia. Po obu stronach sztucznie wykopanego muru między komunistyczną Polską a młodym państwem żydowskim narastała historyczna ignorancja lub, co gorsze, negatywne stereotypy i uprzedzenia. Wszystko to zaczęło się powoli zmieniać, gdy w 1989 r. po niezwyklej, bezkrwawej rewolucji Polska odzyskała wolność i suwerenność. Jednym z istotnych elementów tej nowej sytuacji było stopniowe odzyskiwanie pamięci, pracowite zapełnianie białych plam, których nie mało namnożyło się w oficjalnej wykładni narodowych dziejów. Ważnym elementem owego

odzyskiwania pamięci było badanie dziejów i kultury licznych zamieszkujących Polskę mniejszości, w tym przede wszystkim Żydów. W ciągu siedemnastu lat powstały setki opracowań i monografii, przyczynków i potężnych dzieł poświęconych tej problematyce. Do ich prowadzenia powołano nowe jednostki badawcze, wykształciła się wcale liczna kadra badaczy zajmujących się dziejami polskich Żydów, ich kultury i wkładu we wspólną historię.

Nieco inaczej proces ten przebiegał w Izraelu. Pierwsze wycieczki do Polski organizowane przez izraelskie władze oświatowe koncentrowały się niemal wyłącznie na dziejach Zagłady, a ich celem było nie tyle poznanie złożonej historii, ile szokowe przedstawienie tragedii Żydów. Stopniowo jednak także w Izraelu coraz powszechniej zaczęto zdawać sobie sprawę, że taki profil edukacyjny ma liczne mankamenty. Że obok ukazania straszliwego oblicza Zagłady konieczne jest także ukazanie wielowiekowych wspólnych dziejów. I z takiego właśnie myślenia wyrasta ta książka. Jej niepisany założeniem jest realizowana — wciąż niestety w ograniczonym zakresie — zasada, że młodzi Izraelczycy przyjeżdżający do Polski spotykać się będą z polskimi rówieśnikami i wspólnie poznawać złożone dzieje polsko-żydowskie. Że rodzące się podczas owych spotkań dyskusje, nieraz niełatwe, będą służyły lepszemu wzajemnemu zrozumieniu się, gdyż otworzą owych młodych ludzi na wrażliwość inną niż własna, co pozwoli lepiej zrozumieć sens i istotę przeszłych wydarzeń.

I właśnie to niepisane założenie sprawia, że prezentowany tu tom nazwałem wydarzeniem historycznym. Coraz powszechniejsza jest bowiem świadomość, że wyzwania współczesności nakazują nie zamykanie się we własnych narodowych, etnicznych czy religijnych gettach, lecz wręcz przeciwnie — otwarcie na innych. Że konieczne jest poznanie i zaakceptowanie innego niż własny widzenia świata, przeszłości, a także rodzących się współcześnie wyzwań.

Prezentowane w tej książce scenariusze lekcyjne realizują taki właśnie zamysł edukacyjny. Ponieważ jest to zamysł wspólny, stąd niezwykła wartość tej skromnej w formie, ale jakże bogatej w treść publikacji. I można tylko wyrazić nadzieję, że książka ta będzie w szerokim użytku, że wspólne spotkania i wspólne poznawanie dziejów stanie się we wzajemnych kontaktach normą, że za tą publikacją pojawią się następne i że taki właśnie sposób kształcenia młodych umysłów nie będzie wyjątkiem, ale stanie się normą.

WYTYCZNE DO SPOTKAŃ MŁODZIEŻY POLSKIEJ I IZRAELSKIEJ

Izrael Kertsner (Ministerstwo Edukacji Izraela)

Spotkania młodzieży izraelskiej i polskiej w Polsce nie są niczym nowym ani wyjątkowym. Spotkania takie odbywają się od początku lat 90. XX wieku. Do dzisiaj odbyły się już setki spotkań i wzięło w nich udział tysiące uczniów z Izraela i Polski.

Spotkania młodzieży w Polsce uzasadnione są wspólnymi interesami edukacyjnymi Polski i Izraela i są wspierane ustaleniami między władzami obu państw.

Ministerstwo Edukacji Izraela podkreśla, że podczas podróży młodzieży izraelskiej do Polski poleca się zorganizować spotkanie z młodzieżą polską i proponuje trzy modele spotkań:

- krótkie spotkanie
- dwuetapowe spotkanie
- rozszerzone spotkanie.

Spotkanie krótkie obejmuje jedynie wizytę młodzieży izraelskiej w szkole polskiej.

Spotkanie w dwóch etapach to moduł towarzysko-kulturalny i wspólna wycieczka. W programie spotkań dwuetapowych polska młodzież gości grupę izraelską w swojej szkole, następnie towarzyszy grupie izraelskiej na wybranym etapie trasy wycieczki.

Spotkanie rozszerzone to moduł towarzysko-kulturalny, wspólna wycieczka oraz wspólne warsztaty. W programie spotkań rozszerzonych polska młodzież gości grupę izraelską u siebie w szkole, następnie wspólnie przechodzą wybrany fragment trasy i wracają wszyscy do szkoły na warsztaty na temat stosunków polsko-żydowskich.

Spotkania młodzieży w Polsce mają kilka celów:

- a) Nawiązanie kontaktów koleżeńskich między młodymi ludźmi.
- b) Zmierzenie się ze stereotypami istniejącymi w obu narodach.
- c) Podjęcie współpracy pomiędzy szkołami.
- d) Zapoczątkowanie dyskusji o różnych kwestiach stosunków polsko-żydowskich.

Osiągnięcie celów jest zależne od przebiegu przygotowań do spotkania, organizacji samego spotkania i późniejszych działań. Im lepiej jest przemyślane spotkanie, tym lepszy jest jego rezultat.

Spotkania w modelu dwuetapowym i rozszerzonym, które trwają nieco dłużej, proponują bardziej zróżnicowane zajęcia towarzyskie, edukacyjne, wycieczkę i uczenie się w małych grupach, realizowane poprzez różnego rodzaju wspólne zajęcia – pozwalają na głębsze poznanie się młodzieży.

Nie trzeba dodawać, że krótkie spotkania pozwalają tylko na wstępne poznanie się młodzieży, co jest jak najbardziej przyjętym celem, ale nie pozwala na stworze-

nie platformy do dyskusji o złożonej tematyce stosunków polsko-żydowskich podczas Holocaustu.

Rozszerzenie kontaktu młodzieży na dłuższy okres i zbudowanie długofalowej współpracy szkół otwiera nowe możliwości, jak:

- lepsze przygotowanie do spotkań (dogłębne poznanie tematów, które zostały wybrane przez szkoły na wspólne spotkanie, przygotowanie oprowadzania podczas wspólnej wycieczki),
- rozwinięcie kontaktów młodzieży polskiej i izraelskiej z wykorzystaniem Internetu,
- wymiana pomocy naukowych (mapy, zdjęcia, filmy, podręczniki), które mogą pomóc w poznaniu historii, geografii, kultury, współczesnych tematów dotyczących Polski i Izraela,
- stworzenie wspólnych prac naukowych przez uczniów polskich i izraelskich,
- goszczenie grupy polskich uczniów w Izraelu, nocleg w domach uczniów, wspólna wycieczka po Izraelu, wspólna nauka,
- udział polskich uczniów w kilkudniowej podróży grupy izraelskiej w Polsce,
- stworzenie wspólnych projektów edukacyjnych, jak: ochrona cmentarzy żydowskich w Polsce, wspólne działanie przeciwko antysemityzmowi i rasizmowi itd.,
- stworzenie projektów edukacyjnych, które zachęcą młodzież w Polsce i w Izraelu do przygotowania prac konkursowych o tych państwach,
- organizowanie seminariów dla nauczycieli i dyrektorów szkół, w Polsce lub w Izraelu, dotyczących wspólnych zagadnień edukacyjnych i wychowawczych, wymiana wiedzy przy tworzeniu projektów edukacyjnych.

Ministerstwo Edukacji Izraela wspólnie z polskimi władzami przedstawia pewne pomysły, pomoce i metodologię do tworzenia i organizowania spotkań młodzieży polskiej i izraelskiej.

SCENARIUSZ ZAJĘĆ

POZNAJMY SIĘ

■ Cele

- kształtowanie postawy otwartości na drugiego człowieka
- uwrażliwienie na problem inności i odmienności w relacjach międzyludzkich
- integracja grupy międzynarodowej

I. WSTĘP

1. Przedstawcie siebie i głównych organizatorów spotkania
2. Powiedzcie, jakie są cele i główne punkty programu
3. Podajcie i omówcie zasady, które pomogą osiągnąć założone cele:

- *Słuchamy siebie nawzajem*
- *Jesteśmy otwarci na innych*
- *Dbamy o swoje granice i granice drugiego człowieka*

II. ROZWINIĘCIE – PRZYKŁADY ĆWICZEŃ INTEGRACYJNYCH

GWIAZDA TOŻSAMOŚCI¹

■ Środki dydaktyczne

kartki formatu A4, mazaki, kredki

■ Czas

30 minut

1. Rozdajcie uczestnikom spotkania czyste kartki oraz kolorowe mazaki bądź kredki. Poproście, aby narysowali obraz własnej tożsamości w formie gwiazdy, której promienie, symbolizując różne aspekty ich tożsamości, przenikają w stronę innych ludzi.
 2. Poproście uczniów, aby przeszli się po sali i porównali swoją gwiazdę z rysunkami pozostałych osób.
 3. Zachęćcie do powrotu na miejsca. Zadajcie pytania i kierujcie dyskusją:
 - *Czego dowiedzieli się o sobie?*
 - *Jakie aspekty ludzkiej tożsamości udało się im zauważyć?*
 - *Co myślą na temat ludzkiej różnorodności występującej w grupie?*
- Wyciągnijcie wspólnie wnioski.

¹ Opracowano na podstawie scenariusza K. Koszewskiej, zamieszczonego w publikacji *Polacy i Żydzi. Wczoraj, dziś i jutro*, Wydawnictwa CODN, w przygotowaniu.

Ludzie różnią się między sobą imionami, krajem pochodzenia, miejscem urodzenia, miejscem zamieszkania, ulubionym sposobem spędzania wolnego czasu, wiekiem, wzrostem, kolorem oczu, wyznaniem, narodowością, przynależnością do grup mniejszościowych itp. Ludzie są też do siebie podobni. Jest wiele elementów, spraw, cech, sytuacji, które ich łączy. Podobieństwa i różnice między ludźmi są naturalne i oczywiste.

NIĆ POROZUMIENIA²

■ Środki dydaktyczne

plakietki identyfikacyjne, papier flipchartowy, kłębki włóczki

■ Czas

20 minut

1. Rozdajcie plakietki identyfikacyjne i poproście o napisanie na nich imion. Podzielcie uczestników spotkania na mniejsze, 20-osobowe grupy.
2. Poproście, aby uczniowie z każdej grupy usiedli w kręgu. W środku każdego z kręgów połóżcie arkusz papieru z niedokończonym zdaniem i poproście o jego uzupełnienie:

Ja i
(imię uczestnika spotkania)

jesteśmy do siebie podobni w tym, że:
.....
.....
(wspólny aspekt tożsamości)

3. Dajcie jednemu uczniowi z każdej grupy kłębek wełny i poproście, aby rzucił go wybranej osobie, trzymając koniec nitki w ręce i uzupełnił zdanie widoczne na arkuszu papieru. Osoba, którą wybrał, rzuca kłębek kolejnej, wybranej przez siebie osobie, trzymając nić w ręce, i wypowiada swoją wersję zdania zapisanego na arkuszu. I tak dalej, aż do momentu, gdy wszyscy uczniowie zostaną połączeni nicią i wypowiedzą zapisane zdanie. Tak powstanie „pajęczek ludzkich podobieństw” w każdej z grup.

4. Zmieńcie kartkę leżącą w środku kręgu każdej z grup. Tym razem połóżcie arkusz papieru z innym niedokończonym zdaniem:

Ja i
(imię uczestnika spotkania)

różnimy się od siebie tym, że
.....
(różnicujący aspekt tożsamości)

² Opracowano na podstawie scenariusza K. Koszewskiej, zamieszczonego w publikacji *Polacy i Żydzi. Wczoraj, dziś i jutro*, Wydawnictwa CODN, w przygotowaniu.

Zaczyna osoba, która jako ostatnia w każdej z grup trzymała kłębek. Rzuca go do swojego poprzednika, puszcza nitkę i uzupełnia zdanie na arkuszu w kręgu. I tak, aż do momentu zwinięcia kłębka.

5. Poproście, aby członkowie mniejszych grup wrócili do kręgu. Omówcie wrażenia z tego ćwiczenia. Zadajcie pytania:

— *Co czuli uczestnicy spotkania w trakcie rzucania lub zwijania kłębka?*

— *Czy łatwiej jest mówić o podobieństwach, czy o różnicach?*

— *Z czego wynikają trudności?*

6. Podsumujcie: W sytuacji, gdy ludzie nie znają się, najbardziej widoczne są te podobieństwa i różnice, które dotyczą wyglądu, a nie cech osobowości. Często na tej podstawie ludzie wyciągają błędne wnioski np. rudy – fałszywy, blondynka – głupia itp.

Tylko wtedy, gdy istnieje możliwość lepszego poznania się, istnieje szansa na bliskość, przyjaźń, zrozumienie.

SALA PYTAŃ I ODPOWIEDZI

■ Środki dydaktyczne

kartki formatu A-4, mazaki, szpilki krawieckie

■ Czas

15 minut

1. Rozdajcie uczestnikom spotkania po dwie kartki formatu A4. Jedną z napisem:

Mam pytanie:
.....
.....

Drugą z napisem:

Odpowiem na pytanie:
.....
.....?

2. Poproście, aby uczestnicy spotkania zapisali na nich w formie pytań to, czego chcieliby dowiedzieć się od innych, oraz podali (wymienili) zagadnienie, w którym czują się kompetentni i na które chętnie udzielą odpowiedzi innym.

3. Poproście każdego uczestnika o przypięcie kartek z pytaniami szpilkami do ubrania: „Mam pytanie....?” z przodu, na piersi, „Odpowiem na pytanie.....?” na plecach.

4. Zachęćcie do wstania i kontaktów z jak największą liczbą osób w sali.

5. Omówcie wrażenia z tego ćwiczenia i ustalcie zasady dalszych kontaktów w celu uzupełnienia informacji.

BAJKA O ĆWIERĆLANDZIE³

■ Środki dydaktyczne

Krepina w czterech kolorach (żółty, czerwony, niebieski, zielony), nożyczki, taśma klejąca, taśma papierowa, mazaki, klej, spinacze biurowe, szpilki krawieckie

■ Czas

90 minut

1. Przygotujcie salę, zróbcie miejsce do wykonania ćwiczenia i zaproście uczestników do wspólnej zabawy.
2. Podzielcie uczniów na cztery grupy i rozdajcie materiały potrzebne do realizacji zadania.
3. Koordynujcie wspólną zabawę poprzez odczytywanie Bajki o Ćwierćlandzie.
4. Omówcie z uczestnikami ich wrażenia. Odwołajcie się do emocji, myśli, zachowań podczas poszczególnych fragmentów bajki.
5. Dokonajcie krótkiego podsumowania tego, co się zdarzyło, podajcie definicję tolerancji np. prof. Barbary Waigl:

„Tolerancja – to postawa w stosunku do ludzi różniących się w jakiś sposób od nas, uznająca prawo do odmienności. Tolerancja przejawia się w nienarzucaniu mniejszości perspektywy grupy dominującej oraz w szacunku dla różnych form samookreślenia się i posiadania różnych od naszych preferencji i wartości.

Tolerancja to spotkanie i dialog, to uczenie się od siebie, to docenianie bogactwa płynącego z różnorodności, to przekonanie, że każdy ma dobre i mocne strony, to umiejętność spostrzegania podobieństwa i bliskości”.

Bajka o Ćwierćlandzie

Część I

Państwo to jest okrągłe jak naleśnik, a ponieważ składa się z czterech krajów nosi nazwę Ćwierćlandu.

- W pierwszym kraju wszystko jest zielone: domy, ulice, samochody, telefony, dorośli, a także dzieci.
- W drugim kraju wszystko jest czerwone: drzewa, wanny, lizaki, dorośli, a także dzieci.
- W kraju trzecim wszystko jest żółte: miotły, szpitale, kwiaty, rusztowania na budowie, dorośli, a także dzieci.
- W czwartym kraju wszystko jest niebieskie: lampy na skrzyżowaniach, meble, mosty, szczoteczki do zębów, rowery, dorośli, a także dzieci (*uczestnicy „szyją” strój – czas 10 minut*).

Dzieci w dniu narodzin są kolorowe. Tak jest w całym Ćwierćlandzie. Lecz dorośli patrzą na nie swoimi zielonymi, czerwonymi, żółtymi bądź niebieskimi oczami, głaszcząc je przy tym swoimi zielonymi, czerwonymi, żółtymi bądź niebieskimi rękoma – dotąd, aż te stają się jednokolorowe. Najczęściej dzieje się to bardzo szybko.

Pewnego razu w kraju zielonym przyszedł na świat chłopiec o imieniu Groszek. Gdy skończył rok, to był jeszcze trochę kolorowy. Było to trochę niepokojące, lecz w końcu

³ Opracowano na podstawie scenariusza I. Podsiadło-Dacewicz „Dlaczego warto być tolerancyjnym” (w:) *Dzieci Afryki*, Wydawnictwa CODN, Warszawa 2001, pomysł zaczerpnięty z Programu „Kształcenie Obywatelskie w Szkole Samorządowej”.

Groszek nabrał zielonej barwy, tak, jak trzeba (*uczestnicy układają hymn swojego kraju i rysują herb - 15 minut*).

W Ćwierćlandzie dzieci nie muszą chodzić do szkoły. Uczą się tylko rzeczy najistotniejszych:

- w kraju zielonym, że liczy się tylko kolor zielony,
- w czerwonym, że czerwony,
- w żółtym, że żółty,
- w niebieskim, że niebieski.

Tak więc, w kraju czerwonym nocą i dniem fruwają transparenty: „Kolor zielony, żółty i niebieski to oszustwo” – można na nich przeczytać, „tylko czerwień jest prawdziwa”. I rozlega się piosenka truskawkowa – hymn narodowy kraju czerwonego.

W niebieskim kraju wszędzie wiszą plakaty z napisem „Niebieski, niebieski, niebieski!” i za każdym razem, gdy dzieci wpatrują się swoimi niebieskimi oczami w napis na plakatach, dostają swędzenia w niebieskich piętach i natychmiast tańczą śliwkowe tango.

W żółtym kraju krzyczy megafon: „Kolor niebieski, czerwony i zielony jest do kitu. Żółty – to jest to!”. Dzieciaki zdejmują żółte czapeczki z głów i tańczą cytrynowego bluesa.

A w kraju zielonym stoi w parku mówiący robot: „Bądźcie zieloni. Jeżeli usłyszycie czerwony, niebieski, żółty, to nie dawajcie wiary”.

Raz Groszek wetknął robotowi do buzi kawałek zielonego sera i robot przez trzy dni mówił tylko „pi- per- la- pop”. Dzieciarnia uznała, że to wspaniałe (*uczestnicy wymyślają zabawę w swoim kolorze - 5 minut*).

„Żółtego dnia” pozdrawiają się dzieci w kraju żółtym, bo przecież żółty jest najlepszy. Potem jeżdżą na melonowych wrotkach i wypuszczają z klatek żółte kanarki. Czasami siadają i marzą. Oczywiście marzenia ich mają żółtą barwę, bo przecież o innych kolorach nie wiedzą. Marzą o lwim zębie, o słomkowym kapeluszu, o galaretkie brzoskwiniowej, o żółtym samochodzie pocztowym, o robaczku świętojańskim. Gdy otwierają po jakimś czasie swoje żółte oczy, to są troszeczkę niezadowolone. Lecz nie umieją powiedzieć dlaczego.

W kraju czerwonym mają wielką czerwoną zabawę: rzucają pomidorami w zachodzące słońce, a słońce te pomidory połyka. Potem, gdy zapada zmrok i w domach zapalają się czerwone lampy, dzieci siadają i patrząc w dal vzdychają. A wszystkie ich westchnienia mają oczywiście kolor czerwony. Czasami czują się tak, jak gdyby im czegoś brakowało, ale nie mówią o tym.

W niebieskiej krainie dzieci mają taką zabawę: „Niebo” – mówi któreś dziecko, a inne odpowiadają „niebieskie”, dym – niebieski, atrament – niebieski, papużka – niebieska, niezapominajka – niebieska”. I tak nieustannie, aż do zmęczenia. Potem łapią się za ręce i wymyślają różne rzeczy. Wymyślają niebieskie mandarynki, niebieski śnieg, niebieską muzykę, niebieskie konie. Czasami któreś dziecko boli ząb. Ból jest wtedy niebieski. Ależ to oczywiste!

W kraju zielonym największą radość sprawia skakanie przez kaktusy. Jeśli któreś z dzieci nie skacze dość wysoko, to wbija się mu w pupę kaktusowy kolec. Fajna jest też zabawa w skaczące żabki. Natomiast liczenie trawy jest nudne. Gdy się w to bawią, to zaczynają ziewać. Siadają na zielonych parkanach i wymyślają sobie zielone prezenty, na przykład: zielony likier z mięty, sałatę z porem, pięć metrów węża do podlewania ogrodu i tak w kółko. Tylko Groszek pewnego razu zażyczył sobie czerwoną kropkę. Taką maleńką, maciupęnką. Całe szczęście, że policja o tym nie wie.

W państwie Ćwierćland mieszka król, który postanowił wydać za mąż swoją córkę. Mieszkańcy krajów postanowili ułożyć weselne menu – oczywiście każdy w swoim kolorze (*uczestnicy układają menu w swoim kolorze – 10 minut*).

Zadaniem policjantów w każdym kraju jest odnawianie, każdego ranka o godzinie 6., kredowych granic. Najpierw czeszą oni swoje czerwone, niebieskie, żółte, zielone włosy

czerwonymi, niebieskimi, żółtymi i zielonymi grzebieniami, a następnie idą do pracy. Potem, jak inni dorośli wracają do domu i odmawiają modlitwę przed wieczerzą: „Kochany żółty Panie Boże” - modlą się w kraju żółtym, „Dziękujemy Ci za to, że jesteśmy żółci. Chroń nas Boże”.

A w krajach pozostałych rozbrzmiewa modlitwa do niebieskiego, zielonego i czerwonego Boga. I wszyscy modlą się tylko za siebie.

W Ćwierćlandzie oczywiście nie jest tak, że kraje są od siebie całkowicie odcięte. Można telefonować. Na przykład z kraju niebieskiego do zielonego lub czerwonego. Z kraju żółtego można wykręcić numer do kraju niebieskiego. Ponieważ jednak kable telefoniczne są przecięte, to telefony są głuche. Dzieci doskonale o tym wiedzą i nawet nie próbują dzwonić.

Część II

Pewnego dnia zdarzyło się coś zdumiewającego. W środku zielonego kraju wyrosła żółta róża. Była to piękna róża! Lecz dorośli przechodząc obok niej wykrzywiali twarze, jak gdyby przechodzili obok gnojówki. Nie trwało to długo. Na miejsce przybyło 35 policjantów i 35 szpadlami wgniotło różę w ziemię. To było tego dnia, kiedy Groszek upuścił swoją łyżkę do talerza ze szpinakiem. Szpinak rozprysnął dookoła. Ale nic się nie stało, bo pokój tak czy tak był przecież zielony. Rodzice Groszka także. Jedynie pękł talerz. Potem nie zdarzyło się już nic więcej. W każdym razie nie było ani widać ani słyszać nic szczególnego. Jednakże wszystkie dzieci w Ćwierćlandzie zaczęły odczuwać niepokój. Od momentu kiedy pękł talerz.

I nagle wszystkie dzieci z kraju czerwonego pobiegły do miejsca, gdzie graniczą ze sobą wszystkie kraje. Dzieci z kraju niebieskiego też tam pobiegły, z żółtego i zielonego także. Gdy już wszystkie znalazły się na granicy, zaczęły przypatrywać się sobie nawzajem, nie mówiąc ani jednego słowa. Aż Groszek zrobił coś, co inne dzieci w mig podchwyciły. Napluł na kredową granicę. Potem roztańił śliną nogą. Kreda zniknęła. Inne dzieci zrobiły to samo. Pluły i tarły kredę, aż nie zostało ani śladu z granic. Wtedy dzieci wybuchły śmiechem i zaczęły się obejmować bardzo ostrożnie: zielone-żółte, żółte-niebieskie, niebieskie-czerwone, czerwone-zielone i wciąż dalej, aż każdy objął każdego. Najpierw niczego nie dostrzegły. Zaczęły się bawić, nie pamiętając, co mówił robot w parku, megafon, plakaty i transparenty. Powoli dzieci przestawały być jednokolorowe. Na zielonym pojawiły się czerwone, niebieskie i żółte plamki, na niebieskich - zielone, czerwone i żółte, na czerwonych i żółtych zaczęło dziać się to samo (*uczestnicy spotkają się tak, aby stać się różnokolorowymi – 4 minuty*).

A gdy już wszystkie dzieci miały kolory Ćwierćlandu na sobie, to ich myśli, marzenia, odczucia i życzenia stały się kolorowe. Każde dziecko zaczęło rozumieć drugie i za władnęły całym Ćwierćlandem. Nigdy wcześniej nie było tak radośnie - śpiewają razem cytrynowego bluesa, skaczą przez kaktusy, wymyślają niebieski śnieg, rzucają pomidory w zachód słońca.

Dorośli robią okrągłe oczy ze zdziwienia, ale są bezsilni, bo nie ma już jednokolorowych dzieci. Niektórzy rodzice chcą także być kolorowi. Bardzo się starają i nawet pojawiają się na nich kolorowe nieśmiałe plamki, na przykład na rodzicach Groszka. Lecz naprawdę kolorowe są tylko dzieci ...(*uczestnicy wymyślają wspólną zabawę - lub prowadzący proponuje zabawę: „krasnale gonią trole, trole gonią elfy, elfy gonią krasnale”*).

Opracowano na podstawie bajki Giny Ruck-Pauquet

BINGO⁴

■ Środki dydaktyczne

kartki z grą „Bingo”, nagroda dla zwycięzcy

■ Czas

10 minut

1. Rozdajcie uczestnikom zajęć kartki z grą „Bingo”. Poproście o zebranie informacji o uczestnikach spotkania zgodnie ze wskazówkami zapisanymi na kartkach.
2. Wygrywa ta osoba, która najszybciej zbierze informacje od innych.
3. Wręczcie nagrodę zwycięzcy.

BINGO

Znajdź osoby, które spełniają warunki wymienione w tabelce. Każda osoba z grupy może się podpisać na Twojej kartce tylko raz. Kto pierwszy zbierze wszystkie podpisy, krzyczy BINGO !!! Jest zwycięzcą w tej grze.

Podróżował za granicę imię kraj	Ma rodzinę za granicą imię kraj	Ma przyjaciela za granicą imię kraj
Ma zagraniczny samochód imię kraj	Ma na sobie część garderoby wyprodukowaną za granicą imię kraj	Oglądał niedawno zagraniczny film imię kraj
Lubi jedzenie z jakiegoś innego kraju imię kraj	Pomógł kiedyś turyście z ja- kiegoś innego kraju imię kraj	Uczy się obcego języka imię kraj

⁴ Opracowano na podstawie Programu „Kształcenie Obywatelskie w Szkole Samorządowej”.

Lubi zespół muzyczny z innego kraju imię kraj	Potrafi wymienić nazwisko słynnego polityka z innego kraju imię kraj	Czytał ostatnio jakiś reportaż o innym kraju imię kraj
Używa zagranicznych kosmetyków imię kraj	Posiada w domu jakiś zagraniczny sprzęt imię kraj	Dostaje listy z zagranicy imię kraj
Wybiera się na wakacje za granicę imię kraj	Fascynuje się kulturą innego kraju imię kraj	Lubi literaturę obcą imię kraj

GALERIA LUDZIKÓW⁵

■ Środki dydaktyczne

papier flipchartowy, mazaki, kolorowe metki

■ Czas

40 minut

1. Przygotujcie tyle kolorów metek, na ile mniejszych grup chcecie podzielić uczestników zajęć. Każdemu z uczestników przyklejcie na plecach kolorową metkę.

Poproście, aby uczniowie połączyli się w grupach zgodnie z kolorem metki na plecach. Nie wolno porozumiewać się werbalnie ani zdejmować odzieży.

Aby osiągnąć cel, którym w tym przypadku jest podzielenie się na grupy, uczestnicy muszą ze sobą współpracować. Zawsze znajdą się liderzy, którzy zorganizują pracę grupy – złączą łączyć ze sobą członków grup z tymi samymi metkami na plecach.

2. Poproście, aby w każdej grupie jedna osoba położyła się na dużym arkuszu papieru (można skleić dwa arkusze formatu A4), a pozostali członkowie poszczególnych grup wpisali w kontur ważne informacje o sobie (o czym marzą, co lubią oglądać, jakie słowa sprawiają im przyjemność, o czym najchętniej rozmawiają, kogo lubią, kogo kochają, co lubią jeść, dokąd najchętniej spacerują, co lubią robić i inne....)

5 Opracowano na podstawie scenariusza A. Kłosowskiej, K. Koszewskiej „Podstawy praw i wolności” (w:) *Prawa człowieka. Poradnik nauczyciela*, Wydawnictwa CODN, Warszawa 2002.

Gdy zapoznają się z wpisanymi w ich kontur informacjami, ich zadaniem będzie nadanie „ludzikowi” imienia.

4. Powieście zapisane kontury ludzików w widocznym miejscu w sali.

5. Zaproponujcie wszystkim uczestnikom zajęć obejrzenie wspólnie stworzonej galerii.

III. ZAKOŃCZENIE

1. Zapytajcie uczestników spotkania, czy udało im się, pracując ze sobą nawzajem dotrzymać zasad podanych na początku spotkania.

— *Co było najtrudniejsze?*

— *Z czego ta trudność wynikała?*

— *Co mogłoby im pomóc w przyszłości?*

2. Zaproś gości Twojej szkoły do dalszej części spotkania np. obejrzenia dokonań Twoich uczniów, wspólnego poczęstunku, opracowania międzynarodowego projektu, spotkania z..... .

SCENARIUSZ ZAJĘĆ

Nasi bohaterowie – zajęcia integracyjne¹

■ Cele

- rozbudzenie refleksji na temat pojęcia „bohater” i „bohaterstwo”;
- kształtowanie umiejętności analizowania czynników, które kreują ludzi na bohaterów;
- kształtowanie umiejętności dyskusowania o różnych podejściach do wydarzeń historycznych;
- doskonalenie umiejętności analizowania wpływu stereotypów na definiowanie zachowań i postaw określanych jako bohaterskie

■ Metody

praca indywidualna, praca grupowa

■ Środki dydaktyczne

mazaki, papier formatu A4,
papier flipchartowy

■ Czas

60 minut

■ Przebieg zajęć

1. Poproście, by każdy uczestnik warsztatu przypomniał sobie i zapisał na kartce nazwiska pięciu osób, historycznych lub żyjących współcześnie, które może określić jako bohaterów. Ważne są pierwsze skojarzenia, dlatego uczestnicy powinni szybko, bez długiego namysłu, zapisać nazwiska.

2. Podzielcie uczestników na 5–7-osobowe zespoły. Każdy uczestnik prezentuje w zespole zapisane nazwiska i krótko uzasadnia swój wybór. Następnie zadaniem zespołu jest wybranie pięciu osób, które członkowie zespołu podczas dyskusji uznają za najbardziej godne określenia „bohater”, „bohaterka”. Zespół wspólnie przygotowuje plakat według przedstawionego schematu.

Imię i nazwisko bohatera	Dokonania, zasługi osoby, działania, które przesądziły o wyborze na bohatera

3. Zespoły kolejno prezentują wybranych bohaterów lub bohaterki. Poproście, by prezentujący opowiedzieli, jak przebiegała praca w grupie, czy łatwo było dokonać takiego wyboru, jakie postacie wywołały najwięcej kontrowersji i dyskusji, z jakich powodów?

4. Po zakończeniu prezentacji podsumujcie z uczestnikami ćwiczenie. Możecie zadać następujące pytania:

- *Jakie postacie dominują w waszych wyborach: historyczne czy współczesne, postacie ze świata polityki, członkowie elit czy zwyczajni ludzie, kobiety czy mężczyźni?*
- *Jakie zachowania i postawy najłatwiej nam określić jako bohaterskie i z czego to wynika?*
- *Jakie wartości były ważne dla wybranych postaci, na ile te wartości są ważne dla współczesnej młodzieży?*
- *Czym różni się bohater od idola?*
- *W jaki sposób stereotypy wpływają na nasze postrzeganie innych ludzi i ich zachowań?*
- *Czy uczestnicy warsztatu zauważyli różnice i podobieństwa w podejściu do problemu bohaterstwa z perspektywy polskiej i izraelskiej?*
- *Jaki wpływ mają media i kultura popularna na definiowanie określonych postaw i zachowań jako bohaterskich?*

5. Zachęćcie uczestników do podsumowania ćwiczenia i odpowiedzi na pytanie:

- *Czego dowiedzieli się o sobie i o swoich kolegach z innego kraju, czy byli zaskoczeni i zdziwieni, co czują?*

¹ Warsztat zainspirowany scenariuszem „Bohaterki i bohaterowie” zamieszczonym w publikacji Rady Europy Kompas. Edukacja o prawach człowieka w pracy z młodzieżą, wyd. polskie: CODN i Stowarzyszenie dla Dzieci i Młodzieży „Szansa”, Warszawa 2005.

ŚREDNIOWIECZE

Nasza opowieść zaczyna się w X wieku, kiedy to między Odrą a Wisłą powstało państwo Polan. Było to jedno z wielu plemion słowiańskich, które zamieszkiwały tereny dzisiejszej Polski. Swoje państwo, rządzone przez księcia Mieszka I z dynastii Piastów, utworzyli wokół Gniezna i Poznania. Podróżnik i kupiec żydowski Ibrahīm ibn Jakub, który w połowie X wieku przybył w te strony z arabskiej Hiszpanii, pozostawił opis księstwa Mieszka I. Pisał, że kraj ten jest *największy spośród krajów słowiańskich, leży nad morzem wśród gęstych lasów i obfituje w żywność, mięso i ryby*. Mieszko I był pierwszym historycznym władcą Polski i panował w latach 960–992. Kiedy zmarł jego syn Bolesław Chrobry objął władzę i w 1025 r. koronował się na króla. Polska swymi granicami opierała się na północy o Morze Bałtyckie, na wschodzie graniczyła z państwami ruskimi, na południu obejmowała Małopolskę z Krakowem oraz Śląsk, a na zachodzie linią Odry oddzielona była od Cesarstwa Niemieckiego. W 1000 r. jej terytorium liczyło 250 tys. km², które zamieszkiwał milion ludzi.

W następnych stuleciach Polska przeżywała rozwój polityczny i gospodarczy. Władza książąt okrzepła, a na ziemie polskie zaczęli napływać osadnicy szukający dogodnych warunków do życia. Najliczniejsze fale osadnicze przybywały w XIII i XIV wieku, głównie z krajów niemieckich, ale także z południa Europy, a nawet dalekiego wschodu. Wśród przybyszów byli Niemcy, Flamandczycy, Wołosi, Ormianie i Żydzi. Władcy polscy nadawali im osobne prawa i przywileje, które określały ich pozycję prawną w państwie oraz obowiązki wobec władcy.

Żydzi pojawili się na ziemiach polskich już w X i XI wieku. Początkowo byli to kupcy, którzy, jak Ibrahīm ibn Jakub, podróżowali w te strony, przewożąc swoje towary szlakami łączącymi wschód i zachód Europy. W tamtych czasach przez ziemie polskie przebiegały ważne szlaki handlowe. Biegący z północy na południe łączył Morze Bałtyckie poprzez Polskę i Czechy z krajami leżącymi nad Morzem Śródziemnym. Drugi – ze wschodu na zachód łączył bogate miasta ruskie (Nowogród Wielki, Włodzimierz) przez Małopolskę i Śląsk, Bawarię i Nadrenię z bogatymi miastami burgundzkimi i prowansalskimi we Francji.

W Polsce znajdowali schronienie uchodźcy prześladowani w południowej i zachodniej Europie. Przybysze spotykali się z tolerancją ze strony polskich władców, mogli w nieskrępowany sposób uprawiać swój kult religijny. Początkowo uchodźcy żydowscy osiedlali się w miastach i wsiach Wielkopolski i Śląska. Najstarsze gminy żydowskie powstały w XII i XIII wieku we Wrocławiu, Legnicy, Lwówku Śląskim (Śląsk), Kaliszu, Gnieźnie (Wielkopolska), Przemyślu, Krakowie (Małopolska), Płocku (Mazowsze). Lokalni władcy chętnie przyjmowali nowych osadników. Widzieli w ich aktywności gospodarczej źródło swoich dochodów, a ich kontakty zagraniczne wykorzystywali w dyplomacji. Przybysze przynosili ze sobą znajomość nowych technik uprawy ziemi i narzędzi, upowszechniali znajomość pisma, obyczaj posługiwania się pieniędzmi, własne rozwiązania organizacji życia społecznego i religijnego, wzorce kulturowe, język, obyczaje czy stroje. Żydzi osiedlający się w średniowiecznej Polsce zajmowali się głównie handlem, a część z nich lichwą,

czyli udzielaniem pożyczek pieniężnych na procent. W ten sposób odegrali oni znaczącą rolę w rozwoju gospodarki towarowej. Pewna część Żydów trudniła się uprawą ziemi, nieliczni byli mincerzami i rytownikami monet na dworach władców polskich: Mieszka Starego, Kazimierza Sprawiedliwego czy Leszka Białego. Spośród Żydów rekrutowali się też zarządcy mennic książęcych w Kaliszu, Wrocławiu i Krakowie. Bite przez nich denary, tak zwane brakteaty, nich miały najlepszą wówczas w Polsce próbę srebra i należały do najlepiej wykonanych monet. Poza symbolami chrześcijańskimi umieszczano na nich pisane alfabetem hebrajskim imiona książąt polskich, mincerzy żydowskich czy postaci biblijnych. Na niektórych monetach można przeczytać: *Rabi Abraham bar Isaak Nagid*, *Abraham Josef*, *Josef Kalisz*, *Bracha Meszko* [Błogosławieństwo Mieszka], *Bracha Kahzi* [Błogosławieństwo Kazimierza] lub *Mieszko król polski*.

Do XIII wieku nie wprowadzano w Polsce żadnych ograniczeń prawnych dla Żydów. Książęta nadawali im status sług skarbu książęcego (*servi camerae*). Był on dogodny dla Żydów, ponieważ przewidywał, że za wyrządzone im krzywdy grozić będzie podobna kara jak za przestępstwo popełnione wobec skarbu książęcego. Momentem zwrotnym w dziejach Żydów na ziemiach polskich było wydanie 16 VIII 1264 r. w Kaliszu przez księcia Bolesława Pobożnego przywileju dla Żydów z Wielkopolski. Przywilej ten szybko zaczął stanowić podstawę bytu prawnego Żydów w Polsce. Król Kazimierz Wielki dokonując pierwszej kodyfikacji prawa w 1334 r. rozszerzył moc obowiązywania przywileju kaliskiego na terytorium całego Królestwa Polskiego. Od tego czasu wraz z rozwojem terytorialnym państwa przywilej obowiązywał w nowych prowincjach. W 1364 r. objął tereny przyłączonej Rusi Halickiej. Po zawarciu unii polsko-litewskiej w Krewie pod koniec XIV wieku, wielki książę litewski Witold nadał go Żydom litewskim. Przywilej generalny (nazywany statutem żydowskim) potwierdzali kolejni królowie Polski do końca jej istnienia w XVIII wieku.

Kazimierz Wielki, panujący w latach 1333–1370, uchodzi za najwybitniejszego władcę z dynastii Piastów. Na lata jego panowania przypada największy rozwój Polski średniowiecznej. Król powiększył terytorium państwa o nowe ziemie na wschodzie (Ruś Halicka, Wołyń, Podole), zażegnał trwający od początku stulecia konflikt z Zakonem Krzyżackim o zagarnięte ziemie, zawarł korzystne dla siebie i państwa sojusze z Węgrami, Czechami i Cesarstwem Niemieckim. Pokój na zachodzie i północy potrafił wykorzystać do wewnętrznej reorganizacji państwa, umocnienia jego granic i unifikacji po trwającym blisko 200 lat rozbiciu politycznym (dzielnicowym). Budował zamki, otaczał murami miasta, popierał kolonizację wewnętrzną, rozwój rodzimego handlu, górnictwa, zapewnił poczucie bezpieczeństwa swym poddanym. W trosce o rozwój państwa i wzrost liczby ludzi wykształconych powołał do życia w 1364 r. uniwersytet w Krakowie. Dla Żydów był władcą łaskawym, sprawiedliwym i opiekuńczym. Tradycja przekazała nawet informację, niemającą wiele wspólnego z rzeczywistością historyczną, jakoby Kazimierz Wielki przyjął Żydów do Polski. W połowie XIV wieku na ziemie polskie napłynęła kolejna fala emigrantów żydowskich z zachodniej Europy. Byli to uciekinierzy z ogarniętych pogromami gmin zachodnioeuropejskich, głównie niemieckich. Wrogość w stosunku do Żydów wywołała „czarna śmierć”, epidemia dżumy, która w latach 1348–1350 dziesiątkowała mieszkańców miast Europy Zachodniej. Oskarżenia Żydów o wywołanie epidemii przez zatrucie studzien i ujęć wody pitnej przyczyniły się do wzrostu nienawiści do nich i falę ich prześladowań. Żydzi z Czech, Moraw, krajów niemieckich przenosili się do gościnnej i spokojnej Polski.

Już pod koniec XII wieku Żydzi osiedlili się w Krakowie. W XIV wieku za panowania Kazimierza Wielkiego odnotowano znaczący wzrost liczby mieszkańców żydowskich. Ówczesna dzielnica żydowska usytuowana była wzdłuż dzisiejszej ulicy św. Anny, która wtedy nazywała się Żydowską. Pierwsza wzmianka o niej pochodzi z 1304 r. Tam zlokalizowane były dwie synagogi, rytualna łaźnia (mykwa) i cmentarz. Żydzi krakowscy trudnili się lichwą, rzemiosłem i handlem. W 1469 r. zostali zmuszeni do przeniesienia się w rejon ul. Szpiگلarskiej (obecnie św. Tomasza), a obszar, który dotąd zamieszkiwali, został подарowany rozbudowującemu się uniwersytetowi. W 1494 r. większa część krakowskiej dzielnicy żydowskiej spłonęła, a pożar objął również chrześcijańską część miasta. Wydarzenie to stało się bezpośrednim powodem wydania przez króla Jana Olbrachta w 1495 r. nakazu opuszczenia Krakowa przez Żydów i przeniesienia ich na podkrakowski Kazimierz. Tu Żydzi mieszkali aż do II wojny światowej, tworząc jedną z najlepiej rozwiniętych gmin w Polsce.

Panowanie Kazimierza Wielkiego zarówno w tradycji polskiej, jak i żydowskiej obrosło legendami. Kazimierz przez polski lud nazywany był „królem chłopów”, co miało sugerować szczególną opiekę, jaką władca ten roztaczał nad rolnikami. Tradycja żydowska przekazała piękną legendę o Esterce, mieszkce z Opoczna, w której kochał się król i z którą miał liczne potomstwo. Według legendy zapisanej przez polskiego kronikarza Jana Długosza, Kazimierz wybudował nieopodal Kazimierza nad Wisłą, w miejscowości Bochoŧnica, warowny zamek dla Esterki. W zamku tym miał spotykać się potajemnie z Esterką. Jan Długosz wspomina też o dwóch synach Esterki i Kazimierza, wychowanych w wierze katolickiej (Pełce i Niemierzy), i o dwóch córkach, wychowanych w wierze matki – judaizmie. Legenda była niezwykle żywotna, jeszcze przed II wojną światową pokazywano w Opocznie dom, w którym miała mieszkać Esterka, a w Sandomierzu synagogę, której miała być fundatorką.

U schyłku średniowiecza Polska była już miejscem licznej diaspory żydowskiej. Żydzi mieszkali głównie w miastach, organizowali swe życie społeczne i religijne według własnych tradycji i obyczajów. Nieliczni spośród nich zajmowali ważne stanowiska na dworach władców, większość żyła we własnej społeczności odizolowanej od świata zewnętrznego. Odmienność i obcość Żydów budziła czasem niechęć, częściej zaciekawienie ich sąsiadów – chrześcijan. Pomimo niechęci do Żydów podsycanej przez duchowieństwo i Kościół, życie codzienne zmuszało ludzi do koegzystencji i utrzymywania dobrosąsiedzkich stosunków.

GZASY NOWOŻYTNE — ZŁOTY WIEK XV–XVIII

Kazimierz Wielki zmarł w 1370 r., nie pozostawiając po sobie męskiego potomka, który mógłby dziedziczyć po nim władzę. Po krótkim okresie rządów Ludwika Andegawerskiego, zwanego w Polsce Węgierskim, władzę powierzono młodziutkiej królowej Jadwidze. Względy polityczne zadecydowały o ślubie klikunastoletniej Jadwigi ze starszym od niej księciem litewskim Władysławem Jagiełłą. Książę przed ślubem przyjął chrzest. W 1386 r. polska i litewska szlachta zawarła w Krewie porozumienie dotyczące sposobu sprawowania władzy w obu królestwach. Władysław był pierwszym władcą na polskim tronie z dynastii książąt litewskich. Jagiellonowie panowali w Polsce do 1572 r., kiedy to ostatni z nich — Zygmunt August zmarł, nie pozostawiając po sobie legalnego męskiego dziedzica. Od tego czasu szlachta polska i litewska wybierała wspólnie króla.

W XVI wieku terytorium państwa polsko-litewskiego powiększyło się i ostatecznie ukształtował się ustrój polityczny. Rzeczpospolita Obojga Narodów — bo tak od 1569 r. nazywano państwo polsko-litewskie — liczyła 865 tysięcy km² i ponad 11 milionów mieszkańców. Rzeczpospolita była jednym z największych państw w Europie, a Jagiellonowie na przełomie XV i XVI wieku panowali także w Czechach i na Węgrzech. Mocarstwo wysunięte było daleko na wschód, a jako państwo katolickie uważane było za „przedmurze” chrześcijaństwa, osłaniające chrześcijańską Europę przed rosnącą w siłę prawosławną Rosją i potęgą zagrażającą Europie — muzułmańską Turcją.

Rzeczpospolita była republiką szlachecką. W XV i XVI wieku ostatecznie ukształtował się jej ustrój polityczny, zwany demokracją szlachecką. Była to dość osobliwie pojmowana demokracja, znacznie odbiegająca od współczesnej. Na przestrzeni dziesiątków lat wykształciły się grupy społeczne nazywane stanami, które charakteryzował zróżnicowany status prawny. Dominującym stanem w państwie była szlachta. Ponosząc główny ciężar obrony państwa zabiegała o uzyskanie od władców przywilejów i gwarancji swych praw: wpływu na ustalenie wysokości podatków, nietykalności osobistej i poszanowania własności prywatnej, wpływu na politykę wewnętrzną i zagraniczną, a nawet na wybór władcy. Wyrazem pozycji szlachty w państwie był zwyczaj zwoływania przez króla jej reprezentantów i wspólne podejmowanie decyzji wagi państwowej. Owi przedstawiciele, wybierani jako posłowie na sejmikach ziemskich przez ogół szlachty, stawiali się na każde wezwanie króla i tworzyli obradującą niezależnie izbę poselską. Razem z byłymi członkami rady królewskiej, która pod koniec XV wieku przekształciła się w Senat, tworzyli Sejm — najwyższy organ ustawodawczy Rzeczpospolitej. Po raz pierwszy w takim składzie zebrał się on w 1493 r.

Znaczenie szlachty w państwie zależało też od jej pozycji majątkowej, a więc dochodów. Posiadała ona duże majątki ziemskie zwane folwarkami, z których dochody zapewniały jej godne warunki życia. W XVI wieku i pierwszej połowie XVII na terytorium Rzeczpospolitej powstały setki folwarków, które specjalizowały się w produkcji zboża lub, jak te na wschodnich rubieżach państwa, hodowli bydła. Dochody z folwarków były

głównym źródłem utrzymania szlachty. Pozostałe stany społeczne nie odgrywały już tak znaczącej roli w państwie. Mieszczanie pod koniec XV wieku zostali pozbawieni prawa posiadania i nabywania majątków ziemskich. Nie mieli też swojej reprezentacji w Sejmie i nie mogli wpływać na prawa uchwalane przez parlament, a przez to na losy państwa. Chłopi, którzy pod koniec XVI wieku stanowili prawie 70% ludności, stracili wolność osobistą i zostali przypisani do folwarków szlacheckich jako tania siła robocza. Stało się to źródłem konfliktów i napięć pomiędzy wsią a dworem szlacheckim, które przybierały postać buntów lub nasilającego się zbiegostwa chłopów z majątków szlacheckich. Jedynie duchowieństwo katolickie, które utrzymywało związki ze stanem szlacheckim z racji wspólnego pochodzenia (godność kościelną mogła sprawować osoba pochodzenia szlacheckiego), miało podobną do szlachty pozycję w państwie. Wpływ Kościoła katolickiego na władców był olbrzymi (królem mógł zostać tylko katolik), a dożywotnimi członkami Senatu byli także najwyżsi dygnitarze kościoła (arcybiskupi i biskupi).

Liczba ludności żydowskiej w Rzeczypospolitej stale rosła. Historycy szacują, że w 1500 r. Polskę zamieszkiwało od 24 do 30 tysięcy Żydów, pod koniec XVI wieku – 90–100 tysięcy, a w przeddzień powstania Chmielnickiego w 1648 r. 200–300 tysięcy. Kiedy w drugiej połowie XVIII wieku ich liczba wzrosła do 750–900 tysięcy, co stanowiło 9% ludności kraju, Polska stała się największym skupiskiem Żydów na świecie. Żydzi stworzyli tu oryginalną i bogatą kulturę, która przez stulecia promieniowała na inne ośrodki żydowskie w Europie i na świecie.

Gminy żydowskie przeżywały w XVI wieku bujny rozkwit. W większych i średnich miastach Korony i Litwy powstawały nowe lub rozwijały się gminy już istniejące. Na początku XVI wieku król Zygmunt I Stary dążąc do wzmocnienia władzy monarchicznej, przeprowadził wiele reform administracyjnych i skarbowych. Aby uzyskać środki finansowe na ten cel, nałożył podatki na Żydów jako „sługi skarbu królewskiego”. Dla skutecznego egzekwowania wyznaczonych podatków powołał bogatych Żydów, którym nadał funkcję poborców podatkowych na terenie Małopolski, Wielkopolski i Litwy. Zostali oni wyposażeni w szerokie uprawnienia, mogli zmuszać Żydów do płacenia podatków i posłuszeństwa królowi, sprawować sądy według prawa żydowskiego i kontrolować przestrzeganie zasad Talmudu przez współwyznawców. Kiedy w połowie XVI wieku nałożono na wszystkich Żydów w Rzeczypospolitej jednolity podatek (pogłówny), zaistniała konieczność powołania do życia centralnej instytucji, która zajmowałaby się nie tylko zbieraniem podatków, ale i rozdzieleniem wysokości świadczeń pomiędzy poszczególne gminy. Ustalenia takie podejmowano na corocznych zjazdach starszyny gminnej, które odbywały się w Lublinie lub Jarosławiu przy okazji wielkich jarmarków. Pod koniec XVI wieku reprezentanci gmin z Małopolski, Wielkopolski, Rusi i Litwy utworzyli organ samorządu żydowskiego – Sejm Czterech Ziem (Waad Arba Aracot). Po raz pierwszy zebrał się on w 1581 r., a istniał nieprzerwanie do 1764 r. Pierwotnie sejm żydowski miał służyć jedynie do sprawnego egzekwowania podatków. Z czasem przekształcił się w regularnie obradującą instytucję samorządową wszystkich polskich Żydów. Jego struktura i organizacja pracy wzorowane były na polskim sejmie. Na obrady sejmu żydowskiego swoich przedstawicieli wysyłały tak zwane ziemstwa i większe gminy. Posiedzeniom przewodniczył marszałek sejmu, wybierany najczęściej spośród seniorów gmin. Spośród posłów wybierano wierników, czyli rachmistrzów zajmujących się sprawami skarbowości oraz pisarzy. Urzędy te najczęściej powierzano rabinom. Głównym zadaniem Waadu był rozdział na poszczególne gminy podatku pogłównego, ustalonego wcześniej przez sejm Rzeczypospolitej w formie ryczałtu i jego sprawny pobór. Zebraną kwotę przekazywano na ręce podskarbiego koronnego – głównego urzędnika zajmującego się finansami

państwa. Poza sprawami gospodarczymi Sejm żydowski zajmował się także kwestiami religii, prawa żydowskiego i kultury. Podejmował interwencje u władz państwa w wypadku nieuzasadnionych ataków na Żydów z powodów oskarżeń o mord rytualny czy profanację hostii. Do jego kompetencji należało także rozstrzyganie sporów pomiędzy gminami i ziemstwami żydowskimi. Sejm Czterech Ziem był jedyną tego typu instytucją samorządową Żydów w Europie.

Rozwój gospodarczy państwa, znaczenie i autorytet dynastii jagiellońskiej na arenie międzynarodowej zapewniały Rzeczpospolitej i jej mieszkańcom możliwości rozwoju i dostatniego życia. Szlachta polska, ceniąca sobie własne prawa i przywileje, utożsamiająca się z państwem, dbała o spokój, unikała waśni i konfliktów tak wewnątrz kraju, jak i z sąsiadami. Potężny prąd reformacji protestanckiej, który przetaczał się w XVI i pierwszej połowie XVII wieku przez Europę, wszędzie przynosił zaognienie konfliktów na tle religijnym. Nierzadko właśnie te przybierały postać długotrwałych wojen religijnych jak we Francji czy w państwach niemieckich. Tymczasem Rzeczpospolita była państwem, w którym mieszkali wyznawcy wielu religii. Oprócz szlachty wyznania rzymskokatolickiego, byli także wyznawcy kalwinizmu lub prawosławia. Mieszczanie w dużej części byli luteranami, Żydzi wyznawali judaizm. Mniejsze grupy wyznaniowe stanowili muzułmanie, arianie, bracia polscy, Ormianie i Karaimi. Rzeczpospolita była państwem wieloreligijnym i wieloetnicznym. Szlachta, wyciągając wnioski ze skutków waśni religijnych w Europie, utożsamiała pomyślność swego państwa, jego pozycję na arenie międzynarodowej z tolerancją religijną, jaka powinna panować pomiędzy „różnionymi w wierze”. Pogląd ten przybrał realną postać w 1573 r. W styczniu tego roku szlachta zebrała się na sejmie w Warszawie, podczas którego miano ogłosić królem Polski Henryka Walezego. W obawie, że nowy król może chcieć rozprawić się ze szlachtą protestancką, podobnie jak to zrobiono kilka miesięcy wcześniej we Francji w czasie nocy św. Bartłomieja, podjęła uchwałę o tolerancji religijnej. W uchwale tej nazywanej Aktem konfederacji warszawskiej zobowiązywano się przestrzegać zasad tolerancji i pokoju religijnego, unikać waśni na tle wyznaniowym i chronić Rzeczpospolitą przed konfliktami religijnymi. Henryk Walezy, pierwszy król elekcyjny, wybrany przez ogół polskiej i litewskiej szlachty, musiał zaakceptować warunki konfederacji warszawskiej. Niestety, nigdy warunków tolerancji religijnej nie przyjął Kościół katolicki w Polsce, wyłączono z nich także chłopów i mieszczan.

Niemniej rzeczywista tolerancja religijna w Rzeczpospolitej stwarzała dogodne warunki dla rozwoju gmin żydowskich. Nieprzypadkowo wiek XVI nazywany był „złotym wiekiem” w dziejach Żydów polskich. Legat papieski przebywający w Polsce pisał w 1565 r.: „W tych regionach spotyka się mnóstwo Żydów, którzy nie są w pogardzie, jak to się dzieje gdzie indziej. Nie żyją w poniżeniu i nie muszą wykonywać zawodów nikczemnych. Posiadają ziemię, zajmują się handlem, studiują medycynę i astronomię. Mają wielkie bogactwa i nie tylko są zaliczani do ludzi honoru, lecz czasem nad owymi panują. Nie noszą żadnego znaku wyróżniającego i wolno im nawet mieć przy sobie broń. Krótko mówiąc korzystają z wszelkich praw obywateli”.

Do połowy XVII wieku na ziemiach Rzeczpospolitej mogła rozwijać się w sposób nieskrępowany kultura i nauka żydowska. Duże uznanie zdobyła sobie literatura rabiniczna, na którą składały się dzieła z zakresu prawa żydowskiego, religii, filozofii i etyki. Najczęściej były to komentarze do Talmudu i kodeksów prawnych oraz tak zwane responsy, czyli pytania i odpowiedzi dotyczące całości zagadnień życia żydowskiego we

wszystkich jego przejawach. Do najwybitniejszych polskich talmudystów należeli Jakub Polak, Szalom Szachna, Salomon Luria, Mojżesz Isserles, zwany Remu. Ten ostatni cieszył się sławą wielkiego uczonego, był delegatem na Sejm Czterech Ziem oraz rabinem gminy w podkrakowskim Kazimierzu. Król Zygmunt Stary mianował go rabinem generalnym województwa krakowskiego. Był też przełożonym jesziwy krakowskiej (wyższej szkoły religijnej), do której po nauki przybywali Żydzi z Czech, Śląska, Niemiec i Węgier. Pozostawił wiele wybitnych dzieł filozoficznych i komentarzy do traktatów religijnych i prawnych innych uczonych żydowskich. Między innymi napisał komentarz do dzieła wybitnego talmudysty Józefa Karo. Utwory Remu wydawane były w drukarniach krakowskich jeszcze za jego życia.

W rozpowszechnianiu nauk rabinów i żydowskich uczonych olbrzymią rolę odegrali żydowscy drukarze. To właśnie w Krakowie powstała pierwsza na ziemiach polskich drukarnia żydowska, założona przez braci Haliczów. W 1534 r. wydali oni pierwszą w Polsce książkę w języku hebrajskim. W 1540 r. wydrukowali czcionką hebrajską Nowy Testament w tłumaczeniu na język niemiecki dokonany przez Marcina Lutra – wielkiego reformatora niemieckiego. W drugiej połowie XVII i w XVIII wieku centrami drukarstwa żydowskiego były: Żółkiew, Wilno, Grodno, Lwów, Lublin, Korzec i Nowy Dwór.

Zażłamanie rozwoju państwa i dostatniego życia jego mieszkańców przyniosły wojny, jakie przyszło toczyć Rzeczpospolitej w XVII i pierwszej połowie XVIII wieku. Wojny ze Szwecją, Turcją i Rosją prowadzone przez Rzeczpospolitą na własnym terytorium oraz powstania kozackie przyczyniły się do zniszczenia kraju i upadku jego międzynarodowego znaczenia. Dodatkowo w drugiej połowie XVII wieku wystąpiły oznaki kryzysu politycznego państwa. Szlachta, do tej pory wykazująca duże zainteresowanie sprawami publicznymi, porzuciła je dla troski o własne majątki i partykularne interesy. Na dodatek następował całkowity upadek funkcjonowania najważniejszych instytucji państwowych z sejmem na czele. Przyczyną tego było fałszywe rozumienie przez szlachtę zasad demokracji, którą utożsamiano z interesem jednego tylko stanu społecznego, a z czasem nawet z interesem pojedynczego szlachcica. Zgodnie z ówczesnie panującą filozofią polityczną, każdy poseł, nie godząc się na uchwały sejmowe, mógł oprotestować je i nie dopuścić do wprowadzenia ich w życie. Od 1652 r. taka sytuacja kończyła się rozwiązaniem sejmu i rozjechaniem się posłów do domów. „Liberum veto” prowadziło do częstego zrywania obrad sejmu i uniemożliwiała podejmowanie ważnych decyzji, między innymi dotyczących obronności państwa. Szlachta przekonana była o swej wyjątkowości, ustrój polityczny Rzeczpospolitej uważała za niedościgły wzór, a „liberum veto” za „żrenicę swej złotej wolności”. W czasach kryzysu i załamania państwa łatwo było szukać winnych takiego stanu rzeczy. Znajdowano ich wśród obcych, najczęściej wyznających inną niż katolicka religię. Stosunek szlachty do wyznawców odmiennych religii, tych którzy odróżniali się mową, obyczajem lub prowadzili inny tryb życia, stawał się niechętny, a z czasem wręcz wrogi. Tradycja polskiej tolerancji przechodziła w zapomnienie. Już w 1658 r., a więc w czasie wojny z luterąską Szwecją, sejm uchwalił wypędzenie arian z Polski. Arianie, wyrzekający się przemocy i deklarujący swój pacyfizm w obliczu wojny, oskarżeni zostali o sprzyjanie wrogowi. W Polsce zaczęły przeważać nastroje ksenofobiczne i wrogie wobec innych narodowości.

Również Żydzi stawali się coraz częstszym obiektem niechęci, pogardy, a nawet nienawiści. Chociaż w szerzeniu wrogości do wyznawców judaizmu dużą rolę odegrał Kościół katolicki, to jednak decydujące znaczenie w upowszechnianiu się niechętnego

stosunku do Żydów miała niekorzystna sytuacja ekonomiczna państwa. Związana ona była z ogólnoeuropejskim załamaniem ekonomicznym w XVII wieku, spowodowanym długotrwałymi wojnami. Spadek cen zboża na rynkach zachodnioeuropejskich, wywołany masowym napływem zboża z Rosji i kolonii angielskich, francuskich czy holenderskich powodował upadek folwarków, a w konsekwencji ubożenie szlachty polskiej. Tymczasem ważnym źródłem dochodów przedsiębiorców żydowskich były „arendy”, czyli dzierżawy dochodów państwowych: komór celnych, kopalni soli i różnego rodzaju opłat. Mimo iż pod koniec XVI wieku szlachta starała się usunąć z arend państwowych Żydów, a w 1581 r. zakaz taki wydał nawet Sejm Żydowski, to nadal, szczególnie na Rusi Czerwonej, Wołyniu, Podolu, Ukrainie i na Litwie Żydzi podejmowali się tych zadań. Szczególnego charakteru nabrała ich aktywność na Ukrainie, gdzie zarządzali majątkami magnatów, podejmowali się eksportu płodów rolnych, dzierżawy karczem, młynów, stawów, a nawet całych folwarków od tamtejszej szlachty. Z tego powodu, będąc niemal jedynymi pośrednikami pomiędzy dworem a ukraińską wsią, która kojarzyła ich z ciemiężcami i wyzyskiwaczami, stali się w latach 1648–1657 celem morderczych pogromów organizowanych przez kozaków dowodzonych przez Bohdana Chmielnickiego.

Rok 1648 stał się przełomową datą w dziejach Żydów. Oblicza się, że w trwającej kilka lat wojnie i towarzyszących jej masakrach organizowanych przez kozaków Chmielnickiego zginęło około 20 tysięcy Żydów, a gminy ukraińskie praktycznie przestały istnieć. Kolejne wojny, które Rzeczpospolita prowadziła na tych terenach z Rosją, Szwecją, Turcją i Tatarami, doprowadziły Żydów do ruiny gospodarczej. Chociaż na przełomie XVII i XVIII wieku Żydzi powrócili na Ukrainę, a w XVIII wieku odnotowano nawet znaczący wzrost ich liczebności w Rzeczpospolitej, to jednak ich ogólna sytuacja nie przypominała już tej z okresu „złotego wieku”. Rosło wśród nich rozwarstwienie majątkowe, pogłębiał się konflikt ekonomiczny i społeczny, zwłaszcza w miastach, z ludnością chrześcijańską. Za czasów panowania ostatniego króla Polski Stanisława Augusta Poniatowskiego domagano się ograniczenia ich miejsc zamieszkania, uprawiania rzemiosła, zajmowania się handlem, a także pozbawienia ich dzierżawienia karczem wiejskich. W 1778 r. podjęto próbę skierowania najuboższej ludności żydowskiej i żebraków do pracy w rolnictwie.

Masakry ludności żydowskiej na Ukrainie, pogłębiająca się nietolerancja ze strony polskich sąsiadów, upadek ekonomiczny spowodowany licznymi wojnami przyczyniły się do ogólnego zubożenia i dezintegracji wspólnot. To z kolei prowadziło do kryzysu tradycyjnej religijności i powstania ruchów społeczno-religijnych kwestionujących autorytet rabinów i tradycyjny judaizm. Coraz większą popularnością cieszyły się ruchy mesjanistyczne i mistyczne. Pierwszym tego typu ruchem był sabataizm. Jego twórcą był żyjący w latach 1629–1676 Sabataj Cwi, który głosił nadejście Mesjasza, mającego wybawić naród żydowski z wszelkich kłopotów i nieszczęść. Sabataj ogłosił się sam tymczasowym Mesjaszem i wyruszył do Stambułu, gdzie zamierzał koronować się na króla Izraela. Wiadomość o nadejściu Mesjasza wywołała wśród Żydów niebywały entuzjazm i przysporzyła mu zwolenników także wśród Żydów polskich. Sabataizm, rozwijający się w Polsce w drugiej połowie XVII wieku, stanowił na tyle poważne zagrożenie dla tradycyjnego judaizmu (kwestionował fundament religii żydowskiej – Torę), że król Jan Kazimierz w 1666 r. zagroził konfiskatą majątku, każdemu, kto zapowiada nadejście Mesjasza. W 1670 r. sabataizm potępił przedstawiciele gmin żydowskich.

Z ducha sabataizmu narodził się frankizm. Założycielem tego ruchu był żyjący w latach 1726–1791 Jakub Lejbowicz Frank. Przybył on do Polski z Bukowiny i podawał

się za żyjącego Sabataja Cwi, głosząc jednocześnie jego poglądy. Tysiące jego zwolenników wywodziło się z pośród kupców, samodzielnych rzemieślników, ludzi zamożnych i wykształconych. Podobnie jak zwolennicy sabataizmu także frankiści kwestionowali tradycyjny judaizm i wszechwładzę rabinów. Jakub Frank po krótkim pobycie na wygnaniu na Wołoszczyźnie, gdzie przyjął islam, powrócił do Polski i przeszedł na katolicyzm (jego ojcem chrzestnym był król Polski August III Wettin). W ślad za nim poszli jego zwolennicy.

Jednak największy wpływ na judaizm i życie społeczne Żydów – nie tylko polskich – miał rozwijający się u schyłku XVIII wieku chasydyzm. Twórcą chasydyzmu był żyjący w latach 1700–1760, pochodzący z Międzyborza na Podolu Izrael ben Eliezer, zwany Baal Szew Tow (Pan Dobrego Imienia). Chasydzi głosili, że zbawienie każdego Żyda może nastąpić w każdej chwili, nawet w najtragiczniejszej dla niego sytuacji. Zależy to jedynie od połączenia swoich myśli z Bogiem. Zbawienia można dostąpić w trakcie modlitwy indywidualnej lub zbiorowej. Jedynym warunkiem było odrzucenie smutku przez Żydów. Z tego powodu modlitwy chasydów nacechowane były emocjami, entuzjazmem i wybuchami radości. Towarzyszył im śpiew i ekstatyczny taniec. Budziło to u ich przeciwników podejrzenia o nadużywanie alkoholu. Wśród uczestników nowego ruchu religijnego wykształcił się specyficzny typ przywództwa religijnego. Sprawował je cadyk (sprawiedliwy), który cieszył się nie tylko autorytetem wśród współwyznawców, ale któremu przypisywano nadprzyrodzoną moc czynienia cudów. Uważano, że cadyk, dzięki swej mistycznej jedności z Bogiem, może pośredniczyć we wszystkich sprawach ludzkich. Z czasem rozwinął się kult cadyków stojących na czele swoich dworów, a funkcje ich dziedziczyli ich potomkowie. Do najbardziej znanych dworów chasydzkich należały Leżajsk, Kock, Kozienice i Opatów. Chasydyzm zdobył sobie zwolenników na terenach Podola, Wołynia, Rumunii, Ukrainy, Węgier i na Litwie, gdzie rozwijał się dynamicznie w XIX wieku.

W drugiej połowie XVIII wieku sytuacja Rzeczypospolitej określana była przez dwa czynniki. Pierwszym było położenie międzynarodowe, między trzema wrogimi mocarstwami – Rosją, Austrią i Prusami. Państwa te od połowy XVIII wieku dążyły do ubezwłasnowolnienia Rzeczypospolitej.

Drugim czynnikiem były wysiłki podejmowane przez stronnictwo reform związane z ostatnim polskim królem Stanisławem Augustem Poniatowskim na rzecz zasadniczego zreformowania państwa i jego instytucji. Wokół osoby króla narosło wiele legend, a on sam stał się obiektem uwielbienia i ostrej krytyki nie tylko współczesnych, ale i potomnych. Wykształcony zgodnie z kanonami ówczesnej epoki – Oświecenia – chciał reformować i unowocześniać państwo. Liczył, że zezwoli mu na to władczyni Rosji Katarzyna II Wielka, która miała wobec Rzeczypospolitej i jego króla zgoła inne plany. Kiedy w 1764 r. sejm koronacyjny zainicjował wiele reform państwa, a w następnych latach kontynuował je nowy król, spotkało się to z przeciwdziałaniem Rosji. Katarzyna II w porozumieniu z królem Prus Fryderykiem II doprowadziła do wojny domowej w Rzeczypospolitej. Konfederacja barska (1768–1772) była pierwszym w dziejach Polski przykładem zbrojnego oporu szlachty przeciwko interwencji obcego mocarstwa w jej sprawy. Szlachta słusznie rozumowała, że mieszanie się Rosji, Prus i Austrii w wewnętrzne sprawy Polski to ograniczanie jej suwerenności i niepodległości. Wojna zakończyła się jednak klęską. W 1772 r. władcy Rosji, Austrii i Prus, pod pretekstem przywrócenia spokoju w Polsce i zabezpieczenia swych państw przed rozprzestrzenianiem się „polskiej

anarchii”, dokonali pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej. Reformy państwa trzeba było odłożyć na lepsze i spokojniejsze czasy.

Dzieło reformy dokonane zostało przez obradujący w latach 1788–1792 sejm, który do historii przeszedł pod nazwą Wielkiego, lub Czteroletniego. 3 maja 1791 r. uchwalił on pierwszą w Europie konstytucję, która w sposób zasadniczy zmieniała ustrój państwa. Zlikwidowano unię polsko-litewską na rzecz jednolitej Rzeczypospolitej, która od tej pory miała być dziedziczną monarchią konstytucyjną. Tron polski po śmierci Stanisława Augusta powierzano przedstawicielowi saskiej dynastii Wettinów. Utworzono nowy rząd centralny zwany Strażą Praw, w którego skład wchodziło pięciu ministrów. Pozbawiono praw politycznych szlachtę nieposiadającą majątków, pozostawiając prawa wyborcze jedynie właścicielom określonego majątku. W ten sposób odebrano magnatom możliwość zrywania sejmów dzięki przekupionej biedocie szlacheckiej. „Liberum veto” zniesiono i wprowadzono system głosowania większościowego. Zakazano też organizowania konfederacji i rokoszy, czyli zbrojnych wystąpień przeciwko władzy królewskiej. Przy organizacji władz państwowych przyjęto ich podział na: ustawodawczą sejm; wykonawczą – sprawowaną przez Straż Praw oraz niezależne sądy. Po raz pierwszy dopuszczono reprezentantów miast do udziału w rządach Rzeczypospolitej. Mieszczanom nie tylko przyznano nietykalność osobistą oraz zapewniono dostęp do godności i urzędów. Tak zwani plenipotenci miejscy mogli uczestniczyć z głosem doradczym w obradach sejm. Konstytucja gwarantowała także chłopom opiekę państwa. Nie nadawano im co prawda jeszcze wolności osobistej, ale uczyniono pierwszy krok w tym kierunku.

Konstytucja 3 Maja była nie tylko pierwszą w Europie, ale i najnowocześniejszą z konstytucji XVIII-wiecznych. Odpowiadała duchowi epoki oświecenia i uwzględniała tradycje Rzeczypospolitej. Chociaż większość społeczeństwa szlacheckiego przyjęła ją z entuzjazmem, to znalazła się garstka magnatów, którzy uznali, że jest ona zamachem na ich prawa i wolności szlacheckie. Zawiazali oni w miejscowości Targowica konfederację i przy poparciu Rosji wystąpili zbrojnie przeciwko twórcom konstytucji i jej samej. Wojna, jaka rozpętała się w 1792 r. w obronie konstytucji, zakończyła się klęską patriotów. Sam król Stanisław August Poniatowski, nie wierząc w zwycięstwo i możliwość pokonania potężnej Rosji, opowiedział się po stronie targowiczów, a przeciw konstytucji, którą nie tak dawno współtworzył. Wojna w obronie konstytucji zakończyła się klęską i kolejnym rozbiorem Polski, w którym uczestniczyły Rosja i Prusy. W niespełna rok później, w 1794 r., wybuchło w Polsce powstanie w obronie niepodległości państwa. Na jego czele stanął wychowanek szkoły rycerskiej założonej w Warszawie przez króla i bohater niedawnej wojny o niepodległość USA, Tadeusz Kościuszko. Insurekcja kościuszkowska była przełomowym wydarzeniem w dziejach Polski. Wzięły w niej udział szerokie kręgi społeczne. Oprócz szlachty w oddziałach powstańczych brali udział mieszczenie (na przykład szewc warszawski Jan Kiliński), chłop, którym naczelnik powstania Kościuszko obiecał nadać wolność osobistą oraz ziemię na własność (na przykład Bartosz Wojciech Głowacki, chłop z podkrakowskiej wsi), oraz Żydzi. Utworzyli oni pierwszy konny pułk żydowski, na którego czele stanął Berek Joselewicz. Był on oficerem wojsk polskich. W 1788 r. osiedlił się na Pradze pod Warszawą, gdzie zajmował się handlem końmi i dostawami paszy dla wojska. Kiedy wybuchło powstanie kościuszkowskie, wstąpił do oddziałów milicji, a następnie wraz z Józefem Aronowiczem, utworzył żydowski pułk lekkozbrojny. Kościuszko mianował go jego dowódcą w randze pułkownika. Pułk został rozbity przez Rosjan w czasie szturm Pragi 4 listopada 1794 r., a większość jego żołnierzy poległa. Joselewicz już po upadku powstania udał się na emigrację i zamieszkał we Lwowie. Ponownie wstąpił do wojska w 1798 r. Brał udział w walkach Legionów Polskich Henryka

Dąbrowskiego oraz innych formacji polskich i francuskich. W 1807 r. wstąpił do armii Księstwa Warszawskiego. Za udział w wielu bitwach został odznaczony w 1808 r. najwyższym odznaczeniem wojskowym Krzyżem Virtuti Militari. Poległ podczas wojny z Austrią, w potyczce z oddziałami węgierskimi 5 maja 1809 r. pod Kockiem.

Mimo zaangażowania wszystkich stanów w obronę ojczyzny nie udało się uchronić Polski przed klęską. W 1795 r., już po upadku powstania kościuszkowskiego, Rosja, Austria i Prusy dokonały ostatecznego rozbioru Polski. Jej terytorium liczące przed rozbiorami 733 tysięcy km², zostało rozdzielone pomiędzy zaborców. Rosja zagarnęła 462 tys. km², Prusy — 141 tys. km², a Austria — 130 tys. km². Polska przestała istnieć jako państwo na następne 123 lata.

SCENARIUSZ ZAJĘĆ

Złoty wiek Polaków i Żydów w Rzeczypospolitej

■ Pierwsze zadanie – Opowieść o Esterce

■ Cele

Podczas zajęć młodzież izraelska i polska będzie miała okazję poznać fragmenty najstarszej wspólnej historii Polaków i Żydów. Celem zajęć jest przybliżenie położenia Żydów w Polsce Piastów i Jagiellonów.

■ Materiały pomocnicze

nr 1 — Fragment kroniki Jana Długosza.

nr 2 — Opowieść o Esterce ze zbioru „Ci i tamci” Shay Agnona.

nr 3 — fragmenty przywileju kaliskiego

nr 4 — plany renesansowego i współczesnego Zamościa

■ Metody

analiza dokumentów, praca w grupach, dyskusja

■ Środki dydaktyczne

brytol, kolorowe flamastry

■ Czas

60 minut

■ Przebieg zajęć

I. Opowieść o Esterce

1. Podzielcie młodzież na mieszane, polsko-izraelskie grupy, składające się maksimum z 10 osób. Polećcie, by przeczytali teksty o Esterce (po polsku i hebrajsku).

2. Celem jest znalezienie widocznych różnic w opisach historii Esterki opowiedzianej przez Jana Długosza i w wersji hebrajskiej. Zapoczątkujcie dyskusję na ten temat.

II. Przywilej kaliski

1. Polećcie, by w grupach mieszanych młodzież przeczytała wybrane fragmenty przywileju kaliskiego. Uczniowie mają tekst w dwóch językach (hebrajskim i polskim).

2. Zadanie grupy polega na znalezieniu praw, które odnoszą się również do współczesnego pluralistycznego i różnorodnego społeczeństwa.

Jeśli młodzież zainteresuje się szczególnie którymś prawem — możecie kontynuować dyskusję.

3. Następne zadanie przeniesie młodzież w czasy renesansowej Polski. Wszyscy uczestnicy mają się wcielić w rolę szesnastowiecznych włoskich architektów, którym polski magnat Jan Zamoyski zlecił zaplanowanie od podstaw nowoczesnego miasta, które ma pełnić funkcje reprezentacyjne w jego latyfundiach.

Uczniowie na podstawie skopiowanych planów miasta szkicują plan Zamościa, na którym umieszczają najważniejsze instytucje miasta.

Poproście grupy, żeby powiesiły swoje prace w widocznym miejscu. Następnie pokażcie mapę dzisiejszego Zamościa i zachęćcie młodzież do odszukania różnic pomiędzy pracami grup a współczesnym miastem. (Można założyć, że uczestnicy nie narysowali np. budynku Akademii i synagogi).

Zachęćcie do naniesienia poprawek na planach.

Spotkanie zakończcie rozmową o stosunkach magnaterii z Żydami w Polsce „złotego wieku”.

Materiał pomocniczy nr 1

Fragment kronik Jana Długosza

A król polski Kazimierz, chociaż gorąco kochał swoją wspomnianą wyżej nałożnicę Rokiczanę, której uroda go oczarowała, kiedy się jednak dowiedział od jednego z pokojowców, że jest łysa i ma świerzb i wreszcie kiedy nie ufając donosowi i zostawiając osąd własnym oczom, stwierdził to osobiście, natychmiast ją usunął i wziął sobie za nałożnicę kobietę żydowskiego pochodzenia Esterkę¹, z powody [jej] niezwyklej urody. Miał z nią nawet dwóch synów, Niemierzę² i Pełkę³. Również na prośby wspomnianej nałożnicy Estery dokumentem królewskim przyznał wszystkim Żydom mieszkającym w Królestwie Polskim nadzwyczajne przywileje i wolności (wysuwano podejrzenie, że dokument ten został przez pewnych ludzi sfalszowany), które ciężko obrażają Majestat Boży. Ich cuchnący odór trwa aż do dnia dzisiejszego. Jeden z synów królewskich poczętych z Żydówki, Pełka, zmarł przedwcześnie naturalną śmiercią. Niemierza zaś po śmierci króla Kazimierza, w czasie pogrzebu króla polskiego, Litwina Władysława, został zabity przez mieszczan w Koprzywnicy w czasie sporu, jaki powstał wskutek wybierania podwód. Jest też rzeczą ohydną i godną potępienia, że córki zrodzone z tej Żydówki, Estery, [król] pozwolił wychować w religii żydowskiej.

¹ Niektórzy badacze negują historyczny charakter opowieści o Esterce. Ich zdaniem Długosz zapisał legendę powstałą wiele lat po śmierci Kazimierza Wielkiego.

² Niemierza był w istocie synem króla i Cudki, żony Niemierzy z Gałowa, herbu Mądrostki, ur. po 1341 r., zm. po 1368 r.

³ Pełka to Jan z Gołczy, również syn króla i Cudki, ur. po 1342 r., zm. w 1383 r.

Materiał pomocniczy nr 2

„Ci i tamci” Shay Agnon

Serce i oczy

Wszak znacie, wszak słyszeliście imię Estery, królowej Kazimierza, władcy Polski. Jej lica czyste niczym śnieg spadający na synagogę w Szabat Pieśni¹. Jej oczy jak słońce w miesiącu Ziw², głos słodki niczym pieśń gwiazdy zarannej, a wszystkie maniery uciechą są dla ludzi. W całych granicach Polski nie znajdzie się dziewczę piękniejsze od Estery. Obaczył ją król Polski Kazimierz i całym sercem pokochał. Powiózł w złotej karecie do stolicy królestwa swego. Na drodze rozsypał złoto i cukier. Dotarł król z Esterą do pałacu swej świetności. Wiele dni siedział z nią, nie dając oczom snu, powiekom drzemki, aby widzieć ją dniem i nocą, bo piękno jej słodyczą było dla oczu i nie spocznie oko mężczyzny raz jej urodę obaczywszy. Miłości, którą darzył król Esterę, obawiały się jej rywalki, trzy kobiety króla, Anna z Litwy, Adelajda z Hesji i Jadwiga Żagańska. Ze wścieklej nienawiści wyrwały paznokciami na murach domu Estery bluźniercze słowa pod adresem Żydówki, którą pojął król. Bo Estera była niewiastą żydowską, córką żydowskiego krawca. Nie obawiała się Estera i nie brała tego do serca, ponieważ koszerna mezuz³ strzegła wrót, którymi przychodził do niej król. Wiodła Estera życie ze swym mężem, królem, aż zmarła. W miłości do męża króla.

Zaraz wam powiem, co uczynił król żonie swej Esterze z chwilą jej śmierci. Kiedy Estera odumarła króla, wyjął on jej serce i oczy i wmurował, w oprawie ze złota i szlachetnych kamieni, w ścianę domu, pałacu swej świetności, przy łożu swoim. Gdyż ni rzeźba ni obraz nie ostały się po Esterze. Wiodąc swe dni z mężem królem, nie znalazła czasu by się z malarzami, twórcami obrazów, bo żyła dla pana swego, męża króla, a on posiadał Esterę. Wykopał król grób dla żony Estery w kwiecistej dolinie naprzeciw domu swego. Złożono Esterę w kwiecistej dolinie, w grobie przez króla wykopanym. Spoglądał władca z okna domu swego na grób wykopany Esterze i ścianę pałacu. Patrzył na jej oczy i serce umieszczone w oprawie ze złota i drogocennych kamieni, w ścianie domu, w komnacie sypialnej. I nie spuszczał oczu z jej oczu, nie oddalał serca od jej serca.

Leżała Estera w swym grobie, jak zmarli spoczywają w grobach swoich, ale nie znalazła spokoju wśród umarłych. Bo żaden mężczyzna i kobieta, pozbawieni oczu i serca, nie zaznają spokoju w grobie. Wstała nocą z grobu Estera, by prosić o oczy i serce dane mężowi, królowi i przez niego wzięte. Wyruszyła z grobu do domu swej radości, prosić o oczy i serce, natrudziła, by odnaleźć wejście. Gdyż oczu nie miała Estera i nie widziała, bo zabrał je król wraz z sercem. Tak czyniła przez wszystkie noce, aż wstali bracia, synowie jej narodu i odczytali modlitwę *Kriat Szma*⁴. Podczas czytania niniejszych słów Tory: „i nie pójdziecie za żądzami swego serca i oczu”⁵ wróciła Estera do dołu grobu swego i powróci nocą, by prosić o serce i oczy, za którymi chodzi.

¹ Szabat Pieśni — hebr. *Szabat Szira* — sobota podczas której czyta się Pieśń dziękczynną (Wj 15, 1-20), przypadająca w miesiącu szwat, czyli na przełomie stycznia i lutego.

² Biblijna nazwa miesiąca *ijar*, odpowiadającego naszemu majowi.

³ Mezuz (hebr. odrzwia) — specjalny ozdobny futerał z napisanymi odręcznie wersetami z Tory (Pwt 6,4-9, i 11,13-29), przytwierdzany do prawej framugi drzwi w górnej części.

⁴ *Kriat Szma* (czytanie *szma*) — odmawiana dwa razy dziennie (rano i wieczorem) modlitwa traktowana jako wyznanie wiary, zaczynająca się od słów „*szma Israel*” — słuchaj Izraelu.

⁵ Księga licz 15,39.

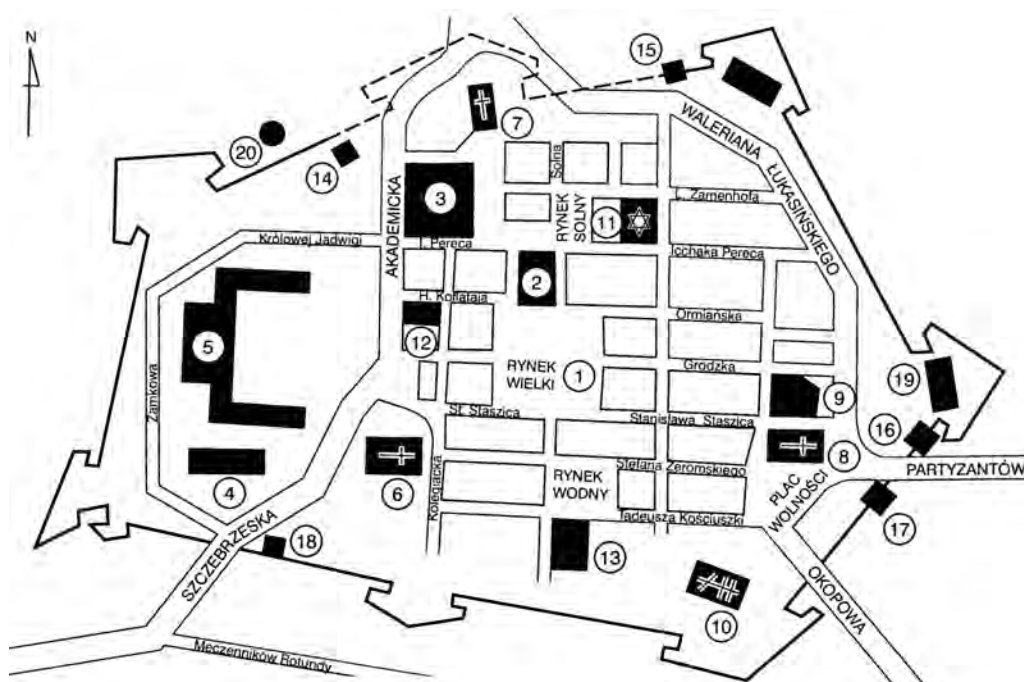
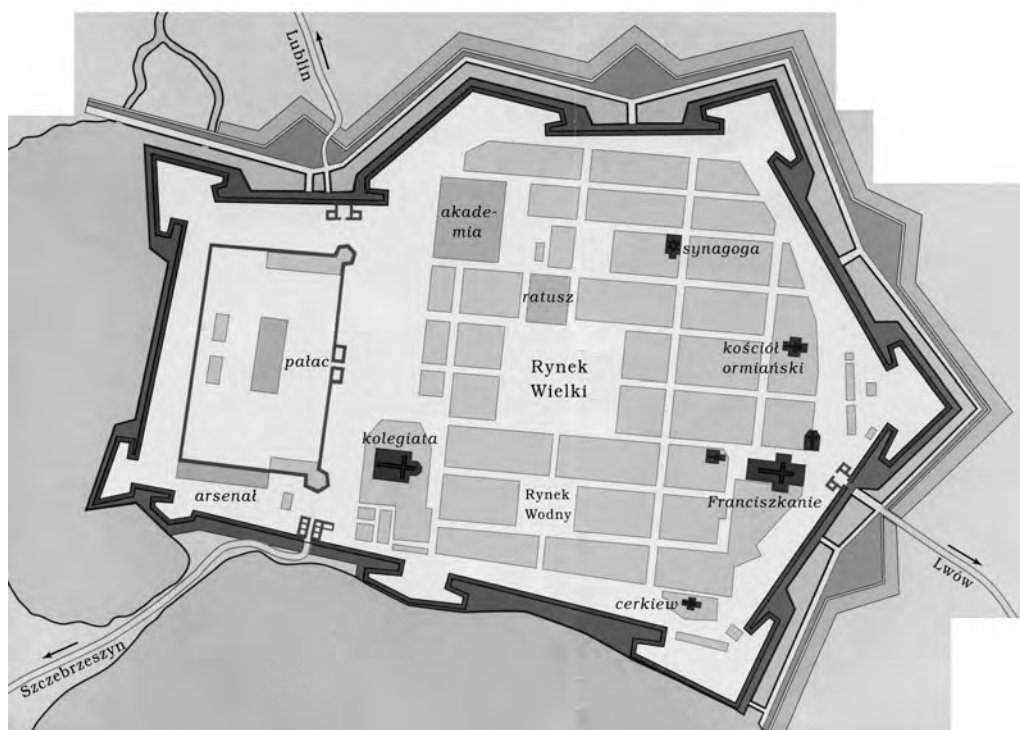
Wybrane fragmenty „Przywileju księcia Pobożnego dla Żydów wielkopolskich”, Kalisz, 1264 rok – tzw. przywilej kaliski

1. Najpierw postanawiamy, aby w sprawie o pieniądzu lub o jakąkolwiek ruchomość lub nieruchomość, albo w procesie kryminalnym, który dotyczy osoby lub majątku Żyda, jako świadka przeciw Żydowi nigdy nie dopuszczano chrześcijanina, lecz wraz z chrześcijaninem także Żyda.
2. Dalej, jeśli chrześcijanin nagabuje Żyda twierdząc, że wziął od niego zastaw, lecz Żyd przeczy temu, a chrześcijanin nie chce dać wiary zwykłym jego słowom, Żyd pod przysięgą zobowiąże się, że zwróci otrzymany ekwiwalent i może wolno odejść (...).
4. Dalej, jeśli Żyd bez powołania świadków mówi chrześcijaninowi, że dał mu pożyczkę na zastaw, a ten zaprzecza, od tego może chrześcijanin uniewinnić się tylko własną przysięgą.
5. Żyd będzie mógł tytułem zastawu przyjąć wszystko, co mu dadzą, jakkolwiek to się będzie nazywać, z wyjątkiem szat krwią zbroczonych i zmoczonych, a także liturgicznych, których Żyd żadną miarą nie będzie mógł odbierać.
6. Dalej, jeśliby chrześcijanin obwinił Żyda, że zastaw pozostający w ręku Żyda skradziono mu lub gwałtem porwano, Żyd winien w sprawie tego zastawu złożyć przysięgę, że po jego otrzymaniu nie był świadom, iż ukradli go lub porwali; łącznie ze swą przysięgą wykaże, za jaką cenę wziął ten zastaw, i gdy w ten sposób uniewinni się, chrześcijanin ma zapłacić mu kapitał i procenty, które tymczasem narosły. (...)
9. Dalej, jeśli chrześcijanin w jakikolwiek sposób zrani Żyda, winowajca ma zapłacić karę nam i naszemu wojewodzie, którą należy odnieść do naszego skarbcza, i potem będzie mógł odzyskać naszą łaskę; zranionemu zaś winien dać odszkodowanie za leczenie ran i za wydatki, jak tego żądają i wymagają prawa naszego kraju.
10. Dalej, jeśli chrześcijanin zabije Żyda, winien być ukarany odpowiednim wyrokiem, a wszystkie ruchomości i nieruchomości winowajcy mają przejść pod naszą władzę. (...)
12. Gdziekolwiek Żyd będzie przechodził przez nasze państwo, nikt nie będzie mu stawiał żadnych przeszkód ani dokuczał lub źle się z nim obchodził. Lecz jeśli będzie wioził jakieś towary lub jakieś rzeczy, powinny za to przypaść cła we wszystkich punktach celnych; i ten Żyd takie tylko należne cło winien płacić, jakie płaciłby każdy mieszkaniec tego miasta, w którym Żyd przebywa.
13. Jeśli Żydzi zgodnie ze swym zwyczajem kogoś ze swoich zmarłych przewiozą z miasta do miasta lub z prowincji do prowincji albo z jednego kraju do drugiego, postanawiamy, aby nasi celnicy niczego od nich nie wymuszali. Jeśliby zaś celnik wymusił coś, postanawiamy, aby ukarano go jako grabieżcę. (...)
22. Dalej, sędzia Żydów nie powinien żadnej sprawy wynikłej między Żydami kierować do sądu, jeśli nie zostanie do tego wezwany przez skargę. Dalej, Żydów należy sądzić koło szkół lub w miejscu, które sobie wybiorą. (...)
31. Zgodnie z rozporządzeniami papieża, w imię naszego Ojca świętego bardzo surowo zabraniamy, aby w przyszłości nikt nie obwinił żadnego Żyda mieszkającego w naszym państwie, że spożywa krew ludzką, gdyż według nakazu prawa wszyscy Żydzi powinni zupełnie powstrzymywać się od spożywania wszelkiej krwi. Lecz jeśliby jakiś Żyd został przez chrześcijanina obwiniony

- o zabicie jakiegoś chłopca chrześcijańskiego, powinni mu to udowodnić trzej chrześcijanie i tyleż Żydów; a skoro udowodnią mu to, wtedy ten Żyd za popełnienie zbrodni powinien ponieść odpowiednią karę. Jeśli zaś oczyszczą go wspomniani świadkowie i jego własna niewinność, chrześcijanin za oszczerstwo zupełnie słusznie poniesie karę, którą Żyd miał ponieść.
33. Zarządzamy, aby Żydzi jawnie i przy dziennym świetle brali w zastaw jakiegokolwiek konie, w ogóle wszystkie. Jeśliby zaś jakiś chrześcijanin znalazł u Żyda konia skradzionego, Żyd będzie mógł uniewinnić się własną przysięgą mówiąc, że tego konia jawnie i za dnia wziął w zastaw za wypłacone pieniądze, a mniemał, że nie został skradziony. (...)
35. Postanawiamy, że jeśliby jakiś Żyd przynaglony ciężkim położeniem w nocnej porze podniósł krzyk, a sąsiedni chrześcijanie nie zatroszczyliby się o danie mu odpowiedniej pomocy, każdy sąsiadujący z nim chrześcijanin winien zapłacić trzydzieści soldów.
36. Postanawiamy także, że Żydzi mogą swobodnie sprzedawać wszystko i kupować, chleba dotykać podobnie jak chrześcijanie; ci zaś, którzy przeszkadzaliby im, będą zobowiązani zapłacić za to karę naszemu wojewodzie. Lecz aby to wszystko, co się wyżej rzekło, zachowało na zawsze trwałą moc, niniejszy dokument z podpisami świadków daliśmy im do zabezpieczenia, zatwierdziwszy go przez przyłożenie naszej pieczęci”.

Materiał pomocniczy nr 4

Plany renesansowego i współczesnego Zamościa

- 1 – Rynek Wielki; 2 – Ratusz; 3 – Gmach Akademii Zamojskiej; 4 – Arsenał; 5 – Pałac Zamoyskich; 6 – Katedra (dawna kolegiata); 7 – Kościół reformatów; 8 – Kościół franciszkanów; 9 – Klasztor i szpital bonifratrów; 10 – Cerkiew grekokatolicka; 11 – Bożnica; 12 – Budynek seminarium duchownego; 13 – Klasztor klarysek; 14 – Stara Brama Lubelska; 15 – Nowa Brama Lubelska; 16 – Stara Brama Lwowska; 17 – Nowa Brama Lwowska; 18 – Brama Szczepczeszka; 19 – Fragmenty fortyfikacji

WIEK XIX

W 1795 r. Rzeczpospolita przestała istnieć. Na ponad 100 lat została wymazana z map Europy. Ziemie dawnej Rzeczpospolitej stały się częściami państw rozbiorowych, a jej mieszkańcy poddani króla Prus, cesarza Austrii i cara Rosji. Stosunek Polaków do faktu utraty niepodległości przez Polskę oraz państw, które rozbiórów dokonały, był zróżnicowany. Jedni parli do walki zbrojnej o odzyskanie niepodległości, inni uważali, że tylko systematyczna praca na polu gospodarczym, oświatowym i społecznym uchroni Polaków od całkowitej utraty tożsamości. Sądziło się, że w przyszłości przyczyni się to do odbudowy państwa. Wreszcie byli i tacy, którzy sądzili, że wraz z upadkiem państwa przestał istnieć naród Polaków i dlatego uważali się za Rosjan lub Niemców. Przeważająca jednak część mieszkańców ziem polskich nie zauważyła faktu utraty przez Polskę niepodległości. Byli to głównie chłopci, którzy u zarania XIX wieku nie mieli rozwiniętej świadomości narodowej i nie identyfikowali się z narodem polskim, jego historią, tradycją, a także współczesnym położeniem. Potrzeba było wielu zabiegów prowadzących do głębokich zmian w chłopskiej mentalności, aby stali się oni integralną częścią narodu.

Przedrozbiorowa Rzeczpospolita była państwem wieloetnicznym. Na jej terytorium żyli obok siebie Żydzi, Ukraińcy, Białorusini, Litwini, Niemcy, Ormianie, Tatarzy, Karaimi i wiele innych grup narodowych. Wszyscy oni w XIX wieku dzielili los Polaków i musieli określić swój stosunek tak do utraty, jak i programu odzyskania niepodległości przez Polskę. Nie było to łatwe, szczególnie, kiedy niektóre z tych narodów już w II połowie XIX wieku negowały konieczność odbudowy Polski, i coraz wyraźniej formułowały własne postulaty narodowe stojące w sprzeczności z aspiracjami Polaków.

Żydzi nie chcieli tworzyć państwa narodowego kosztem terytorium, do którego aspirowali Polacy. Jeśli część Żydów opowiadała się za własnym państwem, a pod koniec XIX wieku byli to zwolennicy syjonizmu, to jego siedzibę widzieli poza Polską, na terenie Bliskiego Wschodu w Palestynie, pozostającej w tym czasie pod kontrolą Turcji. Pewna część Żydów identyfikowała się z losem Polaków i głosiła postulat asymilacji do kultury polskiej. Czuli się oni Polakami żydowskiego pochodzenia, świadomie dzielili los swoich współobywateli. Brali udział w powstaniach narodowych, byli czynni w polskim ruchu niepodległościowym w II połowie XIX wieku. Już w czasie pierwszego zrywu niepodległościowego Polaków – powstania kościuszkowskiego – pod komendą naczelnika walczył Berek Joselewicz. Jego syn Józef Berkowicz wstąpił do wojska Księstwa Warszawskiego, próbował bezskutecznie organizować oddziały żydowskie w czasie powstania listopadowego 1830 r. Wielu Żydów zaangażowanych było w działalność niepodległościową polskich stowarzyszeń w czasie prób wzniecenia ogólnonarodowego powstania przeciwko zaborom w 1846 r. i w czasie Wiosny Ludów 1848–1849.

Wielu z nich było wybitnymi twórcami kultury i nauki polskiej. Byli wśród nich malarze, poeci, powieściopisarze, aktorzy, historycy, matematycy i filozofowie, a także bankierzy, przedsiębiorcy, inżynierowie i budowniczowie.

Przeważająca część Żydów żyła jednak z dala od współczesnych spraw i wielkiej polityki. Sztetl był swoistym azylem, w którym można było żyć według odwiecznych reguł i nakazów sankcjonowanych przez tradycję i przepisy religijne. Rzesze Żydów ortodoksyjnych lub zwolenników chasydyzmu pozostawało obojętnych wobec bieżących wydarzeń.

* * *

W epoce rozbiorowej istniały enklawy polskości, którym zaborcy nadawali pewien zakres autonomii. Pierwszą chronologicznie było Księstwo Warszawskie utworzone przez cesarza Francuzów Napoleona Bonaparte w 1807 r. Jego stolicą była Warszawa, w której zbierał się sejm Księstwa Warszawskiego. To całkowicie zależne od Napoleona państwo liczyło 160 tys. km² i ponad 4 mln ludności. Miało własną armię, którą dowodzili polscy oficerowie pamiętający jeszcze czasy powstania kościuszkowskiego. Do niej właśnie zgłosił się Józef Berkowicz. Duża część Polaków wiązała z Napoleonem wielkie nadzieje. Oczekiwano, że cesarz wynagrodzi im poświęcenie i poparcie w wojnach z kolejnymi koalicjami i odbuduje niepodległą Polskę. Niestety, klęska Napoleona zakończyła też istnienie Księstwa Warszawskiego. Na kongresie pokojowym zwołanym do Wiednia w 1815 r. car rosyjski Aleksander I zgodził się utworzyć nowe państwo, które zostało połączone unią personalną z Cesarstwem Rosyjskim. Było to Królestwo Polskie, zwane też kongresowym. Królestwo Kongresowe zostało obdarzone przez cara konstytucją, która uchodziła, jak i jej projektodawca, za najbardziej liberalną w ówczesnej Europie. Autonomiczne Królestwo Kongresowe posiadało własny sejm, rząd, armię dowodzoną przez polskich oficerów. W całym kraju obowiązywał polski język urzędowy, używano też polskiej monety. Jednak ani Księstwo Warszawskie, ani Królestwo Kongresowe nie były w pełni suwerenne, obydwa nie mogły prowadzić własnej polityki zagranicznej, a w Królestwie car rosyjski, a jednocześnie król polski, z czasem zaczął łamać i bezprawnie ograniczać konstytucję. Stało się to powodem wybuchu w nocy z 29 na 30 listopada 1830 r. powstania zbrojnego. Wymierzone ono było głównie przeciwko Rosji, którą od początku XIX wieku Polacy uważali za głównego wroga niepodległości Polski. Powstanie listopadowe wkrótce przerodziło się w regularną wojnę polsko-rosyjską, która po kilku miesiącach zakończyła się klęską. Żołnierze i politycy (członkowie władz, posłowie na sejm) musieli opuścić kraj i udać się na emigrację. Na wychodźstwie, głównie we Francji, przez dziesięciolecia działali na rzecz odzyskania niepodległości. Innych, którzy zostali w kraju, spotkały surowe represje władz rosyjskich, konfiskaty majątków ziemskich i zsyłki w głąb Rosji. I tym razem nieliczni Żydzi, którzy poparli powstanie, podzielili los represjonowanych Polaków. Większość jednak pozostała bierna wobec powstania i niepodległościowych aspiracji Polaków.

Po upadku powstania nowy car rosyjski Mikołaj I, zdecydowany przeciwnik autonomii Królestwa Polskiego, zlikwidował konstytucję, rozwiązał sejm i armię, po czym przystąpił do unifikacji Królestwa z Cesarstwem Rosyjskim. Pod koniec lat 50. XIX wieku, kiedy car Mikołaj I zmarł, a jego miejsce zajął Aleksander II, wprowadzono w państwie pierwsze liberalne reformy. W Królestwie Polskim rozpoczęto przygotowania do kolejnego powstania narodowego. Poprzedziły je manifestacje patriotyczne, w czasie których śpiewano pieśni religijne i narodowe, manifestowano swoją niechęć do cara i Rosji. Organizowała je młodzież szkolna, studencka i rzemieślnicy, skupieni wokół działaczy politycznych, których z racji radykalnego programu społeczno-politycznego

nazywano „czerwonymi”. Ich przeciwnikami byli przedstawiciele burżuazji, bogatego mieszczaństwa i właściciele ziemscy – „biali”.

Od początku w manifestacjach patriotycznych brali udział Żydzi ze środowisk asymilatorów. Takim ośrodkiem była warszawska Szkoła Rabinów utworzona za zgodą władz rosyjskich w 1826 r. Wbrew intencjom założycieli szybko stała się ona kuźnią patriotycznej inteligencji żydowskiej, która nie tylko działała na rzecz asymilacji, ale aktywnie poparła polskie dążenia niepodległościowe. Udział Żydów w manifestacjach patriotycznych poprzedzających wybuch powstania styczniowego 1863 r. był znaczny i zauważalny. Dużą rolę odegrali w nich rabin Warszawy Dow Ber Meiseles i kaznodzieje: Markus Mordechaj Jastrow i Izaak Kramsztyk – zwolennicy „zbratania polsko-żydowskiego”. Wygłaszali oni w synagogach w języku polskim płomienne kazania, w których nawoływali Żydów do poparcia polskich dążeń niepodległościowych. Kiedy w czasie tłumienia jednej z takich manifestacji żołnierze rosyjscy sprofanowali warszawskie świątynie katolickie, rabini na znak protestu i solidarności z duchowieństwem katolickim nakazali zamknięcie warszawskich synagog. Tę demonstrację polityczną przypłacili nie tylko pozbawieniem stanowisk, ale uwięzieniem, a następnie wydaleniem z Królestwa Polskiego. Symbolem „zbratania polsko-żydowskiego” stał się uczeń warszawskiego gimnazjum Michał Landy, który niosąc krzyż w czasie manifestacji patriotycznej 8 kwietnia 1861 r. został śmiertelnie ranny.

Do otwartego konfliktu zbrojnego doszło w styczniu 1863 r. Trwające ponad rok powstanie styczniowe nie było już regularną wojną, lecz wojną partyzancką prowadzoną przez dziesiątki mniejszych i większych oddziałów partyzanckich rozproszonych w kraju. Na czele powstania stał Rząd Narodowy, który cieszył się poparciem dużej części mieszkańców Królestwa Polskiego, w tym Żydów. Wchodzili oni nie tylko do władz powstańczych, jak Henryk Wohl, który został dyrektorem Wydziału Skarbu przy Rządzie Narodowym, ale brali udział w walce zbrojnej jako żołnierze oddziałów powstańczych. Duża część Żydów wspierała powstanie materialnie, organizując dostawy broni, sprzętu wojennego, dostarczając żywność oddziałom ukrytym w lasach. Walki prowadzono także na terenach Litwy, Białorusi i Wołynia. Niestety, i to powstanie zakończyło się klęską. Po jego upadku na kraj i jego mieszkańców spadły jeszcze większe represje niż po powstaniu listopadowym. Represjom poddano dziesiątki tysięcy ludzi, zsyłając ich na Syberię, odbierając majątki ziemskie. Najbardziej aktywnych osadzano w więzieniach lub zabijano. Kraj został poddany brutalnej rusyfikacji. Zakazano używania języka polskiego w urzędach, zlikwidowano polskie szkoły, a w ich miejsce utworzono szkoły rosyjskie. Polskie dzieci nie uczyły się o historii i geografii swojego kraju, lecz o dziejach obcego im państwa – carskiej Rosji.

Obydwa powstania zakończyły się klęską. Nie osiągnięto zamierzonego celu. Polska nie odzyskała niepodległości ani w 1831 r., ani w latach 1863–1864. Jednak powstania stały się niezwykle ważnymi wydarzeniami, budującymi nowoczesną świadomość narodową Polaków w XIX wieku. Myśl o tych, którzy walczyli i ginęli za Polskę, nie pozwalała zapomnieć o ojczyźnie. Kolejne pokolenia Polaków wyrastały w kulcie polskich powstań narodowych i w przekonaniu, że własne, niepodległe państwo jest największą wartością, którą trzeba pielęgnować, o którą trzeba także walczyć z narażeniem życia.

Nie wszyscy jednak uważali, że walka zbrojna z zaborcami o niepodległość jest słuszna. Duża część Polaków twierdziła, że należy podjąć długotrwałą i żmudną pracę

nad rozwojem sił własnego narodu (społeczeństwa). Uważano, że walka z zaborcami zawsze kończyła się klęską, prowadziła do wyniszczenia kraju, jego zasobów ludzkich, materialnych, zniszczenia zabytków kultury, a przede wszystkim zaostreżenia represji. Kiedy w połowie XIX wieku na ziemię polską napłynęły z zachodu Europy idee filozofii pozytywistycznej, znaleźli się tacy, którzy w pracy organicznej widzieli sposób na odzyskanie niepodległości. Budowa nowych fabryk i zakładów pracy, rozwój oświaty, nauki i techniki miały w dłuższej perspektywie spowodować, że Polacy będą silnym, w pełni nowoczesnym narodem, z którym nawet zaborcy będą musieli się liczyć. Taki naród w odpowiedniej chwili będzie mógł upomnieć się o własne niepodległe państwo. Ten sposób widzenia przyszłości upowszechnił się wśród mieszkańców zaboru pruskiego już w pierwszej połowie XIX wieku. Kiedy państwo niemieckie po zjednoczeniu w 1871 r., kierując się ideologią nacjonalistyczną, przystąpiło do surowej polityki skierowanej przeciwko Polakom, ci przeciwstawili się jej, organizując liczne polskie instytucje gospodarcze, społeczne i kulturalne. Stawały się one bastionami polskości, a Polacy uczyli się w nich, jak dobrze gospodarować, jak wzajemnie sobie pomagać, jak dbać o własne interesy i rozwój.

Zgoła inaczej wyglądała sytuacja w zaborze austriackim, w tak zwanej Galicji. Ziemię tego zaboru traktowane były przez władze austriackie jako zaplecze rolnicze monarchii Habsburgów. Dlatego w XIX wieku nie rozwijał się tu nowoczesny przemysł, nie było tu wielkich aglomeracji miejskich (poza Krakowem i Lwowem). Na wsi przeważali ubodzy chłopci. Galicja była krajem zacofanym i biednym. To, co odróżniało ją od pozostałych zaborów, to stale poszerzający się od lat 60. XIX wieku zakres autonomii polityczno-kulturalnej. W drugiej połowie XIX wieku Galicja miała swój własny sejm krajowy i rząd rezydujące we Lwowie. Pod koniec lat 70. język polski stał się językiem urzędowym. Namiestnikiem Galicji, który reprezentował cesarza Austrii, był zawsze Polak. Polacy mieli także otwartą drogę do karier politycznych w samej Austrii. Wielu z nich piastowało ważne urzędy państwowe, między innymi premiera, ministra finansów i ministra spraw wewnętrznych. Dzięki coraz większej autonomii Galicja stała się zaborem, w którym w nieskrępowany sposób mogła rozwijać się nauka i kultura polska oraz rozkwitać życie polityczne. Tutaj na przełomie XIX i XX wieku powstawały liczne partie polityczne, które opowiadały się za niepodległością, tu powstawały organizacje paramilitarne, których członkowie przygotowywali się do walki o niepodległość. Lwów i Kraków stały się centrami życia polskiego (z polskimi uniwersytetami: Jana Kazimierza we Lwowie i Jagiellońskim w Krakowie, politechniką we Lwowie oraz Akademią Sztuk Pięknych w Krakowie). Tu artyści tworzyli swe dzieła, które przypominały o niedawnej przeszłości i chwale narodu polskiego. Jan Matejko malował sławne obrazy („Bitwa pod Grunwaldem”, „Hołd Pruski”, „Batory pod Pskowem”), galicyjskie gazety drukowały powieści Henryka Sienkiewicza („Potop”, „Pan Wołodyjowski”, „Krzyżacy”). Galicja była oazą polskości, centrum życia intelektualnego i artystycznego Polaków z trzech zaborów.

Miejscem szczególnym stała się mała miejscowość uzdrowiskowa – Zakopane – położona u podnóża wysokich Tatr. Tu w II połowie XIX wieku zaczęli przyjeżdżać nie tylko kuracjusze, ale i ludzie nauki, artyści, politycy reprezentujący różne, czasem skrajne, poglądy na przyszłość Polski. Do Zakopanego przyjeżdżano z Krakowa, Warszawy, Poznania, Lwowa a nawet z Wilna. W pensjonatach, hotelach, kawiarniach i restauracjach organizowano odczyty, prelekcje, wykłady na temat aktualnych wydarzeń, bieżących problemów społecznych i politycznych, rozprawiano o Polsce i jej przyszłości.

Jedną z najważniejszych kwestii, która wymagała rozwiązania, była tzw. sprawa chłopska. Większość mieszkańców Rzeczypospolitej przed rozbiorami pracowała na roli. Chłopi w przeważającej masie nie byli właścicielami ziemi, którą uprawiali, lecz byli przypisani do majątków ziemskich szlachty. Ta jednak w XIX wieku przestawała odgrywać dominującą rolę. Część szlachty biedniała i schłopiała, część migrowała do miast, gdzie kształcąc się i podejmując pracę tworzyła nową grupę społeczną – inteligencję. Inni zaś represjonowani przez władze zaborcze za udział w powstaniach narodowych przebywali na zesłaniu lub na emigracji.

Tymczasem coraz powszechniejsze było przekonanie, że powodzenie walki zbrojnej o niepodległość należy wiązać z rozwiązaniem kwestii chłopskiej. W XIX wieku rozumiano to jako uwłaszczenie chłopów, czyli nadanie im na własność ziemi, którą uprawiają. W ten sposób chciano włączyć do walki coraz liczniejsze grupy społeczne, co dawałoby szansę na zwycięstwo. Pierwsze próby podjęte w czasie powstania listopadowego nie wyszły poza fazę planowania. W 1846 r. w czasie próby wzniesienia powstania narodowego w Galicji, udało się władzom austriackim poróżnić polskich chłopów i szlachtę. Chłopi wystąpili przeciwko szlachcie i nie tylko, że udaremnili wybuch powstania, to jeszcze wędrowali od dworu do dworu, mordując ich właścicieli i niszcząc zabudowania gospodarcze. Pamięć o tak zwanej „rabacji galicyjskiej” Jakuba Szeli w następnych dziesięcioleciach utrudniała podjęcie współpracy szlachty z chłopami w tym zaborze.

Nieco inaczej wyglądała sytuacja w zaborze rosyjskim. Tu coraz szersze kręgi ziemiaństwa, inteligencji i burżuazji dostrzegały konieczność przeprowadzenia reform i wciągnięcia chłopów do akcji niepodległościowej. Kiedy wybuchło powstanie styczniowe, Rząd Narodowy 22 stycznia 1863 r. ogłosił uwłaszczenie chłopów. Akt ten podyktowany był nadzieją na przystąpienie chłopów do powstania. Tak się jednak nie stało. Chłopi niezbyt licznie garnęli się do powstania, chociaż w wielu rejonach Królestwa ich udział w walkach był znaczny. Rząd rosyjski, chcąc udaremnąć działania powstańczego Rządu ukazem carskim z 2 marca 1864 r., nadał chłopom ziemię na własność. Ten jednorazowy akt uwłaszczenia w Królestwie Polskim miał niezwykle doniosłe skutki. Po pierwsze, udało się władzom rosyjskim odciągnąć chłopów od powstania, a nawet skierować ich przeciwko powstaniu (powstanie wymierzone było w Rosję i cara, tymczasem chłopci otrzymywali ziemię właśnie od cara rosyjskiego). Po drugie reforma uwłaszczeniowa wywołała gwałtowne zmiany struktury społecznej wsi. Dość szybko okazało się, że na małych działkach ziemi nie mogą wyżywić się wielopokoleniowe rodziny chłopskie, a wieś jest przeludniona. Wywołało to masową migrację ludności wiejskiej do miast. Wędrujący ze wsi do miasta chłopci stawali się robotnikami, znajdowali zatrudnienie w powstających w tym czasie licznych fabrykach.

Urbanizacja i industrializacja miast były bezpośrednimi efektami dokonującej się na ziemiach polskich rewolucji przemysłowej. Symbolem tego zjawiska jest rozwój Łodzi, która z małej wioski wyrosła na jedno z największych miast Królestwa Polskiego. Fabryki włókiennicze, które tam zakładali Żydzi, Niemcy, Rosjanie i Polacy, dawały zatrudnienie tysiącom robotników.

Dynamiczne zmiany na ziemiach polskich w II połowie XIX wieku wywołane rewolucją przemysłową doprowadziły do powstania nowego społeczeństwa. Nie było to już społeczeństwo stanowe, ale nowoczesne społeczeństwo równych wobec prawa

obywateli. Oczywiście, nie wszystkie grupy objęte były ową równością. Zasadę równości wobec prawa najwcześniej wprowadzono w Księstwie Warszawskim. Sankcjonowała ją konstytucja, która w artykule 4 mówiła, iż likwiduje się jakąkolwiek zależność człowieka od człowieka, a wszyscy są równi wobec prawa. Niestety, dekretem monarszym z 1808 r. wyłączano z tej zasady Żydów mieszkających w Księstwie. Nadal nie mogli oni nabywać dóbr ziemskich, starano się też ograniczać im możliwości wyboru miejsca zamieszkania. Równouprawnienie Żydów w trzech zaborach ziem polskich nastąpiło dopiero wtedy, kiedy państwa rozbiorowe wprowadzały ogólnokrajowe przepisy likwidujące odrębności prawne Żydów, przyznawały im te same prawa, którym podlegała pozostała ludność i dążyły do narzucenia im języka państwowego. W Prusach i zaborze pruskim stało się to w 1848 r., w Austrii i zaborze austriackim w latach 1848–1849, a w Rosji i zaborze rosyjskim w 1862 r. Nigdzie jednak równouprawnienie Żydów nie było całkowite. W każdym kraju pozostawiono margines, który pozwalał na restrykcje wobec ludności żydowskiej. Na przykład w Austrii nie zezwolono na posługiwanie się językiem żydowskim w życiu publicznym. W 1897 r. austriaccy urzędnicy spisowi nie uznawali języka jidysz za odrębny, ale kwalifikowali go jako dialekt języka niemieckiego. Największym restrykcjom podlegali Żydzi w Rosji. W XIX wieku nadal utrzymywano tak zwaną „strefę osiedlenia”, czyli obszar, na którym Żydzi mogli się osiedlać, ograniczony do zachodnich guberni Cesarstwa. Zakazano im nabywania majątków ziemskich, wykonywania niektórych zawodów, studiowania na wyższych uczelniach. Prześladowania Żydów w zachodnich guberniach państwa rosyjskiego zapoczątkowane krwawymi pogromami w 1881 r. doprowadziły do wzrostu emigracji. Do wybuchu I wojny światowej w 1914 r. ze wschodniej Europy wyemigrowało ponad 2 miliony Żydów do USA, Kanady, Europy Zachodniej. Emigracja do Palestyny była wówczas stosunkowo nieliczna.

Wzrost nastrojów antysemitycznych w Europie, a jednocześnie rozczarowanie licznych Żydów z postępu ruchów asymilacyjnych doprowadziły do powstania syjonizmu. Syjonizm jako ideologia narodowa uznawał, że Żydzi są takim samym nowoczesnym narodem jak inne. Narodem, który ma swój język (uważano, że jest to język hebrajski), świadomość narodową i powinien mieć własne, narodowe, żydowskie państwo. To państwo, zdaniem syjonistów, powinno powstać na terenach Palestyny, czyli tam, gdzie przed wiekami znajdowało się państwo żydowskie królów Salomona i Dawida. Twórcą i propagatorem tej idei stał się Teodor Herzl, dziennikarz prasy wiedeńskiej, relacjonujący toczący się w Paryżu proces kapitana Alfreda Dreyfusa. Nasilenie nastrojów antysemitycznych we Francji, Austrii i Niemczech, doniesienia o prześladowaniach Żydów w Rosji skłoniły Herzla do sformułowania idei politycznego syjonizmu, który szybko został zaakceptowany przez rzesze prześladowanych i dyskryminowanych Żydów.

Część Żydów opowiadała się za walką o autonomię w obrębie narodu polskiego. Kiedy ze wschodu i zachodu napływały na ziemie polskie idee socjalistyczne, głoszące równość i sprawiedliwość społeczną, wielu robotników żydowskich uznało te hasła za niezwykle atrakcyjne. W 1897 r. w Wilnie powstała pierwsza robotnicza partia żydowska – Powszechny Żydowski Związek Robotniczy w Polsce – BUND. Jej członkowie opowiadali się za utrzymaniem narodowo-kulturalnej autonomii dla ludności żydowskiej i uznania języka jidysz za język narodowy.

Jednak przeważająca liczba Żydów zamieszkujących Królestwo Polskie, Galicję i wschodnie ziemie dawnej Rzeczypospolitej pozostawała przy tradycyjnym sposobie życia. Jego rytm wyznaczały święta religijne, reguły życia gmin określały przepisy reli-

gijne, o których wyrokował rabin. Liczne środowiska chasydzkie skupione wokół swych cadyków stroniły od wszelkich nowinek i zamknięte były na świat zewnętrzny. Żydzi mieszkający w shtetlach — małych miasteczkach w wschodniej Europie — zajęci byli swoimi sprawami. Troski dnia codziennego, praca, prowadzenie domu, wychowanie dzieci nadawały sens ich życiu, stanowiło o ich duchowości. W ten świat trudno było wniknąć komuś z zewnątrz. Było to jednak możliwe. W małych miasteczkach sąsiadami Żydów byli Polacy, Ukraińcy, Węgrzy, Rumuni. Życie codzienne zmuszało ich do kontaktów czy to ekonomicznych czy choćby tylko towarzyskich.

Rozwój stosunków ekonomicznych, modernizacja społeczeństwa, postęp cywilizacyjny doprowadziły do intensyfikacji życia politycznego społeczeństwa polskiego w ostatnim ćwierćwieczu XIX wieku. Wyrazem tego było powstawanie nowoczesnych partii, które formułując swoje programy działania odwoływały się do potencjalnych wyborców i zwolenników.

W 1892 r. utworzono Polską Partię Socjalistyczną, która przez pierwsze lata swego działania zrzeszała nie tylko robotników, ale znaczną część inteligencji. Wśród jej twórców i członków znalazło się wielu polskich Żydów. Partia ta opowiadała się za pełną niepodległością i suwerennością Polski, która w przyszłości miała być państwem socjalistycznym. W czasach niewoli polscy socjaliści byli orędownikami walki zbrojnej z zaborcami.

Partią polityczną zrzeszającą członków o przeciwstawnych poglądach politycznych było Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne, utworzone przez Romana Dmowskiego w 1897 r. Przywódcy tej partii na przełomie XIX i XX wieku zaczęli głosić hasła nacjonalistyczne. Za największą wartość uważali dobro narodu polskiego i sam naród. Chcieli chronić go przez zewnętrznymi zagrożeniami i innymi narodami, które mogły zagrozić, ich zdaniem, egzystencji Polaków. Endecy (tak nazywano zwolenników Narodowej Demokracji) widzieli wrogów narodu polskiego w Niemczech, a nade wszystko w Żydach. To oni zostali uznani za groźnego wroga wewnętrznego, o wiele groźniejszego od innych, bo ukrywającego się nawet pod polskimi nazwiskami. Nowoczesny antysemityzm części Polaków, którzy na dodatek zorganizowani byli w partię polityczną, nie wróżył niczego dobrego stosunkom polsko-żydowskim w przyszłości.

Do wybuchu I wojny światowej w 1914 r. powstały wszystkie ważniejsze partie polityczne, które następnie będą tworzyły pejzaż polityczny niepodległej II Rzeczypospolitej. Właśnie lata „Wielkiej wojny”, jak nazywano wówczas I wojnę światową, stały się przełomowe dla narodu polskiego, który w ślad za swym największym poetą niewoli — Adamem Mickiewiczem, modlił się o „wojnę powszechną”. Miała ona przynieść Polakom upragnioną wolność, gdyż — jak powszechnie uważano — przeciwko sobie wystąpią państwa zaborcze. Politycy i działacze niepodległościowi tej miary co Józef Piłsudski uważali, że Rosja — odwieczny wróg Polaków, zostanie pokonana przez Niemcy i Austro-Węgry, a te z kolei przez sojusz Francji i Wielkiej Brytanii.

Polacy w czasie wojny zajęli różne postawy. Jedni, głównie socjaliści z PPS, członkowie organizacji niepodległościowych już w 1914 r. utworzyli formacje zbrojne pod nazwą Legiony Polskie i pod dowództwem Józefa Piłsudskiego biły się z wojskami rosyjskimi o niepodległość Polski. Wśród żołnierzy Legionów znalazła się znaczna liczba

Żydów, którzy pomni tradycji żydowskich bojowników o niepodległość przystąpili do oddziałów Piłsudskiego walczyć o niepodległą ojczyznę. Sam komendant, jak Piłsudskiego nazywali jego podkomendni, stał się legendą walk o niepodległość. Jego autorytet jako bezkompromisowego polityka, męża stanu, który dla niepodległości Polski jest w stanie „zawrzeć pakt z diabłem”, wzrósł, kiedy w 1917 r. odmówił złożenia przysięgi wierności cesarzowi Niemiec. Został wtedy aresztowany i osadzony w więzieniu w Magdeburgu, które opuścił dopiero w listopadzie 1918 r.

Zwolennicy Romana Dmowskiego, przywódcy endecji, wybrali inną drogę działania. Nie tworzyli formacji wojskowych walczących z armiami zaborczymi, ale działali na rzecz odzyskania niepodległości Polski na arenie międzynarodowej. Było to niezwykle ważne, gdyż wiele państw biorących udział w wojnie uważało, że sprawa polska jest wewnętrzną sprawą ich sojuszników, czyli państw zaborczych, i nie należy się do nich mieszać. Dlatego Roman Dmowski udał się do Francji, gdzie wraz ze znanym polskim kompozytorem, pianistą i mężem stanu – Ignacym Janem Paderewskim, utworzył Komitet Narodowy Polski. W 1917 r. został on uznany przez Francję i Wielką Brytanię za oficjalne przedstawicielstwo polskie. Było to możliwe dzięki przełomowi, jaki dokonał się w przebiegu wojny. W marcu 1917 r. w Rosji wybuchła rewolucja, która doprowadziła do obalenia władzy cara. Jednak krótkie rządy demokratów zostały przerwane w listopadzie tego samego roku przez bolszewików kierowanych przez Włodzimierza Lenina. Bolszewicy, którzy przejęli władzę w Rosji, wycofali się z wojny na początku 1918 r. Sprawdzały się przedwojenne przewidywania, że zwycięstwo w wojnie przyjdzie z zachodu na wschód. Kiedy w kwietniu 1917 r. do wojny przystąpiły USA, właściwie jej przebieg był przesądzony. Latem i jesienią 1918 r. wojska austro-węgierskie i niemieckie zostały ostatecznie pokonane. O klęsce Niemiec przesądził wybuch rewolucji, przygotowanej i przeprowadzonej przez socjaldemokratów i komunistów. W listopadzie 1918 r. na gruzach monarchii austro-węgierskiej, cesarstwa niemieckiego i cesarstwa rosyjskiego powstawało, niczym feniks z popiołów państwo polskie – niepodległa Rzeczpospolita.

SCENARIUSZ ZAJĘĆ I

Kościuszkowski i Berka Joselewicz — dwaj bohaterowie. Polacy i Żydzi w walce o niepodległość Polski pod zaborami (do połowy XIX wieku)

■ Cele zajęć

- przedstawienie głównych problemów, z jakimi borykali się Polacy i Żydzi pod zaborami
- zrozumienie aspiracji narodowych Polaków i dążeń wolnościowych Żydów w tym okresie
- zrozumienie głównych celów powstań narodowych z okresu zaborów
- opanowanie wiedzy na temat dokonań Tadeusza Kościuszki i Berka Joselewicza
- przedstawienie argumentów przemawiających za i przeciw zaangażowaniu się Żydów w polskie powstania narodowe
- umiejętność oceny znaczenia powstań narodowych dla Polski oraz Żydów

■ Metody

burza mózgów, praca pod kierunkiem, dyskusja, drzewko decyzyjne

■ Materiały pomocnicze

- nr 1 — notka biograficzna Tadeusza Kościuszki
nr 2 — cytaty z przemówień Tadeusza Kościuszki
nr 3 — odezwa Rządu Narodowego do Braci Izraelitów z 23 lutego 1846 r.
nr 4 — notka biograficzna Berka Joselewicza
nr 5 — „Do Braci Izraelitów”. Odezwa krakowskich Żydów z 22 maja 1848 r.

■ Środki dydaktyczne

duże arkusze papieru, mazaki, tablica, flipchart

■ Czas

90 minut

■ Przebieg zajęć

1. Rozpocznijcie zajęcia proponując rozmowę na temat stereotypów dotyczących postaw Polaków i Żydów podczas walk narodowo-wyzwoleńczych. Zadajcie kilka pytań np.:

- *Jaka jest powszechna opinia Polaków o postawach Żydów podczas walk narodowo-wyzwoleńczych?*
- *Jaki jest powszechny obraz Polaków w oczach Żydów dotyczący ich zaangażowania w ruchy wolnościowe w Europie i świecie?*

Poproście, aby uczestnicy zapisali swoje skojarzenia w tabeli na tablicy lub flipcharcie.

	Obraz Polaków	Obraz Żydów
Wiedza (wydarzenia, osoby, daty)		
Postawy		
Oceny		

2. Następnie przeprowadźcie dyskusję plenarną na temat stworzonych obrazów. Zadajcie pytania np.:

- *Czy obrazy te są pełne? Jeżeli nie, to czego w nich brakuje?*
- *Czy wszystkie skojarzenia są zgodne z prawdą historyczną?*

3. Kontynuując zajęcia możecie skierować uwagę młodzieży na dążenia wolnościowe Żydów i aspiracje narodowe Polaków w tym czasie oraz zastanowić się, w jakim stopniu były one z sobą zbieżne.

4. Polećcie, by uczestnicy podzielili się na dwie grupy narodowe (polską i izraelską), a następnie na dużych kartkach papieru zapisali odpowiedzi na następujące pytania:

Grupa I (uczestnicy polscy)

— *Jakie były główne problemy i aspiracje narodowe Polaków na przełomie XVIII/XIX w.?*

Grupa II (uczestnicy izraelscy)

— *Jakie były główne problemy i aspiracje wolnościowe Żydów na przełomie XVIII/XIX w.?*

5. Po zakończeniu pracy w grupach narodowych zaproszcie ich przedstawicieli do prezentacji plakatów, zachęćcie do rozmowy o wynikach prac. Zainicjujcie dyskusję, zadając pytanie:

— *W jakim zakresie problemy i aspiracje narodowe Polaków i Żydów były w tym czasie ze sobą zbieżne, a w jakim rozbieżne?*

Wyniki dyskusji zapiszcie w tabeli na tablicy lub flipcharcie.

	Wspólne	Różne
Problemy		
Aspiracje		

6. Podsumujcie rozmowę, zadając następujące pytania:

— *Jakie wydarzenia z historii stosunków polsko-żydowskich z tego okresu uważacie za najważniejsze?*

— *Które z nich i dlaczego należy eksponować w edukacji szkolnej?*

7. Następnie podsumujcie pierwszą część zajęć:

Warto w edukacji eksponować kwestię wspólnych walk o niepodległość Polski, które do tej pory nie były podkreślane. Wbrew utartym stereotypom Polacy i Żydzi walczyli razem przez cały okres zaborów. Współdziałanie to miało oczywiście różny charakter i zakres, jednak praktycznie nie było polskiego zrywu narodowego w okresie zaborów, w którym Żydzi nie braliby udziału, począwszy od powstania kościuszkowskiego, przez listopadowe, na styczniowym kończąc. Do legendy

przeszły takie postaci, jak Berek Joselewicz, rabin Ber Meisels, Michał Landy czy Henryk Wohl. Żydzi walczyli w Legionach Polskich we Włoszech, w armii Księstwa Warszawskiego a potem także Legionach Józefa Piłsudskiego. Polsko-żydowskie braterstwo broni narodziło się podczas powstania kościuszkowskiego z 1794 r., dlatego zajęcia te poświęcone zostaną głównie temu wydarzeniu. W formie warsztatowej zajmiemy się postaciami dwóch wielkich bohaterów narodu polskiego i żydowskiego z tego okresu: Tadeuszem Kościuszką i Berkiem Joselewiczem.

8. Przedstawcie w formie krótkiego wykładu udział Żydów w polskich powstaniach narodowych, od powstania kościuszkowskiego do powstania styczniowego.

9. Podzielcie uczestników na dwie grupy zadaniowe, realizujące zadania z dwóch perspektyw: polskiej i żydowskiej. Rozdajcie zadania, wyjaśnijcie wątpliwości i określcie czas pracy.

Grupa I

Praca z perspektywy polskiej.

Grupa ma przedstawić biografię Tadeusza Kościuszki oraz napisać dla niego przemówienie, wzywające Żydów do udziału w powstaniu. W przemówieniu należy wykorzystać własną wiedzę oraz cytaty z różnych wystąpień Kościuszki (m.in.: mowa do Żydów z marca 1794 r. w krakowskiej Starej Synagodze). Można wykorzystać pochodzącą z okresu powstania krakowskiego z 1846 r. Odezwę Rządu Narodowego do Braci Izraelitów (materiały pomocnicze nr 1, 2 i 3).

Grupa II

Praca z perspektywy żydowskiej

Grupa ma przedstawić biografię Berka Joselewicza i ułożyć patriotyczną odezwę wzywającą Żydów do walki u boku Kościuszki podobną do tej, jaką stworzył on wraz z Józefem Aronowiczem we wrześniu 1794 r. Można wykorzystać odezwę krakowskich Żydów do „Braci Izraelitów” z maja 1848 r. (materiały pomocnicze nr 4 i 5).

10. Po zakończeniu pracy zaproszcie przedstawicieli grup do prezentacji wyników. Zachęćcie do dyskusji na temat argumentów, którymi

uczniowie posłużyli się do przekonania Żydów, by wzięli udział w powstaniu.

11. Na zakończenie spotkania podzielcie młodzież na mieszane grupy (polsko-izraelskie). Zadaniem grup będzie dyskusja na temat przyłączenia się Żydów do walk narodowo-wyzwoleńczych Polaków pod zaborami na podstawie wiedzy wyniesionej ze spotkania oraz materiałów znajdujących się na stronie internetowej portalu edukacyjnego „Żydzi w Polsce. Ocalić od zapomnienia — uczyć dla przyszłości”¹. Grupy mogą pracować korzystając z metody drzewka decyzyjnego. Podstawowe pytanie w dyskusji:

Czy poprzeć Polaków w ich walce o odzyskanie niepodległości?

12. Po wykonaniu zadania zaproście do prezentacji opracowanych drzewek decyzyjnych.

Zaproście do dyskusji plenarnej na temat:

— *Do czego dążyli Polacy, a do czego Żydzi po zaborami?*

— *Czy ich cele były takie same, czy różne?*

— *Które z nich udało im się zrealizować?*

13. Ostatnim zadaniem dla uczestników spotkania będzie opracowanie plakatu odwołującego się do wspólnych walk Polaków i Żydów o odzyskanie niepodległości Polski w czasach niewoli.

¹ *Emancypacja i udział w zmaganiach o niepodległość Polski*, Tablica 8 wystawy edukacyjnej pt. *Żydzi w Polsce. Swoi czy obcy?* [w:] *Żydzi w Polsce swoi czy obcy*, Katalog wystawy pod red. W. Bukowskiego i Z. Nogi, Kraków 1998, s. 157-166 lub <http://www.historiazydow.edu.pl/panel08.html>

Notka biograficzna Tadeusza Kościuszki

Tadeusz Kościuszko (1746–1817), generał, bohater narodowy. Pochodził ze średniozamożnej szlachty, po ukończeniu szkoły średniej kształcił się w Szkole Rycerskiej, następnie jako stypendysta królewski wyjechał do Paryża. W 1774 w stopniu kapitana artylerii powrócił do kraju.

W 1775 wyjechał do Ameryki, by wziąć udział w walce o niepodległość Stanów Zjednoczonych. Jako inżynier wojskowy fortyfikował Filadelfię i obozy amerykańskiej armii północnej. W październiku 1775 został mianowany przez Kongres pułkownikiem. W walkach szczególnie odznaczył się podczas oblężenia Saratogi (1777), w 1783 został generałem brygady.

W następnym roku wrócił do Polski i osiadł w swym majątku Siechnowicze. W 1789 powołany został do wojska polskiego w stopniu generała-majora. W 1792 w czasie wojny polsko-rosyjskiej walczył w armii koronnej; odzna-

czył się w bitwach pod Zieleńcami, a zwłaszcza pod Dubienką. Po przystąpieniu króla Stanisława Augusta do Targowicy podał się do dymisji i wyjechał do Lipska.

W 1793 jako przedstawiciel emigracji polskiej udał się do Paryża, by uzyskać pomoc dla Polski od francuskiego rządu rewolucyjnego. Jego misja nie powiodła się. Przewidziany na przyszłego wodza powstania w Polsce, brał udział w pracach sprzysiężenia powstańczego 1793–1794. We wrześniu 1793, uznając brak możliwości zorganizowania skutecznego powstania narodowego, wyjechał do Włoch.

Powrócił do Polski w marcu 1794. Po ogłoszeniu insurekcji w Krakowie (24 marca 1794) Kościuszko objął władzę dyktatorską jako Najwyższy Naczelnik Siły Zbrojnej Narodowej. W czasie trwania walk stosował nową taktykę w zakresie współdziałania broni, starając się rekompensować niedostateczne uzbrojenie i wyszkolenie armii powstańczej. Wykazał duże umiejętności w zakresie fortyfikacji polowych. Rozbicie wojsk rosyjskich pod Racławicami (4 kwietnia 1794) umożliwiło spokojniejsze organizowanie armii polskiej i pozyskanie chłopów. Dla zjednania mieszkańców wsi ogłosił dwa uniwersały (pod Winiarzami 2 maja i Połańcem 5 maja 1794) znoszące poddaństwo osobiste i ograniczające pańszczyznę.

Po klęsce pod Maciejowicami (10 października 1794) więziony w twierdzy pietropawłowskiej w Petersburgu. Zwolniony przez cara Pawła I w 1796, po złożeniu przysięgi wierności carowi, w 1797 wyjechał do Stanów Zjednoczonych.

W lipcu 1798 przybył do Paryża, gdzie współdziałał przy tworzeniu Legionów Polskich. Sprzeciwiał się jednak wiązaniu sprawy polskiej z Napoleonem, któremu nie ufał. W 1799 brał udział w zakładaniu w kraju Towarzystwa Republikanów Polskich. Zmarł w Szwajcarii (w Solurze), gdzie spędził ostatnie lata życia. Pochowany na Wawelu.

Material pomocniczy nr 2

Cytaty z przemówień Tadeusza Kościuszki:

Niczego nie pragnę dla siebie, obchodzi mnie jeno opłakany stan Ojczyzny i uszczęśliwienie wszystkich jej mieszkańców, do których i Żydów zaliczam. Leży mi to na sercu.

Ja, Tadeusz Kościuszko, przysięgam w obliczu Boga całemu Narodowi Polskiemu, iż powierzonej mi władzy na niczyj prywatny ucisk nie użyję, lecz jedynie dla obrony całości granic, odzyskania samowładności Narodu i ugruntowania powszechnej wolności używać będę.

Największym zwycięstwem jest to, które odnosimy nad nami samymi.

Nie może się naród ocalić bez rządu, ale rząd nie może być czynny bez zaufania, posłuszeństwa i gorliwości ludu.

Od nas samych zależy poprawa rządu. Od obyczajów naszych.

Pierwszy krok do zrzucenia niewoli jest odważyć się być wolnym, pierwszy krok do zwycięstwa — poznać się na własnej sile.

To jest czas, w którym trzeba poświęcić wiele, żeby wszystko ocalić.

Tylko wierność ludziom czyni z nas człowieka.

Źródło: http://pl.wikiquote.org/wiki/Tadeusz_Kościuszko

Materiał pomocniczy nr 3

Odezwa Rządu Narodowego do Braci Izraelitów z 23 lutego 1846 r.

Był to pierwszy dokument na ziemiach polskich, który w trybie rewolucyjnym znosił bariery stanowe, dzielące ludność żydowską od innych mieszkańców kraju. Po jej ogłoszeniu ok. 500 Żydów wstąpiło do oddziałów powstańczych.

Rząd Narodowy
Do Braci Izraelitów

Polacy!

Godzina pojednania się z sobą rodzin społecznych wybiła. Byliście pod zarządem wrogów uważani za oddzielny naród. Rewolucja przyjmuje was na łono społeczne, zapewnia wam jako braciom jednej ziemi prawa ludzkie — i zawita was jako Synów Ojczyzny godnych wyzwolenia i otrzymania bezwzględnej równości. Gdy atoli używanie praw i pełnienie obowiązków powinno być odpowiednie, przeto wzywa was Rząd Rewolucyjny do szeregów Obrońców — i oświadcza, że wszelkie Manifesta wydane i wydać się mające stosują się i do Polaków Izraelitów.

Kraków, dnia 23 lutego 1846 r.

*L. Gorzowski
J. Tyssowski
A. Grzegorzewski
Rogowski Sekr.*

Źródło: *Żydzi w Polsce. Swoi czy obcy?*, Katalog wystawy pod red. W. Łukowskiego i Z. Nogi, Kraków 1988, s. 162

Materiał pomocniczy nr 4

Notka biograficzna Berka Joselewicza

Berek Joselewicz (1764–1809), polski kupiec pochodzenia żydowskiego, pułkownik wojska polskiego, oficer Legionów Polskich we Włoszech.

Urodził się w Kretyndze, niedaleko Kowna, wówczas należącego do Polski. Zatrudniony był przez księcia, który wysłał go za granicę. Podczas jednego z takich wojaży nauczył się francuskiego. Spędził trochę czasu w Paryżu, kiedy rozpoczęła się rewolucja francuska. Przeżycie to być może zainspirowało go do późniejszego przyłączenia się do Kościuszki.

Podczas insurekcji kościuszkowskiej w 1794 zorganizował lekkokonną pułk żydowski. 17 września 1794 roku Kościuszko oficjalnie ogłosił utworzenie żydowskiego oddziału. Joselewicz,

wraz z innym Żydem, Józefem Aronowiczem, napisali patriotyczną odezwę w języku jidysz wzywającą Żydów do walki. 500 mężczyzn odpowiedziało na wezwanie, uformowano z nich regiment kawalerii. Na prośbę Joselewicza zapewniono im możliwość przestrzegania obyczajów religijnych, dostęp do koszernej żywności, powstrzymywania się od pracy w szabat (kiedy to było możliwe), a także noszenia tradycyjnych żydowskich bród. Oddział Joselewicza brał udział w obronie warszawskiej Pragi. Podczas walk o Warszawę oddział został rozbity.

Po klęsce insurekcji kościuszkowskiej Joselewicz przez Galicję wyemigrował do Włoch. Tam trafił do legionów Henryka Dąbrowskiego. Jako dowódca polskiego oddziału walczył w wielu bitwach napoleońskich, pod Trewią, Novi, Hohelinden, Austerlitz i Friedland. W tym czasie został kawalerem orderu *Virtuti Militari*.

W armii Księstwa Warszawskiego dowodził szwadronem. Zginął podczas potyczki z Austriakami pod Kockiem w 1809. (Jest nawet przysłowie „leży jak Berek pod Kockiem” — opisujące sytuację beznadziejną).

Syn Berka, Józef Berkowicz (1789–1846), również uczestniczył w bitwie pod Kockiem, a później był dowódcą szwadronu podczas powstania listopadowego. W tym czasie nakłaniał Żydów, aby opuszczali oddziały rosyjskie i wstępowali do armii polskiej. Berkowicz po klęsce powstania wyemigrował do Anglii, gdzie zajął się pisarstwem.

Źródło: http://pl.wikipedia.org/wiki/Berek_Joselewicz

Odezwa krakowskich Żydów z 22 maja 1848 r.

[...] Bracia w Izraelu. Szlachetny polski naród, któremu wiele zawdzięcza cywilizowana Europa, a któremu dwa miliony naszych braci zawdzięczają wszystko, ten polski naród, który ojcom naszym użyczył przytułku wówczas, gdy synowie Germanii [Niemcy] i Galii [Francuzi] nas sromotnie wygnali i pchnęli w nieszczęście, ten naród, któremu przed 80 laty zrabowano wolność i ziemię, który do tego czasu walczy z bezprzykładną wytrwałością i odwagą, ten naród jest bliskim spełnienia swych życzeń, jest bliskim celu swych dążeń... My, Żydzi, pochodzimy z tego kraju, należymy do ziemi polskiej, na niej się urodziliśmy, wspólną z Polakami mamy ojczyznę. Ileż to jeszcze węzłów łączy nas z tym szlachetnym narodem? Wszak tak jak oni i my cierpieliśmy i znosiliśmy ucisk, wygnanie i wstyd... Bracia! Czyż mamy po tym wszystkim zastanawiać się nad tym, czy zabrać się do tej świętej sprawy i poprzeć ten szlachetny naród majątkiem i krwią? Czyż mamy się chwilę zastanawiać nad tym, czy poprzeć sprawę Niemców czy Polaków?... Szlachetny polski naród, który u cesarza [Austrii] petycjonował o nasze polityczne równouprawnienie, zasługuje na to, byśmy ponieśli niejedną ofiarę, zasługuje na to, byśmy znosili dlań cierpienia porodowe lepszej przyszłości. Dlatego, bracia, nie szczędźmy ofiar ni trudów i pokażmy światu, że w żyłach naszych płynie jeszcze krew makabejska i że nasze serce bije gorąco dla wszystkiego, co jest piękne i szlachetne. O, spłyn na nas łasko Boża i niech się spełnią nasze życzenia. — Amen.

Źródło: A. Żbikowski, *Dzieje Żydów w Polsce 1848–1914. Ideologia antysemicka*. Wybór tekstów źródłowych, Warszawa 1994

SCENARIUSZ ZAJĘĆ II

Razem czy osobno — Polacy i Żydzi w walkach o niepodległość Polski w XIX wieku

■ Cele zajęć

- przedstawienie położenia Polaków i Żydów żyjących pod zaborami w XIX wieku
- przedstawienie wydarzeń historycznych, jakie miały miejsce w Warszawie przed wybuchem powstania styczniowego
- zrozumienie wspólnych i partykularnych celów Polaków i Żydów w przeddzień wybuchu powstania styczniowego

■ Metody

praca z tekstami źródłowymi, praca w grupie, gra symulacyjna

■ Materiały pomocnicze

- nr 1 — Opis manifestacji 27 lutego 1861 r.
- nr 2 — Opis manifestacji patriotycznej 2 marca 1861 r. na pogrzebie pięciu poległych.
- nr 3 — Opis manifestacji patriotycznej 8 kwietnia 1861 r.
- nr 4 — Okoliczności śmierci Michała Landego, 8 kwietnia 1861 r.
- nr 5 — notatka biograficzna — Ber Dow Meisels
- nr 6 — notatka biograficzna — Izaak Kramsztyk
- nr 7 — notatka biograficzna — Mordechaj Markus Jastrow

■ Środki dydaktyczne

plan Warszawy ok. połowy XIX wieku (okolice Starego Miasta)
plan Warszawy (współczesny)

■ Czas

90 minut

■ Przebieg zajęć

1. Poinformujcie uczniów o celach i zadaniach, jakie ich czekają.

2. Przedstawcie w formie krótkiego wykładu położenie Polaków i Żydów w Królestwie Polskim w latach 1831–1860. Zwróćcie uwagę na rolę mieszkańców Warszawy, a szczególnie na środowisko żydowskich asymilatorów z warszawskiej Szkoły Rabinów, środowiska patriotycznej młodzieży polskiej oraz Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego.

3. Podzielcie uczniów na grupy zadaniowe i rozdajcie materiały pomocnicze.

4. Wyznaczcie czas na zapoznanie się z materiałami pomocniczymi. Polećcie, by uczniowie w grupach dokładnie obejrzelili materiały ikonograficzne, przeczytali teksty źródłowe i noty biograficzne. Przed rozpoczęciem pracy w grupach zadajcie następujące pytania:

- *Jakie wydarzenia historyczne opisują źródła, z którymi się zapoznaliście?*
- *W jakiej części Warszawy miały miejsce opisane w źródłach wydarzenia?*
- *Kim były osoby przedstawione na fotografiach?*
- *Do czego dążyli Polacy, a do czego Żydzi na początku lat 60. XIX wieku? Czy ich cele były takie same, czy inne?*

5. Zaproponujcie uczniom wykonanie inscenizacji manifestacji patriotycznej w Warszawie. Przygotowując przedstawienie powinni wykorzystać materiały pomocnicze, szczególnie relacje z manifestacji. Zachęćcie, by uczniowie odegrali role:

- a. uczestników manifestacji — Polaków i Żydów,
- b. rosyjskich żołnierzy — przedstawicieli władz zaborczych w Warszawie,
- c. widzów — przechodniów, mieszkańców Warszawy przypadkowo obserwujących manifestację.

Uwaga: Inscenizacja może być przeprowadzona w dwóch wariantach:

Wariant I dla grup warszawskich: W czasie wspólnego spaceru śladami powstania styczniowego po Warszawie. Wtedy należy wykorzystać plan z połowy XIX wieku i współczesny plan Warszawy. Uczniowie mogą odszukać ulice, place, cmentarze, na których rozgrywały się wydarzenia 1861 r. i zdecydować o wystawieniu przedstawienia w rzeczywistym otoczeniu.

Wariant II dla grup, które spotykają się poza Warszawą: W czasie spotkania w szkole przyjmującej grupę izraelską.

6. Podsumowując zajęcia, poproście uczestników inscenizacji, aby podzielili się swoimi refleksjami na temat uczuć, jakich doznawali w czasie zajęć. Możecie zadać pomocnicze pytania:

— *Jak sądzisz, co czuli uczestniczący w manifestacji patriotycznej Żydzi, Polacy, żołnierze rosyjscy, przypadkowi przechodnie?*

— *Co ty czułeś wcielając się w uczestnika tamtych wydarzeń (Polaka, Żyda, żołnierza rosyjskiego, przypadkowego przechodnia)?*

7. Na zakończenie zajęć wspólnie je podsumujcie, ponownie wskazując cele zajęć i zastanawiając się, czy udało się je osiągnąć. Spróbujcie też na podstawie przeprowadzonych zajęć dokonać uogólnienia historycznego doświadczeń uczniów. Wskażcie na różne odczucia uczestników tamtych wydarzeń, na ich wspólne i odrębne cele, które chcieli osiągnąć. Nawiążcie do wspólnych planów Polaków i Żydów w latach poprzedzających wybuch powstania styczniowego. Zasygnalizujcie, że zakładanych planów nie udało się zrealizować. Niech uczniowie zastanowią się nad przyczynami klęski powstania styczniowego.

Materiał pomocniczy nr 1

Opis manifestacji 27 lutego 1861 roku

Dnia 27 lutego 1861 roku otrzymaliśmy wezwanie, aby udać się o południowej porze do kościoła karmelitów na Lesznie, tam uczcić pamięć bojowników i ofiar niepodległości, następnie gremialnie skierować się w stronę Starego Miasta. Zgromadziło się nas liczne koło uczniów, akademików i rzemieślników. Po odśpiewaniu hymnów patriotycznych udaliśmy się w rosnącej stopniowo gromadzie przez Leszno, Przejazd i Długą, zapraszając publiczność trotuarami idącą lub jadącą dorożkami do towarzystwa. Przechodnie na widok ciągnącego korowodu ze śpiewami z uszanowaniem zdejmowali kapelusze i czapki, chociaż tłum nie poprzedzał zwykle przy podobnych procesjach noszony krzyż czy chorągiew.

Przy wejściu na ulicę Świętojańską tłum powiększył się znacznie przyłączeniem się staromiejskiego ludu. Wszystkie okna i lufki domostw Starego Miasta i ulicy Świętojańskiej naraz się rozwarły, a z trzeciego piętra domu wprost katedry spuszczone obraz z wizerunkiem Chrystusa. Podjął go kolega Leon Frankowski i podniósłszy wysoko skierował się wraz ze śpiewającymi hymn „Święty Boże” w stronę kolumny Zygmunta.

Gdy pochód uroczysty ruszył na plac, z bramy zamkowej wysunął się oddział kozaków w kierunku Podwala i zagroził procesji drogę do Krakowskiego Przedmieścia. [...] Tłum, nie powstrzymany obecnością siły zbrojnej, ruszył dalej. [...] Wówczas [...] rzucili się kozacy na niosącego obraz i zaczęli tłum prażyć nahajkami. [...] usłyszeliśmy huk strzałów broni palnej i ujrzelśmy tłum w szalonym rozpędzie biegnący w stronę pałacu namiestnikowskiego [...]

Wnet rozeszła się wieść o ofiarach salwy kozackiej. Padli ugodzeni kulami obywatele: Marceli Karczewski i Zdzisław Rutkowski [właściciele ziemscy – R.S.], uczeń gimnazjalny Michał Arcichiewicz, robotnicy: (Karol) Brendel i (Filip) Adamkiewicz. [...] Wieść o ofiarach i o walce ludu bezbronnego z wojskiem z szybkością błyskawicy rozległa się po mieście. Rozjątrzenie ludności objawiło się tegoż dnia licznymi zbiegowiskami na placach i ogrodach miejskich. [...]

Źródło: A. Kraushar, *Kartki z pamiętnika Alkara*, t. I, Kraków 1910, cyt. za: tenże, *Pięciu poległych*, [w:] *Warszawa w pamiętnikach powstania styczniowego*, Warszawa 1963, s. 166–172.

Opis manifestacji patriotycznej 2 marca 1861 roku na pogrzebie pięciu poległych w czasie manifestacji 27 lutego 1861 roku

Pamiętnym na zawsze w rocznikach grodu warszawskiego pozostanie dzień 2 marca 1861 r., owa chwila podniosła, gdy wszyscy mieszkańcy, wszystkie stany i wyznania, w zapomnieniu wszelkich uraz i kwasów wzajemnych, odziedziczonych z czasów niewoli, naraz podali sobie nad grobem pięciu ofiar serdeczną dłoń pojednania. [...] Jakże odmienny widok przedstawiała w owym dniu marcowym Warszawa! [...] Kto widział Warszawę w owym pamiętnym dniu, ten zachował na zawsze w duszy wspaniały obraz tłumów, posłusznych skinieniu malców pilnujących porządku pochodu pogrzebowego przez żałobnie przystrojone ulice. Kobiety, wszystkie bez wyjątku, nosiły strój czarny, mężczyźni — w cylindrach do połowy pod włos nastroszonych, co zastępowało krepe żałobną. Chłopcy i dziatwa w sukniach żałobnych. Balkony obwieszone były kirem. Dzwony kościołów jęczały ponuro, a wśród owej ciszy grobowej zaledwie gdzieś słychać było szept cichy lub też łkania spazmatyczne kobiet.

Wyruszywszy z kościoła Św. Krzyża [na Krakowskim Przedmieściu — przyp. R.S.] kondukt żałobny otaczający pięć skromnych trumien, z wawrzynem i koronami cierniowymi na wiekach, skierował się poprzedzony bractwami i cechami, z rozwiniętymi i krepą przysłoniętymi chorągwiami, przez plac Saski, Wierzbową, Bielańską, Nalewki w stronę Powązek. Wszystkie zakony, pomieszane z duchowieństwem ewangelickim, biskupi z pastorałami, bractwa ze świecami jarzącymi w rękach poprzedzały kondukt. Za trumnami szli duchowni żydowscy: Baer Meisels, dr Jastrow i Izaak Kramsztyk w otoczeniu chórów synagogalnych, a za nimi nieprzejrzane tłumy ludności wszystkich stanów”.

Źródło: A. Kraushar, *Kartki z pamiętnika Alkara*, t. I, Kraków 1910, cyt. za: tenże, *Pięciu poległych*, [w:] *Warszawa w pamiętnikach powstania styczniowego*, Warszawa 1963, s. 166–172.

Materiał pomocniczy nr 3

Opis manifestacji patriotycznej 8 kwietnia 1861 roku

„Wcześniej z rana dnia 8 kwietnia, policja krzątała się po mieście, z rozdaniem postanowienia Rady Administracyjnej o zbiegowiskach.* Przyklejano je na rogach ulic, rozdawano przechodniom, mało kto wszakże zwracał na nie uwagę. Miasto, rzecz można, upojone było wczorajszą «wygraną», u wszystkich na myśli i na języku były tylko girlandy, orły polskie i ów zwrot «na lewo w tył» przez wojsko dokonany.** [...] Przywódcy manifestacji dali hasło udania się ku Powązkom w celu wzięcia udziału w pogrzebie obywatela Ksawerego Stobnickiego, niedawno przybyłego z Syberii. [...] mnóstwo [...] ludu przyłączyło się do pogrzebu. Po dokonanej ceremonii tłum, jak zwykle, udał się na grób pięciu ofiar. W tej samej chwili nauczyciele izraeliccy poprowadzili młodzież żydowską na cmentarz żydowski, tak zwany Kirkut, dla uczczenia pamięci byłego dyrektora Szkoły Rabinów, Eisenbauma, który przepowiadał zjednoczenie się wszystkich plemion i zlanie się Żydów z Polakami, krwią stwierdzone. Wielu Żydów poczytywało go za proroka. Kirkut znajduje się w pobliżu cmentarza katolickiego na Powązkach. Tłumy modlące się na obu cmentarzach, spostrzegłszy się wzajemnie, wnet się połączyły i wśród łez przysięgano sobie miłość braterską i gotowość do wszelkich ofiar. Następnie cały ten tłum Żydów i Polaków pociągnął do miasta, [...]

Już o pół do szóstej cały plac Zamkowy był zapełniony skupionym tłumem, stojącym w milczeniu. [...] Oficerowi policji Ojżyńskiemu polecono wyjść do tłumu [...] Stanąwszy w takiej odległości, ażeby dobrze mógł być słyszany, kazał uderzyć w bęben i donośnym głosem wyrzekł: «Z mocy prawa i rozporządzenia władzy, wzywam was, abyście się rozeszli, gdyż po bezskutecznym trzykrotnym wezwaniu, zostaniecie rozprzeczni siłą zbrojną». Tłum odpowiedział na to gwizdaniem, śmianiem i łajaniem. Wielu groziło kijami. Jedna baba, odwróciła się do wojska i podniosła spódnicę i to trzykrotnie powtarzała wśród śmiechu i oklasków motłochu. Po dziesięciu minutach po raz drugi uderzono w bęben i Ojżyński po raz drugi powtórzył wezwanie. Rezultat był ten sam: śmiech, gwizdanie i odgrążano się kijami. Gdy i trzecie wezwanie nie odniosło skutku, Ojżyńskiego cofnięto do Zamku, plutonowi żandarmów zaś kazano szarżować kłusem na lud. [...] Niektórzy z młodzieży, stojąc na chodnikach, wywijali kijami przed końmi, które się płoszyły, wspinały i zawracały. Inni znów chwytały za cugle [...] i silnym szarpnięciem osadzali konie na kolana, co wywoływało śmiechy i szyderstwa otaczających. Tak przeszło pół godziny, zbiegowisko zaś widocznie wzrastało; ogromne fale ludu zaległy Krakowskie Przedmieście, Podwale, Senatorską i Świętojańską ulicę. Na Podwalu zaczęto wznosić barykadę z dorożek. [...] Wtedy generał Chrulew [...] kazał żołnierzom nabić broń. [...] Zaledwie wojsko zajęło wskazane miejsca i broń nabito, od kościoła Bernardynów rozległy się śpiewy i wysunęła się procesja, prowadzona przez Nowakowskiego z krzyżem w ręku. [...] Procesja coraz bardziej zbliżała się do Zamku, Nowakowski uroczyście intonował: «Święty Boże! Święty mocny, Święty a Nieśmiertelny!»... [...] Wyczerpawszy wobec skupionych tłumów wszelkie środki upomnień i przekonania, generał Chrulew nakazał wojsku rozpocząć strzelanie”.

* Poprzedniego dnia Rada Administracyjna Królestwa Polskiego wydała zakaz organizowania demonstracji i manifestacji ulicznych.

** Chodzi o fakt wycofania oddziału wojska rosyjskiego do koszar na Zamku Królewskim, który miał miejsce 7 kwietnia w czasie demonstracji na Placu Zamkowym, co uczestnicy demonstracji odebrali jako własne zwycięstwo nad żołnierzami i władzą rosyjską.

Źródło: Mikołaja Wasyliwicz Berga — *Zapiski o powstaniu polskim 1863 i 1864 roku i poprzedzającej powstanie epoce demonstracji od 1856 r.*, Tom I, Kraków 1898; przedruk fotooffsetowy, Chotomów 1991, s. 273–278.

Okoliczności śmierci Michała Landego, 8 kwietnia 1861 roku

„Rzucano się sobie wzajemnie w ramiona, zaprzysięgano gotowość wspólną do ofiar i odśpiewano po podniosłym kazaniu Kramsztyka hymn «Boże coś Polskę». Śpiewając pieśni narodowe, ruszył tłum ku Zamkowi, a na czele demonstrujących kroczył maturzysta Michał Landy. Gdy tłum, na którego czele szli księża niosący krzyże, znalazł się u wylotu ulicy Miodowej, wtedy uderzyli nagle na maszerujących żandarmi. Jeden z księży niosący krzyż uderzony szablą skonał, a upadający krzyż podniósł obok idący Landy i niósł go wysoko w górę, ale i on padł cięty pałaszem. Oburzony tłum obrzucił żandarmów cegłami i piaskiem. W odpowiedzi na to kazał generał Chrulew strzelić w tłum. Wyloty ulic Podwala, Świętojańskiej, Krakowskiego Przedmieścia i Mariensztatu zarośli się od ciał, drgających w śmiertelnych konwulsjach.”

Źródło: *Żydzi bojownicy o niepodległość Polski*, Ilustrowana monografia w opracowaniu zbiorowym pod redakcją: Norberta Gettera, Jakuba Schalla, Zygmunta Schipperera, Lwów 1939, s.

Michał Landy podejmuje krzyż

Materiał pomocniczy nr 5

Notka biograficzna Dow Ber Meiselsa

Dow Ber Meisels (1798–1870) – ortodoksyjny rabin krakowski, potem warszawski, zwolennik zbliżenia polsko-żydowskiego. Urodził się w Szczekocinach koło Radomia, dzieciństwo spędził w Kamieńcu Podolskim, gdzie jego ojciec był rabinem. Po zawarciu małżeństwa osiedlił się w Krakowie, gdzie wraz z teściem zajmował się handlem, głównie eksportem towarów za granicę. Uczestniczył w dostawach broni dla powstania listopadowego. W 1832 r. powierzono mu funkcję rabina krakowskiego, którą pełnił przez 20 lat. W tym okresie nadal prowadził działalność kupiecką. Brał udział w powstaniu krakowskim 1846 r. Po włączeniu Krakowa do Austrii został senatorem miasta i był delegowany do parlamentu w Wiedniu. Autor odezwy do ludności żydowskiej, popierającej wystąpienia Wiosny Ludów 1848 r. Wspomagał dążenia do uzyskania przez Żydów równouprawnienia. Dzięki wstawiennictwu działaczy ruchu asymilatorskiego w 1856 r. po-

wołano go na stanowisko nadrabina w Warszawie. Wzywał ludność żydowską miasta do udziału w manifestacjach patriotycznych. W 1861 r. wraz z rabinem I. Kramsztykiem i M. Jastrowem zdecydował o zamknięciu synagog na znak solidarności z duchowieństwem katolickim, które zamknęło kościoły po ich desakralizacji przez kozaków, rozpędzających manifestacje patriotyczne. Został za to aresztowany i uwięziony w Warszawskiej Cytadeli. Po wybuchu powstania styczniowego w 1863 r. wydany z Królestwa Polskiego. Po kilku latach zezwolono mu na powrót i ponowne objęcie stanowiska nadrabina, ale jego działalność znacznie ograniczono. Pogrzeb Meiselsa przerodził się w masową demonstrację polsko-żydowską. Pochowany został na cmentarzu żydowskim w Warszawie przy ul. Okopowej, gdzie wystawiono mu ohel [Kw. 1, Rz. VI].

Notka biograficzna Izaaka Kramsztyka

Izaak Kramsztyk (1814–1889) – kaznodzieja postępowy w synagodze „polskiej” przy ul. Nalewki w Warszawie. Zajmował się także publicystyką, był zwolennikiem zbliżenia polsko-żydowskiego. Urodził się w Warszawie, w tradycyjnej, religijnej rodzinie. W 1832 r. wbrew woli rodziców, wstąpił do warszawskiej Szkoły Rabinów, a potem został w niej nauczycielem Talmudu. Swoje wykłady prezentował w języku polskim. Od 1852 r. jako pierwszy zaczął wygłaszać kazania w tym języku w synagodze zwanej „polską” na ul. Nalewki w Warszawie. W okresie manifestacji patriotycznych poprzedzających wybuch powstania styczniowego był zwolennikiem wsparcia polskich dążeń narodowych. Jesienią 1861 r. został aresztowany przez Rosjan za udział w podjęciu decyzji o zamknięciu synagog w proteście przeciwko zbezczeszczeniu kościołów przez wojska rosyjskie.

Został osadzony w warszawskiej Cytadeli, a potem zesłany do Bobrujska w głąbi Rosji. Po uwolnieniu powrócił do Warszawy i zaangażował się w działalność patriotyczną. Ponownie aresztowany w 1863 r. został zesłany na Wschód do Serdobska, gdzie przebywał do 1867 r. Po powrocie do kraju nie wolno mu było uczyć ani głosić kazań. Zajmował się działalnością polityczną, społeczną i publicystyką. Pochowany został na cmentarzu żydowskim w Warszawie przy ul. Okopowej [Kw. 26, Rz. 11].

Materiał pomocniczy nr 7

Notka biograficzna Mordechaja Jastrowa

Mordechaj Markus Jastrow (1829–1903) — pedagog, rabin i kaznodzieja w postępowej synagodze przy ul. Daniłowiczowskiej w Warszawie. Urodził się Rogoźnie (wówczas w zaborze pruskim), zmarł w Germantown w USA. W dzieciństwie odebrał tradycyjne wychowanie religijne, następnie uczył się w ewangelickim Gimnazjum Fryderyka Wilhelma w Poznaniu. W 1852 r. rozpoczął studia filozoficzne na uniwersytecie w Berlinie, które ukończył w 1857 r. z tytułem doktora filozofii. W 1858 r. został kaznodzieją w reformowanej synagodze przy ul. Daniłowiczowskiej w Warszawie. Warunkiem jego zatrudnienia było wygłaszanie kazań w języku polskim, co spełnił już po roku. Aktywnie uczestniczył w życiu politycznym Warszawy, angażując się w czasie manifestacji patriotycznych poprzedzających wybuch powstania styczniowego po stronie ich organizatorów. Wspierał nurt emancypacyjno-postępowy wśród Żydów warszawskich, działał na rzecz zbratania polsko-żydowskiego. Jesienią 1861 r. aresztowany przez władze rosyjskie po solidarnościowym zamknięciu synagogi w proteście wobec zbezczeszczenia kościołów przez wojsko rosyjskie. Po wydaleniu z Warszawy wyjechał do Niemiec, gdzie został tymczasowo w Manheim i w Wormacji. Po nieudanych próbach powrotu do Warszawy udał się na emigrację do USA, gdzie osiadł na stałe w Filadelfii. Był jednym z organizatorów ruchu judaizmu konserwatywnego w USA.

ciu synagogi w proteście wobec zbezczeszczenia kościołów przez wojsko rosyjskie. Po wydaleniu z Warszawy wyjechał do Niemiec, gdzie został tymczasowo w Manheim i w Wormacji. Po nieudanych próbach powrotu do Warszawy udał się na emigrację do USA, gdzie osiadł na stałe w Filadelfii. Był jednym z organizatorów ruchu judaizmu konserwatywnego w USA.

Notka biograficzna Michała Landego

Michał Landy (1844–1861) – uczeń, uczestnik manifestacji patriotycznej na pl. Zamkowym w Warszawie 8 IV 1861 r., w czasie której został śmiertelnie ranny. Urodził się w Warszawie w rodzinie kupca drzewnego, zwolennika asymilacji. Uczeń warszawskiej Szkoły Rabinów, a od 1858 r. w gimnazjum realnym w Warszawie. Uczestniczył w demonstracyjnym pogrzebie sybiraka K. Stobnickiego, w którym brali udział duchowni różnych wyznań. Następnie wziął udział w symbolicznym zbrataniu się Polaków i Żydów nad grobem Antoniego Eisenbauma (dyrektora warszawskiej Szkoły Rabinów i zwolennika asymilacji Żydów) na cmentarzu żydowskim przy ul. Okopowej w Warszawie oraz patriotycznej manifestacji na Placu Zamkowym zakończonej szarżą kozaków i masakrą uczestników. Michał Landy został zabity przez kozaków, w chwili gdy podniósł krzyż upuszczony przez ранnego zakonnik. Jego postać stała się symbolem ruchu asymilatorskiego. Pochowany na cmentarzu żydowskim w Warszawie przy ul. Okopowej [Kw. 20, Rz. XI].

DWUDZIESTOLECIE MIĘDZYWOJENNE

W listopadzie 1918 r. Polska po 123 latach odzyskała niepodległość. Odrodziła się jako republika demokratyczna. Konstytucja uchwalona przez Sejm w 1921 r. gwarantowała wolności i prawa obywatelskie mieszkańcom oraz prawa zachowania i kultywowania własnego języka i tradycji przedstawicielom mniejszości narodowych, etnicznych i religijnych. Młode państwo w spuściznie po dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów przejęło liczne mniejszości narodowe. Stanowiły one ponad 30% ludności kraju. Polska była największym skupiskiem ludności żydowskiej w Europie. Według szacunków, w przededniu II wojny światowej żyło tu około 3 400 tys. Żydów, co stanowiło ok. 10% ludności państwa. Niespełna 80% Żydów mieszkało w ponad tysiącu dużych miast Polski centralnej (w Warszawie – 30% mieszkańców, w Łodzi – 33%, Krakowie – 26%, Płocku – 30%, Bochni – 24%, Kaliszu – 50%, Kutnie – 27%, Łęczycy – 33%, Łowiczu – 30%) i małych miasteczkach Polski wschodniej (tu ich odsetek sięgał 50 i więcej procent mieszkańców: Białystok – 52%, Biłgoraj – 50%, Lesko – 63%, Lublin – 31%, Lwów – 33%, Łańcut – 40%, Łomża – 71%, Pińsk – 75%, Przemyśl – 30%, Przysucha – 65%, Rzeszów – 47%, Włodawa – 60%, Wilno – 35%).

Polacy odzyskanie niepodległości przyjęli z dużym entuzjazmem. Żydzi natomiast byli pełni wątpliwości co do swej pozycji w nowym państwie. Miesiące poprzedzające odzyskanie niepodległości i pierwsze lata niepodległego państwa napawały ich niepokojem. Przez kraj przeszła fala rozruchów antyżydowskich. Czasem przekształcały się one w pogromy. W Galicji, gdzie trwały jeszcze walki z Ukraińcami, usuwano ich z urzędów. Wkrótce zaczęto wyrzucać Żydów z wojska. Zabraniano używania języka żydowskiego na wiecach i zebraniach, wywieszania w tym języku szyldów i ogłoszeń. Poglądy głównych polskich ugrupowań politycznych na temat miejsca mniejszości żydowskiej w Polsce były bardzo zróżnicowane. Naczelnik państwa Józef Piłsudski i partie socjalistyczne opowiadali się za pełnym równouprawnieniem i zapewnieniem mniejszościom narodowym pełni praw obywatelskich. Obóz narodowy natomiast głosił nadrzędność interesu narodu polskiego wobec państwa. Tacy politycy jak Roman Dmowski hołdowali zasadzie egoizmu narodowego, zakładającego nieuchronność konfliktów narodowościowych. Dlatego zwolennicy tych poglądów dążyli do izolowania, a w konsekwencji usunięcia Żydów z Polski. W tych okolicznościach żydowscy działacze syjonistyczni zabiegali, aby konferencja pokojowa w Wersalu zobowiązała rząd polski do uznania Żydów za mniejszość narodową (a nie tylko religijną, jak projektowano). Chcieli, aby przyznano im pełne równouprawnienie, swobodę wyznania, proporcjonalny udział w organizmach ustawodawczych i samorządowych, a przede wszystkim ustanowiono autonomię narodową wraz z jej instytucjami. Mimo zasadniczych uwag i zastrzeżeń Polska – podobnie jak inne kraje Europy Środkowej – akceptowała zobowiązania międzynarodowe dotyczące mniejszości narodowych. Tak zwany „traktat mniejszościowy” stawał się gwarantem praw Żydów i innych mniejszości narodowych w następnych latach.

Młode państwo polskie stanęło przed kilkoma ważnymi problemami. Od ich rozwiązania zależała jego egzystencja. Przede wszystkim niepewne było położenie międzynarodowe Polski. Co prawda mocarstwa zwycięskie w I wojnie światowej (USA, Wielka Brytania i Francja) uznały na konferencji pokojowej w Wersalu niepodległość

Polski, to jednak Rosja bolszewicka oraz Niemcy bądź nie akceptowały tego faktu, bądź rościły sobie pretensje do części jego terytorium.

Już w 1919 r. wybuchł konflikt zbrojny między Polską a bolszewicką Rosją. Przywódcy bolszewików Lew Trocki i Włodzimierz Lenin planowali włączyć terytorium Polski do Rosji bolszewickiej. Ich planom sprzyjała sytuacja w Europie. Pod koniec 1918 r. wybuchły tam liczne rewolucje dążące do obalenia legalnych władz i, wzorem bolszewików w Rosji, przejęcia władzy. Taka sytuacja miała miejsce na Węgrzech i wielu miastach niemieckich. Bolszewicy pragnęli wesprzeć te rewolucje, ale na przeszkodzie stała Polska. Kiedy wojska sowieckie doszły na przedpola Warszawy w sierpniu 1920 r., armia polska wspierana przez ochotników i ludność cywilną stawiała im czoła. W ciężkich bojach odparto szturm na stolicę. Armia Czerwona rozpoczęła odwrót, ponosząc kolejną klęskę w bitwie nad Niemnem. W marcu 1921 r. w Rydze podpisano traktat pokojowy z ZSRR. Określił on warunki pokoju i przebieg linii granicznej dzielącej dwa państwa. Do Rzeczypospolitej zostały włączone znaczne obszary Nowogródzyczyny, Polesia i Wołynia, zamieszkane w większości przez Białorusinów i Ukraińców. Pokój z ZSRR przetrwał do 17 września 1939 r.

Wojna polsko-bolszewicka była najcięższą wojną, jaką przyszło stoczyć młodemu państwu, ale nie jedyną. Polska toczyła jeszcze w latach 1918–1921 walki z sąsiadami o granice: na południu o Śląsk Cieszyński z Czechosłowacją (1919) i o Górny Śląsk z Niemcami (1919–1921); na zachodzie o Wielkopolskę z Niemcami (1918–1919); na południowym wschodzie o Galicję Wschodnią i miasto Lwów z Ukraińską Republiką Ludową (1918–1919). Okupione dużymi ofiarami walki zakończyły się szczęśliwie dla Polski. Ostatecznie jej terytorium liczyło 390 tys. km², a zamieszkiwało je 27 mln ludności.

Drugim poważnym problemem Rzeczypospolitej były niemieckie żądania terytorialne. Niemcy po I wojnie światowej zostały uznane za winne jej wywołania i ukarane przez państwa zwycięskie. Nie wszyscy Niemcy zaakceptowali upokarzający ich – jak sądzili – traktat pokojowy. Uważali nawet, że niemiecka delegacja na konferencję pokojową została zmuszona do podpisania traktatu, który nazywali „dyktatem wersalskim”. Ugrupowania skrajnie prawicowe i nacjonalistyczne propagowały nawet tezę, że niemieccy socjaldemokraci, którzy wchodzili w skład delegacji, dopuścili się zdrady stanu, podpisując bowiem traktat pokojowy „wbili nóż w plecy” narodu niemieckiego. Wobec Polski zgłaszali pretensje terytorialne i żądali zwrotu ziem, które zostały jej przyznane. Te żądania nasiliły się, gdy w Niemczech w 1933 r. do władzy doszedł Adolf Hitler i jego zwolennicy. Polska musiała szukać w Europie sojuszników, aby móc liczyć na ich wsparcie i pomoc przeciwko ewentualnemu zagrożeniu ze strony sąsiadów ze wschodu (ZSRR) i z zachodu (III Rzesza). Takimi sojusznikami, jak się później okazało zawodnymi, była Francja i Wielka Brytania. Próby budowania regionalnych sojuszy polityczno-militarnych z Litwą, Czechosłowacją, Węgrami i Rumunią na skutek znacznych rozbieżności między partnerami nie dochodziły do skutku. Dlatego Polska starała się prowadzić taką politykę, aby mieć poprawne stosunki z dwoma potencjalnymi wrogami. W 1932 r. z ZSRR, a w 1934 r. z III Rzeszą zawarła pakt o nieagresji, które miały jej gwarantować bezpieczeństwo na 10 najbliższych lat. Niestety, agresywna polityka tych państw, ich konsekwentne dążenie do rewizji porządku politycznego ustalonego na konferencji pokojowej w Wersalu, przy jednoczesnej bierności Francji i Wielkiej Brytanii, przyniosły Europie i światu wojnę, a Polsce utratę niepodległości we wrześniu 1939 r.

Kolejnym ważnym zagadnieniem stojącym przed Polską było uregulowanie kwestii ustroju politycznego, ładu społecznego i gospodarczego w państwie. Jak już wspomniano, pierwsza konstytucja uchwalona przez Sejm w marcu 1921 r. wprowadzała ustrój demokratyczny. W myśl jej postanowień władza zwierzchnia w państwie należała do narodu polskiego rozumianego jako ogół obywateli zamieszkujących jego terytorium. Najwyższymi organami władzy ustawodawczej w państwie były Sejm i Senat. Wybierano je spośród ogółu obywateli polskich w pięcioprzymiotnikowych wyborach parlamentarnych. Ich kadencja trwała pięć lat. Kandydatury na posłów zgłaszały partie polityczne. Reprezentowały one różne grupy ludzi. Sejm stanowił prawo w państwie, a jego realizacją zajmował się rząd. Pracami rządu w zakresie polityki wewnętrznej i zagranicznej kierował premier. Prezydent stał na czele organów wykonawczych, reprezentował państwo na zewnątrz i sprawował zwierzchnią władzę nad wojskiem. Wybierało go Zgromadzenie Narodowe na siedmioletnią kadencję. Po 1926 r., kiedy Józef Piłsudski dokonał zamachu stanu i jego zwolennicy uzyskali znaczny wpływ na władzę w państwie (sanacja), ograniczono znacznie swobody konstytucyjne. Tuż przed śmiercią Piłsudskiego w 1935 r. zmieniono konstytucję, która ograniczała w znacznym zakresie swobody demokratyczne, wzmacniała pozycję władzy wykonawczej (rząd) i przyznawała duży zakres władzy prezydentowi. Jakkolwiek w drugiej połowie lat 30. ustrój Polski ewoluował w stronę rozwiązań autorytarnych, to jednak nigdy nie doszło do wprowadzenia rządów faszystowskich (jak we Włoszech) czy totalitarnych (jak w ZSRR i Niemczech).

W okresie międzywojennym Polska miała 27 rządów. Najdłużej pracował rząd Felicjana Sławoja-Składkowskiego (od maja 1936 r. do września 1939 r.). Najkrócej – rząd kierowany przez Wincentego Witosa (od 10 do 15 maja 1926 r.). Obowiązujące zasady pluralizmu politycznego pozwalały działać w państwie różnym ugrupowaniom politycznym pod warunkiem, że respektowały one obowiązujące w Polsce przepisy prawa. Do cieszących się największym poparciem wyborców należały ugrupowania narodowe, socjalistyczne i ludowe. Największą partią narodową odwołującą się do ideologii nacjonalistycznej była Narodowa Demokracja („endecja”). W 1928 r. przekształciła się ona w Stronnictwo Narodowe, opowiadające się za zachowaniem demokracji parlamentarnej. Niekwestionowanym jej przywódcą był Roman Dmowski. Dużą rolę odgrywali też Stanisław Grabski, Roman Rybarski i Tadeusz Bielecki. Na „endecję” w wyborach parlamentarnych głosowało około 30% wyborców. Często współpracowała ona z bliskim jej ideowo Stronnictwem Chrześcijańsko-Demokratycznym („chadecja”). Partią tą kierował Wojciech Korfanty. Celem tych partii było zapewnienie Polakom dominującej roli w państwie oraz uprzywilejowanie religii katolickiej wobec innych wyznań. Przy różnych okazjach z partiami tymi współpracowało Polskie Stronnictwo Ludowe „Piast” – partia ludowa, której przywódcą było Wincenty Witos. Stosunek wielu członków i zwolenników tych partii do mniejszości narodowych był wrogi, szczególnie wobec Niemców, Żydów i Ukraińców. Kiedy po 1926 r. nastąpił rozwój radykalnych organizacji nacjonalistycznych (Obóz Wielkiej Polski, a następnie Obóz Narodowo-Radykalny), coraz częściej ugrupowania te sięgały w propagandzie politycznej do haseł antysemickich, antyniemieckich i szowinistycznych.

Zupełnie przeciwne poglądy propagowały partie socjalistyczne i niektóre ludowe. Najważniejszą partią pierwszego nurtu była Polska Partia Socjalistyczna. W wyborach parlamentarnych głosowało na nią około 20% wyborców. PPS stała na gruncie niepodległego i demokratycznego państwa polskiego. Zabiegała o godziwe warunki pracy i płacy robotników. Szczególnie silnie była reprezentowana we władzach samorządowych miast przemysłowych. Miała też wielu zwolenników w związkach zawodowych. Jej przywódcami byli Ignacy Daszyński, Norbert Barlicki, Mieczysław Niedziałkowski. Na forum parlamentu współpracowała

z Polskim Stronnictwem Ludowym „Wyzwolenie”, którym kierował Stanisław Thugutt. Partie te opowiadały się za systemem demokracji parlamentarnej, pragnęły zwiększenia roli państwa w gospodarce, przeprowadzenia gruntownej reformy rolnej, zabiegały o rozbudowane ustawodawstwo pracy, godziwe warunki pracy i płacy dla robotników oraz o przestrzeganie praw i swobód obywatelskich. Ich stosunek do mniejszości narodowych był bardzo pozytywny. Na forum parlamentu często przedstawiciele tych partii podejmowali współpracę z partiami mniejszości narodowych. Partie mniejszości uzyskiwały w wyborach parlamentarnych około 20% mandatów. Wśród nich, oprócz partii ukraińskich, białoruskich i niemieckich, najlepiej zorganizowane były partie żydowskie.

Życie polityczne Żydów polskich było niezwykle zróżnicowane. Pierwsze żydowskie partie polityczne powstały już w XIX wieku. Jedną z nich był dobrze zorganizowany i cieszący się znacznym poparciem wśród robotników i części inteligencji żydowskiej, założony w Wilnie w 1897 r., Ogólno-Żydowski Związek Robotniczy — BUND. Partia ta reprezentowała ideały socjalistyczne. Zbliżało to ją ideowo do polskich partii socjalistycznych. Jednak próby współdziałania z nimi, szczególnie z PPS, z powodów formalnych nie udawały się. Współpracę podejmowali najczęściej członkowie organizacji młodzieżowych oraz działacze związków zawodowych i spółdzielczych. BUND walczył o poprawę warunków pracy robotników żydowskich. Opowiadał się za narodowo-kulturalną autonomią dla ludności żydowskiej w Polsce oraz zabiegał o uznanie jidysz za język narodowy. BUND nie miał swych reprezentantów w Sejmie, ale jego członkowie i zwolennicy dominowali w żydowskich związkach zawodowych, ruchu spółdzielczym, a także w ponad 100 radach miejskich w kraju. Dużą popularnością cieszyły się organizacje młodzieżowe jak Cukunft (Przyszłość), prowadzące wśród swych członków działalność kulturalno-wychowawczą. W latach 30. organizacja ta zrzeszała ponad 10 tys. członków w prawie 200 organizacjach terenowych. Przywódcami BUND byli Henryk Erlich i Wiktor Alter. W czasie II wojny światowej zostali oni aresztowani na terenie ZSRR przez władze sowieckie. Po aresztowaniu Henryk Erlich popełnił w maju 1942 r. samobójstwo, a Wiktor Alter, po odmowie współpracy z NKWD, został w lutym 1943 r. rozstrzelany. Bundowcy byli przeciwnikami syjonizmu. Syjonizm cieszył się dużym uznaniem wśród ludności żydowskiej, o czym może świadczyć fakt, że partie syjonistyczne w wyborach parlamentarnych zbierały ponad połowę głosów. Nurt ten prezentowały liczne partie, stowarzyszenia i organizacje żydowskie. Była wśród nich Mizrachi — syjonistyczna partia religijna, która dążyła w Polsce do zapewnienia Żydom praw politycznych i obywatelskich. Inna partia syjonistyczno-socjalistyczna — Poalej Syjon — dążyła do budowy socjalistycznego państwa w Palestynie. W Polsce walczyła o zniesienie dyskryminacji Żydów, poprawę ich bytu i prawa pracownicze. Prowadziła szkolenia przyszłych osadników w Palestynie. Dużym poparciem wyborców cieszyła się też Organizacja Syjonistyczna w Polsce, której członków potocznie nazywano ogólnymi syjonistami. Partia ta wysuwała postulat autonomii narodowo-kulturalnej dla Żydów, starała się bronić interesów narodowych i gospodarczych ludności żydowskiej. Prowadziła ożywioną działalność propagandową na łamach licznych czasopism, zbierała fundusze na kolonizację Palestyny i organizowała emigrację do tego kraju. Syjoniści wspierali upowszechnienie języka hebrajskiego. Zakładali przedszkola, w których dzieci uczyły się hebrajskiego, szkoły z hebrajskim językiem wykładowym, biblioteki, stowarzyszenia i organizacje młodzieżowe. Organizacje, takie jak HaSzomer HaCair (Młody Strażnik), czy Gordonia, zrzeszone były w ogólnosyjonistycznym ruchu HeChaluc. Wzorując się na harcerskich metodach pracy zajmowały się przede wszystkim przygotowaniem młodzieży do życia w Palestynie. W specjalnych gospodarstwach rolnych szkolono przyszłych osadników, uczono ich pracy na roli, hodowli zwierząt i rzemiosła. Szczególnie HaSzomer Hacair, najlicniejsza z młodzieżowych organizacji żydowskich, nawiązywała do struktury i form pracy drużyn

harcerskich. Liczne kontakty osobiste między szomrami a instruktorami harcerskimi nawiązywane w okresie dwudziestolecia owocowały współpracą członków tych organizacji w czasie wojny. Członkiem Komendy Naczelnej HaSzomer Haca'ir był Mordechaj Anielewicz, późniejszy współtwórca Żydowskiej Organizacji Bojowej i jej przywódca w czasie powstania w getcie warszawskim w kwietniu 1943 r.

Z Polski wywodziło się wielu wybitnych działaczy światowego ruchu syjonistycznego oraz polityków izraelskich. Wśród nich byli dwaj premierzy Izraela: Dawid Ben-Gurion – urodzony w Płońsku i Menachem Begin – z Brześcia Litewskiego.

Spośród partii religijnych najważniejszą była Agudas Israel. Krzewiła ona zasady religii żydowskiej wśród współwyznawców, zakładała i utrzymywała liczne szkoły religijne wszystkich typów. Członkowie tej partii uznawali prymat religii w życiu prywatnym, rodzinnym, społecznym, politycznym, a nawet gospodarczym. Jidysz uznawali za język ogólnego użytku codziennego, który nie mógł według nich uchodzić za język narodowy. Językowi hebrajskiemu przypisywali znaczenie liturgiczne. Duży wpływ na kierownictwo tej partii uzyskali ortodoksyjni rabini i cadyce. Wśród tych ostatnich – Abraham Mordechaj Alter, cadyk z Góry Kalwarii, oraz cadyce z Aleksandrowa Kujawskiego i Bełza.

Ludność żydowska była reprezentowana zarówno w Sejmie, jak i Senacie. Najlicniejsza grupa posłów żydowskich zgromadziła się w Sejmie w latach 1922–1927. Już w czasie wyborów w połowie 1922 r. politycy żydowscy, głównie syjonistyczni, porozumieli się z przedstawicielami innych partii mniejszościowych i wspólnie przystąpili do wyborów w Bloku Mniejszości Narodowych. Blok ten co prawda okazał się instytucją nietrwałą, lecz wywołał niezmiernie ostre ataki polskich ugrupowań nacjonalistycznych. Kiedy Sejm w grudniu wybrał na prezydenta Gabriela Narutowicza, ugrupowania narodowe usiłowały przedstawić go jako narzuconego Polakom przez mniejszości, a głównie przez Żydów. W konsekwencji pierwszy prezydent niepodległej Polski został zamordowany przez Eligiusza Niewiadomskiego – fanatyka-nacjonalistę, który, co prawda nie był członkiem endecji, ale deklarował zgodność poglądów z ideologią narodową. W sumie w polskim parlamencie w latach 1919–1939 zasiadało łącznie 80 żydowskich posłów w Sejmie i 24 żydowskich senatorów w Senacie.

Tabela 1. Posłowie i senatorowie żydowscy w polskim parlamencie w latach 1919–1939

Lata	Posłowie	Senatorowie
1919–1922	11	–
1922–1927	35	12
1928–1930	15	7
1930–1935	10	1
1935–1938	4	2
1938–1939	5	2
Razem	80	24

Źródło: *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, pod red. J. Tomaszewskiego, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993

Żydowskie partie polityczne od lewicowych, przez syjonistyczne po skrajnie konserwatywno-religijne nadawały ton życiu politycznemu społeczności żydowskiej w Polsce.

Tradycyjnym źródłem utrzymania ludności żydowskiej w Polsce był drobny detaliczny handel i rzemiosło. Wielu Żydów zatrudnionych było w przemyśle, stanowili oni około 17% klasy robotniczej. Zasymilowana inteligencja polska pochodzenia żydowskiego brała aktywny udział w życiu społecznym i intelektualnym kraju. Bardzo wielu uczonych, pisarzy, artystów (plastyków, muzyków, aktorów), dziennikarzy, lekarzy, prawników przyczyniło się w poważnym stopniu do rozwoju nauki i sztuki oraz ożywienia życia intelektualnego. Kultura Żydów polskich promieniowała na cały świat. W Polsce działały uznane na świecie teatry żydowskie ze słynną sceną Ester Rachel Kamińskiej. W żydowskich wytwórniach filmowych pod koniec lat 30. nakręcono aż 10 fabularnych filmów dźwiękowych. W licznych żydowskich wydawnictwach wydawano setki książek. Słynne wydawnictwo Jakuba Mortkowicza w Warszawie wydawało oprócz pisarzy żydowskich, także powieści Henryka Sienkiewicza, Stefana Żeromskiego, Marii Dąbrowskiej, Marii Kuncewiczowej, Tadeusza Boya-Żeleńskiego, Wacława Berenta.

Żydzi byli tą mniejszością narodową, która wydawała największą liczbę tytułów prasowych. W 1919 r. ukazywały się 44 periodyki (10 w języku polskim), w tym 18 dzienników, a w 1922 r. aż 58 pism (13 dzienników) o łącznym nakładzie około 300 000 egzemplarzy. Połowa z nich wychodziła w Warszawie, a 70% tytułów wydawano w języku jidysz. Dużą rolę w informowaniu Polaków o sytuacji Żydów odegrało polskojęzyczne pismo syjonistów „Nasz Przegląd”. Ukazywało się ono od 1923 r. pod redakcją Jakuba Appenszlaka. Redakcja pozyskała znakomite pióra żydowskiej Warszawy w osobach dziennikarza i historyka Samuela Hirszhorna, historyka i posła na Sejm w latach 1919–1928 Ignacego Schipera, czy późniejszego członka polskiej Rady Narodowej na uchodźstwie Apolinarego Hartgłasa. Cotygodniowy dodatek – „Mały Przegląd” – redagował znany warszawski lekarz, pedagog i wychowawca dzieci, Janusz Korczak. Wielu publicystów i pisarzy żydowskich publikowało w literackiej prasie polskiej np. w „Wiadomościach Literackich”. Wielu współtworzyło z polskimi kolegami znane grupy artystyczne i literackie np. „Skamander”. Dla porządku tylko wymienimy najważniejszych poetów polsko-żydowskich, czytanych przez całe społeczeństwo polskie, jak: Antoni Słonimski, Julian Tuwim, Bolesław Leśmian, Adam Ważyk, Tadeusz Peiper, Roman Brandstaetter, czy Marian Hemar. Równolegle rozwijała się literatura żydowska, opisująca żydowską rzeczywistość i skierowana do żydowskiego odbiorcy. Tworzono ją w języku jidysz, ale także w języku polskim.

Żydowskie grupy poetyckie – np. „Jung Wilne” z Wilna – wyznaczały nowe kierunki artystyczne w poezji żydowskiej. Młodzi pisarze żydowscy piszący w jidysz publikowali m.in. w niezależnym piśmie „Literarisze Blater” (ukazywało się w latach 1924–1939). Wśród nich znaleźli się Alter Kacyrze, Józef Opatoszu, Noach Pryłucki i Izrael Jozua Singer, którzy znajdowali wielu wiernych czytelników. W wykształconych środowiskach żydowskich niezwykle dużą rolę przywiązywano do rozwoju nauk świeckich, a szczególnie humanistycznych. Już w 1925 r. grupa żydowskich intelektualistów z Albertem Einsteinem, Zygmuntem Freudem, Szymonem Dubnowem założyła Żydowski Instytut Naukowy (JIWO – Jidysze Wissenshaftliche Organizacje) z siedzibą w Wilnie. Warto pamiętać, że JIWO był pierwszą na świecie żydowską świecką wyższą uczelnią. Instytut zajmował się badaniami nad ludnością żydowską na świecie (miał filie

w Nowym Jorku, Berlinie, Paryżu i Warszawie) ze szczególnym uwzględnieniem Żydów wschodnioeuropejskich. W Warszawie w 1928 r. utworzono Instytut Nauk Judaistycznych, przy którym powstała Biblioteka Judaistyczna. Z Instytutem związali swe losy tej miary naukowcy co Majer Bałaban, autor trzytomowej *Historii i literatury żydowskiej ze szczególnym uwzględnieniem historii Żydów w Polsce*, Ignacy Schiper, historyk zajmujący się przeszłością gospodarczą Żydów, głównie polskich. Tu także pierwsze kroki stawiał młody historyk Emanuel Ringelblum, twórca archiwum getta warszawskiego w latach II wojny światowej. Rektorem Instytutu w latach 1928–1930 i 1933–1934 był Mojżesz Schorr – wybitny orientalista, od 1924 r. profesor na Uniwersytecie Warszawskim, poseł na Sejm, w latach 1935–1938 – senator.

Dzieci i młodzież żydowska uczęszczały do szkół wszystkich szczebli z żydowskim lub hebrajskim językiem wykładowym. Większość uczącej się młodzieży uczyła się jednak w szkołach polskich. Szkolnictwo żydowskie kierowane było przez kilka organizacji szkolnych. Znajdowały się one pod silnymi wpływami partii politycznych, przede wszystkim BUND i Agudas Israel. Wraz z rozwojem aktywności politycznej i ożywienia życia żydowskiego w Polsce powstawało wiele szkół różnego typu, od religijnych, ortodoksyjnych chederów, po całkowicie świeckie szkolnictwo żydowskie. Działacze oświatowi i nauczyciele wielokrotnie podejmowali próby uzgodnienia i uporządkowania programów i metod nauczania. W 1921 r. utworzono Centralną Żydowską Organizację Szkolną. Była ona największą organizacją socjalistyczną utrzymującą placówki oświatowe z językiem jidysz. Jej szkoły wychowywały w duchu narodowej kultury żydowskiej i socjalizmu. Konkurencyjną organizacją oświatową była organizacja „Tarbut” (Kultura), utworzona w Warszawie w 1922 r. przez syjonistów. W szkołach tych uczono także religii żydowskiej rozumianej jako ważny element kultury i tradycji oraz wychowywano uczniów na budowniczych państwa narodowego w Palestynie. Nauka odbywała się w języku hebrajskim, a istotną częścią programu nauczania były dzieje Palestyny.

Prawdziwym ewenementem w żydowskim szkolnictwie religijnym były szkoły dla dziewcząt. Inicjatorką ich powstania była Sara Szenirer, która w 1917 r. założyła w Krakowie pierwszą szkołę religijną dla dziewcząt. Z czasem, w niepodległej Polsce, powstała sieć 250 takich szkół, którym patronowała organizacja Beit Jakow.

Na szczególną uwagę zasługuje rozwój sportu wśród społeczności żydowskiej w Polsce. Pierwsze kluby sportowe i stowarzyszenia turystyczne powstawały już pod koniec XIX wieku. Jednak dopiero w okresie międzywojennym przeżywały one rozkwit. Do najbardziej zasłużonych należały kluby sportowe zrzeszone w Związku Żydowskich Towarzystw Gimnastycznych i Sportowych w Polsce „Makabi”. Pod koniec lat 30. zrzeszały one około 60 tys. młodzieży żydowskiej. Brała ona udział w organizowanych w Palestynie *makabiadach* (odpowiednik spartakiad), reprezentując na nich (w latach 1932 i 1935) społeczność żydowską z Polski. Sportowcy żydowscy obok dyscyplin tak popularnych, jak piłka nożna, pływanie czy tenis stołowy, uprawiali dyscypliny mniej popularne, jak jazda konna czy pod koniec lat 30. żeglarstwo. Odnosili znaczące sukcesy na międzynarodowych zawodach sportowych, reprezentując na nich Polskę. Do najwybitniejszych należeli: Alojzy Erlich – tenisista stołowy, sześciokrotny medalista na mistrzostwach świata; Maryla Freiwald – lekkoatletka, siedmiokrotna mistrzyni Polski, w Światowych Igrzyskach Kobiet w 1930 r. zajęła trzecie miejsce w biegu sztafetowym i czwarte miejsce w biegu na 80 m przez płotki; Szapsel Rotholc – bokser kategorii muszej, brązowy medalista Mistrzostw Europy w 1934 r., mistrz Polski w 1933 r., 16 razy reprezentował

Polskę na zawodach międzynarodowych; Leon Sperling — piłkarz krakowskiego klubu „Cracovia”, 21 razy występował w reprezentacji Polski w latach 1920–1931; Ilja Szrajbman — pływak, wielokrotny reprezentant Polski, m.in. na Olimpiadzie w Berlinie w 1936 r., i medalista mistrzostw Polski. Żydowscy sportowcy należeli do ścisłej czołówki światowej w szachach. Największy sukces odniosła reprezentacja Polski w składzie: Akiba Rubinstein, Ksawery Tartakower, Dawid Przepiórka, Kazimierz Makarczyk i Paulin Frydman zdobywając na III Olimpiadzie Szachowej w 1930 r. w Hamburgu złoty medal.

Żydzi i Polacy mieszkali w jednym kraju, ale ich koegzystencja nie należała do najłatwiejszych. Były to dwa społeczeństwa żyjące obok siebie, które niewiele ze sobą łączyło. Niestety, płaszczyzną najczęstszych konfliktów była rywalizacja ekonomiczna. Wśród liczego proletariatu żydowskiego, środowisk małomiasteczkowej ubogiej inteligencji we wschodniej Polsce dużą popularnością cieszyła się ideologia komunistyczna. W niej upatrywano prawdziwe „wyzwolenie” Żydów zarówno z więzów ortodoksji religijnej, jak i kapitalistycznego ucisku. Popularne były też hasła syjonistyczne. Roztaczano przed młodzieżą wizję wolnego od antysemityzmu państwa żydowskiego, w którym władza będzie spoczywała w rękach Żydów.

Bez wątpienia wzmocnieniu przekonań nacjonalistycznych i antysemickich Polaków sprzyjała pogarszająca się sytuacja społeczna i ekonomiczna w kraju w latach 30. Kryzys ekonomiczny połowy lat 20. (1923–24) został zażegnany dzięki zręcznej polityce premiera i ministra finansów Władysława Grabskiego. Kolejne załamanie gospodarki spowodowane ogólnoswiatowym kryzysem, wywołanym krachem na giełdzie w Nowym Jorku w 1929 r., przyniosło wzrost bezrobocia, ogólne zubożenie i wzrost konkurencji na rynku pracy. W latach 30. przez kraj przetoczyła się fala robotniczych strajków i masowych wystąpień chłopów. Władzom państwowym zarzucano brak skutecznego przeciwdziałania kryzysowi. Rząd starał się łagodzić skutki kryzysu. Inicjował wiele przedsięwzięć gospodarczych, organizował roboty publiczne. W 1936 r. przystąpiono do realizacji programu walki z kryzysem autorstwa ministra gospodarki Eugeniusza Kwiatkowskiego. Polegał on na podejmowaniu przez rząd budowy nowych fabryk i zakładów przemysłowych, dających zatrudnienie bezrobotnym robotnikom, a jednocześnie przynoszących znaczne zyski dla budżetu państwa. Największą inwestycją tego programu rozwoju na lata 1936–1944 była budowa Centralnego Okręgu Przemysłowego. W widłach rzek Wisły i Sanu skoncentrowano duże zakłady zbrojeniowe, których budowę wymuszało wzrastające zagrożenie wojną.

Niezadowolaniu i frustracji społeczeństwa towarzyszyła radykalizacja partii politycznych. Wzorce czerpano z Włoch i Niemiec. W państwach tych po przejęciu władzy przez partie faszystowskie odchodzono od zasad demokratycznego współżycia. Wszędzie szukano wrogów i najczęściej znajdowano ich w łonie własnego społeczeństwa. Tym wrogiem byli Żydzi, którym stawiano nieuzasadnione zarzuty działania na niekorzyść państwa, wyzysk kapitalistyczny robotników lub sympatie dla komunizmu.

W latach 30. nasiliły się akcje antyżydowskie w wielu miastach Polski. Organizowały je bojówki skrajnych organizacji nacjonalistycznych, np. ONR-Falangi. W kraju odnotowano ponad 150 zajeść antyżydowskich. Polscy mieszkańcy miast i miasteczek niszczyli mienie żydowskich sąsiadów i stosowali wobec nich przemoc. 9 marca 1936 r. drobny zatarg na miejscowym targu w Przytyku przerodził się w pogrom ludności żydowskiej miasteczka. Zabito dwoje Żydów, a 30 innych raniono. W czerwcu tego samego

roku miał miejsce pogrom w Mińsku Mazowieckim. Trwał cztery dni. Miasto opuściło ok. 3 tys. Żydów, poszkodowanych zostało 41 osób, podpalono sześć domów żydowskich. Policja aresztowała 20 Polaków podejrzanych o napady i demolowanie sklepów żydowskich.

Areną antyżydowskich wystąpień były także uniwersytety. Oprócz obowiązującej od końca lat 20. zasady *numerus clausus* (ograniczenie liczby studentów pochodzenia żydowskiego), ugrupowania skrajnie nacjonalistyczne domagały się wprowadzenia tzw. getta ławkowego, czyli oddzielnych miejsc dla Żydów w salach wykładowych. Siłą zmuszano żydowskich studentów do zajmowania miejsc po lewej stronie sali. Dochodziło przy tym do zaść, podczas których wielu studentów było bitych. Zazwyczaj władze uczelni pozostawały bierne wobec tych jawnych przejawów agresji. Tylko część profesorów starała się protestować, a nawet przeciwstawiać chuligańskim i antysemitycznym wystąpieniom studentów – Polaków. Byli wśród nich m.in. prof. Tadeusz Kotarbiński, prof. Stefan Czarnowski, prof. Ludwik Krzywicki, prof. Mieczysław Michałowski, prof. Maria i Stanisław Ossowsky.

Wystąpieniom antyżydowskim na ulicach, uniwersytetach i miasteczkach niezbyt skutecznie przeciwdziałały lokalne władze administracyjne i państwowe. Rząd doszedł do wniosku, że konflikt można załagodzić zmniejszając liczbę Żydów w kraju. Dlatego postulat emigracji Żydów stał się podstawowym punktem rządowego programu w kwestii żydowskiej. Rząd popierał ugrupowania syjonistyczne, częściowo finansując ich działalność. Palestynę widziano jako terytorium nadające się do osiedlenia tam 2–3 mln Żydów z Polski. Inne projekty przewidywały przesiedlenie Żydów do różnych, najczęściej odległych i egzotycznych krajów lub kontynentów.

Mimo narastającej niechęci do Żydów i coraz liczniejszych przejawów agresywnego antysemityzmu nigdy w Polsce nie doszło do wprowadzenia antyżydowskiego ustawodawstwa na wzór hitlerowski. Niemniej Sejm przyjął w latach 1936–1938 kilka ustaw skierowanych przeciw ludności żydowskiej. Jedną z nich była ustawa o ograniczeniu uboju rytualnego zwierząt. W jej wyniku pracę straciło kilka tysięcy żydowskich rzeźników. Przeciw Żydom – obywatelom polskim przebywającym na terytorium III Rzeszy, skierowana była ustawa pozbawiająca ich obywatelstwa. Kiedy w październiku 1938 r. wydano z Niemiec prawie 20 tys. polskich Żydów, władze polskie odmówiły ich przyjęcia. W przygranicznym miasteczku Zbąszyń utworzono dla części z nich obóz, gdzie zostali na kilka miesięcy (ostatni opuścili obóz pod koniec sierpnia 1939 r.) osadzeni i traktowani jako nielegalni imigranci. Starano się też ustawowo ograniczyć Żydom dostęp do adwokatury oraz wykonywania zawodów lekarskich.

Dwuznaczny stosunek do zagadnień żydowskich prezentował Kościół katolicki, którego pozycja w społeczeństwie i państwie niepominięnie rosła. Hierarchowie potępiali przemoc stosowaną wobec Żydów, nawoływali, by widzieć w nich bliźnich. Jednocześnie sankcjonowali bojkot ekonomiczny i stale ostrzegali przed destrukcyjnym wpływem Żydów i judaizmu na moralność społeczeństwa polskiego. Szczególnie silny antysemityzm panował wśród średniego i niższego duchowieństwa. Proboszczowie w małomiasteczkowych lub wiejskich parafiach niejednokrotnie wykorzystywali ambonę do rozpowszechniania antysemitycznych poglądów. Żydów oskarżano o popełnianie mordów rytualnych a, przede wszystkim, obwiniano ich za śmierć Jezusa. Niski poziom wykształcenia wiernych nie pozwalał im zweryfikować tych poglądów. W tej sytuacji

w społeczności żydowskiej nastąpiła radykalizacja postaw. BUND we współpracy z PPS przystąpił do zdecydowanych działań w obronie przed antysemityzmem. Organizowano strajki, szkolono ludzi do fizycznej obrony, zakładano grupy samoobrony mające chronić lokalne społeczności żydowskie przed agresją.

Szczególnie boleśnie skutki antysemityzmu odczuwały osoby żydowskiego pochodzenia, zasymilowane do kultury polskiej. Dość często zdarzały się na łamach prawicowych pism ataki na osoby powszechnie znane i cenione, takie jak Antoni Słonimski, Julian Tuwim czy Bolesław Leśmian. Oskarżano ich o „szarganie mowy prawdziwych Polaków”, antypolskość, rozwiązłość obyczajową i poglądy komunistyczne. Ich twórczość porównywano do „zgnilizny”, w pismach satyrycznych publikowano ich „krzywonose” karykatury. Ofiarą antysemickiej nagonki padł też Janusz Korczak (Henryk Goldszmit). W latach 1935–1936 wygłaszał on pogadanki pt. „Pedagogika żartobliwa” w Polskim Radiu, skąd został usunięty w wyniku nagonki narodowców. Zarzucano mu „zażydzenie radia” i „demoralizację” (pretekstem było poruszenie na antenie radiowej tematu „nocnego moczenia” u dzieci). Odsunięto go także od wpływu na wychowanie polskich dzieci w sierocińcu „Nasz Dom”, którego był współzałożycielem (w 1919 r. razem z Marią Falską).

Polska była więc z jednej strony miejscem, gdzie mogła rozkwitać kultura żydowska, gdzie tętniło życie najliczniejszej diaspory żydowskiej, gdzie istniały szkoły z wykładowym językiem jidysz i hebrajskim, gdzie ukazywały się setki czasopism i powstawała literatura żydowska, gdzie działały żydowskie teatry i wytwórnie filmowe. Była krajem, w którym działały liczne żydowskie partie polityczne, a w parlamencie zasiadali żydowscy posłowie. Z drugiej jednak strony była miejscem braku tolerancji, narastającej wrogości wobec Żydów, a nawet ich prześladowań.

SCENARIUSZ ZAJĘĆ

Janusz Korczak — ludzki pomost pomiędzy dwoma narodami

■ Cel

Życiorys Janusza Korczaka to przykład budowy pomostu pomiędzy dwoma światami: żydowskim i polskim. Osoba tego wychowawcy pomaga nam przyjrzeć się stosunkom polsko-żydowskim w całej ich złożoności.

■ Metody

analiza tekstów i materiałów ikonograficznych, działania plastyczne; wycieczka

■ Materiały pomocnicze

nr 1 — wiersz Władysława Szlengiela *Kartka dziennika „akcji”*

nr 2 — fragment dziennika Janusza Korczaka

nr 3 — „Trzy głosy”

nr 4 — list Janusza Korczaka do Estery Budko

■ Czas

90 minut

■ Część pierwsza- wycieczka autobusowa i piesza „Śladami Korczaka i dzieci”

Główne zagadnienia	Miejsca polecane do zwiedzenia (w Warszawie)
Dzieciństwo Korczaka, autorytet ojca; znaczenie judaizmu w życiu Korczaka	Cmentarz Żydowski (ul. Okopowa) — grób Josefa Goldszmita — ojca Korczaka
Korczak jako symbol...	Cmentarz Żydowski — symboliczny grób Korczaka i dzieci
Korzenie żydowskie Korczaka	IV L.O. im. Króla Władysława (ul. Jagiellońska), szkoła, w której uczył się Korczak
Janusz Korczak jako lekarz	Szpital dla dzieci żydowskich Baumanna i Bergsona (ul. Śliska)
Janusz Korczak jako wychowawca	Dom dziecka, w którym pracował Korczak (ul. Jaktorowska)
Spuścizna Korczaka	Korczakinum — Instytut Upamiętnienia Spuścizny Korczaka (ul. Jaktorowska)
Współpraca Janusza Korczaka z polskim domem dziecka.	Dom dziecka „Nasz Dom” dla polskich dzieci.
Ostatnie lata Janusza Korczaka w warszawskim gettcie — na miejscu ceremonia upamiętniająca Korczaka i jego wychowanków; — lektura w dwóch językach wiersza Władysława Szlengiela o ostatniej drodze Janusza Korczaka; — dyskusja, rozmowy, refleksje uczestników wycieczki	Trasa na Umschlagplatz — spod teatru „Lalka” (Pałac Kultury).

■ Część druga – spotkanie

Spośród trzech zaproponowanych warsztatów warto wybrać tylko jedno zagadnienie, jeśli młodzież uczestniczyła w wycieczce. W innym przypadku możecie zaproponować dwa zagadnienia do omówienia.

1. Opowiadanie o kanarku i odkrycie tożsamości

Dwóch uczniów przygotuje inscenizację opowiadania małego Henryka (Janusza) pt.: „Żydowski kanarek”. Jest to fragment z dziennika Janusza Korczaka, w którym wspominał o swoim pierwszym doświadczeniu tożsamości żydowskiej. Pięcioletni wówczas Korczak chciał pochować swojego ukochanego kanarka zgodnie rytuałem chrześcijańskim, ale okazało się, że kanarek jest „żydowski”.

Po lekturze zadajcie uczniom pytania:

- *Jak wychowywano Henryka w dzieciństwie?*
- *Co przeżył mały Henryk w związku z tym wydarzeniem?*
- *Jak to doświadczenie mogło wpłynąć na rozwój tożsamości?*
- *Czemu Korczak przypomniał sobie to wydarzenie mieszkając w getcie?*

2. „Trzy nurty” – zrozumienie i nadzieja

Celem tej części spotkania jest poszukiwanie odpowiedzi, jaki był stosunek młodego Korczaka do asymilacji.

Rozdajcie (w trzech mieszanych grupach), trzy fragmenty tekstu „Trzy nurty”. Przedstawcie polecenia:

- a. Pierwsza grupa ma wyjaśnić, dlaczego nurt „-ski, -wicz” (nurt polski według sufiksów w nazwiskach) nie jest gotów na współpracę z Żydami;
- b. Druga grupa odpowie na podobne pytanie w nurcie „bergim sonim” (nurt żydowski według sufiksów nazwisk).
- c. Trzecia grupa zanalizuje postawę Korczaka, która reprezentuje odmienny nurt.

Po pracy w grupach zaprosicie do wspólnej dyskusji na forum.

Każda grupa przedstawi postawę, którą reprezentuje.

Kierując dyskusją zadajcie pomocnicze pytania:

- *Dlaczego głos polski nie jest zainteresowany „innym” nurtem?*
- *Jakie ma miejsce głos żydowski?*
- *W jaki sposób Korczak próbuje pogodzić obie postawy?*
- *W jakim stopniu reprezentuje czasy, w których żyje? Dlaczego?*

Podsumujcie dyskusję opowiadając szerzej o pracy i działalności Janusza Korczaka na rzecz pogodzenia obu tych postaw.

3. Żyd czy Polak? Palestyna czy Polska?

Tę część warsztatów poświęćmy zastanowieniu się nad myślą Janusza Korczaka: „Kwestia człowieczeństwa eliminuje u mnie problem żydostwa”. Przeczytajcie to zdanie i namówcie młodzież do odpowiedzi na pytanie:

- *Co miał na myśli Korczak?*
- *Jaki mógł mieć konflikt tożsamości?*

Zachęćcie uczniów (połączonych w grupach polsko-izraelskich) do przeczytania i przeanalizowania listu Janusza Korczaka do Estery Budko (mat. pomocniczy nr 3).

Po lekturze poprowadź dyskusję zadając pomocnicze pytania:

- *Kim był ten człowiek? Polakiem? Żydem?*
- *Jaka część jego tożsamości dominowała?*
- *Czy można mieć podwójną tożsamość?*

Następnie podyskutujcie o dylematach Korczaka nad wyborem — Polska czy Palestyna? Dyskusja może być prowadzona na podstawie lektury trzech listów Korczaka.

Po przeczytaniu listów namówcie młodzież, by w grupach napisali listy do Janusza Korczaka, w którym podadzą rady, co powinien zrobić — zostać w Polsce czy wyjechać do Palestyny. Listy odczytajcie na forum.

Na zakończenie przeczytajcie wiersz Szlengiela (jeśli nie był przedstawiony na wycieczce) i porozmawiajcie o roli Korczaka we współczesnym świecie. Czy jest autorytetem dla ludzi żyjących w XXI wieku?

Material pomocniczy nr 1

Kartka z dziennika „akcji”

Dziś widziałem Janusza Korczaka,
Jak szedł z dziećmi w ostatnim pochodzie,
A dzieci były czyściutko ubrane,
Jak na spacer niedzielny w ogrodzie.

Nosiły czyste fartuszki świąteczne,
Które dzisiaj już można dobrudzić;
Piątkami Dom Sierot szedł miastem,
Knieją tropionych ludzi.

Miasto miało twarz przerażoną,
Masyw dziwnie odarty i goły,
Patrzyły w ulicę puste okna,
Jak martwe oczodoły. (...)

Janusz Korczak szedł prosto na przedzie,
Z gołą głową — z oczami bez lęku,
Za kieszon trzymało go dziecko,
Dwoje małych sam trzymał na ręku.

Ktoś doleciał — papier miał w dłoni,
Coś tłumaczył i wrzeszczał nerwowo,
— Pan może wrócić... — jest kartka od
Brandta.

Korczak niemo potrząsnął głową.

Nawet wiele im nie tłumaczył,
Tym, co przyszli z łaską niemiecką,
Jakże włożyć w te głowy bezduszne,
Co znaczy samo zostawić dziecko..

Tyle lat... w tej wędrówce upartej,
By w dłoń dziecka kule dać słońca,
Jakże teraz zostawić strwożone,
Pójdzie z nimi... dalej... do końca...

Potem myślał o królu Maciusiu,
Że mu los tej przygody poskąpił.
Król, Maciuś na wyspie wśród dzikich
Też inaczej by nie postąpił.

Dzieci właśnie szły do wagonów
Jak na wycieczkę podmiejską w Lagbomer,
A ten mały z tą miną zuchwałą
Czuł się dzisiaj zupełnie jak Szomer.

Pomyślałem w tej chwili zwyczajnej,
Dla Europy nic przecież niewartej
Że on dla nas w historię, w tej chwili,
Najpiękniejszą wpisuje tu kartę.

Że w tej wojnie żydowskiej, haniebnej
W bezmiarze hańby, w tłumie bez rady,
W tej walce o życie za wszystko
W tym odmęcie przekupstwa i zdrady.

Na tym froncie, gdzie śmierć nie osławia
W tym koszmarnym tańcu wśród nocy
Był jedynym dumnym żołnierzem
Janusz Korczak, opiekun sieroty.

Czy słyszycie sąsiedzi zza murka,
Co na śmierć naszą patrzycie przez kratę?
Janusz Korczak umarł, abyśmy
Mieli także swe Westerplatte...

Władysław Szlengiel

Materiał pomocniczy nr 2

Fragment dziennika Janusza Korczaka – opowieść o kanarku

„Ale gorsze to, że syn dozorczy domu orzekł, że kanarek był Żydem. I ja. Je też Żyd, a on – Polak, katolik. On w raju, ja natomiast, jeśli nie będę mówił brzydkich wyrazów i będę mu posłusznie przynosił kradziony w domu cukier – dostanę się po śmierci do czegoś, co wprawdzie piekłem nie jest, ale jest tam ciemno. A ja bałem się ciemnego pokoju. Śmierć – Żyd – piekło.”

Źródło: *Pamiętnik* (w:) *Wybór pism*, t. IV, oprac. J. Newerly, Nasza Księgarnia, Warszawa 1958.

Materiał pomocniczy nr 3

„Trzy głosy”

Pierwszy głos.

— My, Polacy — katolicy, wszyscy na -ski i -icz, pragniemy pracować dla postępu, dla kultury naszego kraju. Pragniemy wykrzesać z duszy umiłowanego przez nas narodu iskry dumnej, hardej, niespożytej, młodej a mającej piękną tradycję postępowej myśli polskiej, i z iskier tych, wierzymy głęboko, takim płomień po duszach ziomeków naszych pójdzie, że oblicze Zachodu i Wschodu purpurą się okryje — wzruszenia i wstydu. Niech -bergi, — sohny i — steiny pójdą na Franciszkańską ulicę — tam są domy podobne do domów Solca, a w domach tych od suteryn do poddaszy mieszkają ludzie, z których każdy ma dwie nogi i jedno serce, i jeden mózg. Niech oni tam niosą postępu pochodnie, niech czerpiąc ze skarbnicy naszej karmią głodnych, niech z czystej krynicy naszej biorąc, spieczona usta spragnionych napoją. Niech nam nic nie dają, niech biorą od nas. Nie chcemy ich pracy dla nas, bo pleciemy wieniec z niezabudek, a oni wpleść nam chcą róże do wieńca. Nasz pas rycerski pragniemy ozdobić tylko brylantami, a oni chcą nam dać perły. A wreszcie są, którzy powiedzą wśród nas: „macie obcych pracowników, a więc my możemy spocząć, leniwie pracować, świętować częściej”. — Idźcie więc na Nalewki i dobra gwiazda wam przyświeca. Rozejdźmy się, by tym owocniej pracować — spotkamy się.

Taki jest głos pierwszy, a oto drugi:

— Pracować dla polskiego postępu? Policzymy, ilu nas jest: trzech, pięciu, piętnastu i jeszcze piętnastu. Razem — jednostki — jednostki przeciw setkom tysięcy. Ja albo ojciec, albo dziad mój, wyrwał się, ach, z jakim mozolem, wyrwał się z średniowiecza myśli na łakę radosną współczesnej wiedzy; potargał okrwawioną ręką kajdany, choć stróżowała go czujnie cudza i własna zła wola. Ilu zginęło, zanim my, jednostki, wyszliśmy z podziemi i spojrzeliśmy w twarz słońca. Ilu nam pomagało — tych, którzy tam pozostali i cierpią pod strażą cudzej i naszej złej woli — w kajdanach. I dziś ich zdradzić? Przejsć do tych, którzy są układniejsi, którzy nas nie lubią, bo mówiąc, mamy zwyczaj niewinny chwywania słuchaczy za guzik? My, potomkowie Salomonów, Dawidów, Izajaszów, Makabeuszów, Halewich, Spinozów — prawodawców, myślicieli, poetów — mamy być tolerowanymi parweniuszami, my, szlachta najstarsza w Europie, o herbie wspólnym: „Dziesięcioro przykazań”. Na Solec, panowie — wski i — icze, a my — my, pójdziemy na Krochmalną. Możecie się uczyć od nas, waszego starszego brata, ale nam nic dać nie możecie, nie — byście byli niezdolni, ale jesteście — za młodzi.

Oto trzeci głos wreszcie:

— Jesteśmy braćmi z jednej ziemi. Wieki wspólnej doli i niedoli — długa wspólna droga — jedno słońce nam przyświeca, jeden grad niszczy nasze łany i jedna ziemia kryje kości przodków naszych — więcej łez było niż uśmiechów; ani wasza, ani nasza w tym wina. Ot, pracujmy razem. Jesteśmy biedni, wspierajmy się, jesteśmy smutni, pocieszajmy. Może nam dobra dola zaświeci. My wasze rany, wy nasze opatrujcie — a że mamy wady, wychowujmy się razem. Ski, — Berg, — icz i -sohn — społem dziś na Solec, jutro na Nalewki. Rozpalmy wspólne ognisko, otworzymy przy świetle jego dusze nasze; co złe, w ogień, co dobre — cenne — dostojne — do wspólnej skarbnicy.

Jako Żyd — Polak najbliżej jestem własnym sercem tego właśnie głosu, ale nie mogę nie rozumieć dwóch pierwszych, bo będę — albo niedorozwiniętym, albo też zasugestionowany myślą, że nie mam prawa do zrozumienia głosów tak wyraźnych, jak „Popioły”, „Chłopi”, „Pan Balcer”, jak Szalom Asz, Szolem Alejchem, Perec”.

Źródło: J. Korczak, *Felieton*, nr 42, 21 listopada.

List Janusza Korczaka do Estery Budko

Szanowna Pani Estero,

Ostatni list Pani jest dla mnie ważnym dokumentem, który potwierdza to, co myślałem o Palestynie i pracy tam. Wiele naiwnych marzeń i młodzieńczych złudzeń, a więc bolesnych rozczarowań wiąże się z Palestyną. Gdy odpadnie egzaltacja, deklamacja i poszukujący wrażeń niepokój, pozostają fakty trzeźwe i chłodne. Oderwani od kraju, zaaklimatyzowaliśmy się na ziemi sosen, śniegu — fizycznie i moralnie. Eksperyment związania dwóch końców nici, zerwanej dwa tysiące lat temu — to rzecz trudna: uda się, bo zażądała tak historia, ale ile wysiłku i cierpień. Więcej mi mówi jedno z Pani listu „maim” (woda) niż wiele książek, a coś dopiero artykułów. Dzieci Wasze dlatego są nerwowe, że im wody nie dajecie. One muszą fizycznie się przerobić, fizycznie zrozumieć i osądzić, czy im woda potrzebna czy nie. Jak można powiedzieć żywej istocie „nie oddychaj — niech twoje serce wolniej lub szybciej bije”. Boję się, że w wielu rzeczach bezkrytycznie stosujecie to, co było — „tam”. Jakże to bolesne, a zrozumiałe i prawdziwe, że Pani na wypoczynek chce przyjechać do Polski, że list, czy gazetka „stamtąd” jest świętem.

Cała tęskna nie żydowska, a ludzka spływa do Palestyny, cały niepokój i targanina duchowa. Jeżeli kłamać będziecie przed sobą, utrudniacie sobie pracę. Tylko mężny upór, decyzja trwania.

Najłatwiej umrzeć za ideę. Taki ładny film: pada z piersią przestrzeloną — strumyk krwi na piasku — i grób spowity w kwiaty. Najtrudniej dzień po dniu i rok za rokiem dla idei żyć.

Wiele ciekawego i ważnego ma światu do powiedzenia Palestyna, ale czy nie zbyt wiele eksperymentów już zaraz, nagle?

Zbyt mało zostało mi życia, bym mógł dziesięć lat poświęcić na fizyczną i duchową asymilację z nowymi warunkami oddychania, trawienia, patrzenia. Nawet oko musi przystosować się do blasku, może kurzu?

Tymczasem nie odczuwam potrzeby zobaczenia na miejscu, wystarcza to, co czytam, domyślam się, wyobrażnią widzę. Zresztą zagadnienie „człowiek”, jego przeszłość i przyszłość na ziemi — przysłania mi nieco bliskie zagadnienie: „Żyd”. — Za przedmiot pracy obrałem dziecko. Nie złudzą mnie frazesy na temat wyjątkowych cudów dla dziecka w Palestynie. Nie, jemu i tam jest źle, bo go i tam nie rozumieją dorośli „obcy” ludzie.

Przepraszam za przydługie wywody.

Uścisk dłoni — pozdrowienia

Korczak

21 stycznia 1928 r.

Material pomocniczy nr 5

Fragmenty listów Janusza Korczaka

... Kłamiecie przez zatajanie tęsknoty za ojczyzną, albo — po rosyjsku — „Rodinom”, miejscem urodzenia. To źle. Należy przyznać się i opisać proces wrastania w nową glebę, stać się to może tylko przez dziecko, ono wiąże, macie je — więc? Palestyna trudniejsza jest niż inne kraje obojętne uczuciowo = Brazylia, Argentyna — bo: złudzeń trzeba się pozbyć, to raz, i brzemie obowiązku i odpowiedzialności ciąży. W Brazylii tylko: czy dobrze zrobiłem? A w Palestynie nadto: czy warto było? Tam: co będzie ze mną; tu dodatkowo: co będzie z nami? Tam moich dwadzieścia-trzydzieści lat życia, tu — naszych dwa tysiące lat. Jeżeli powiedzieć to głośno (i niezależnie) — byłoby to rozgrzeszeniem: nie radzę sobie — nic dziwnego, nie: moja wina. Mniejsza o zawiedzionych spekulantów; ale żal bezradnych, którzy nie wierzą już, że wierzą. To nie tylko zagadnienie emigracji żydowskiej. Spotkałem w Charbinie Polaka, który wstydził się, że już nie tak tęskni i nie tak kocha, wy wstydzicie się, że jeszcze tęsknicie...

(...) Chciałbym, by te nieliczne lata, które mam przed sobą, pozostały spożytkowane z korzyścią. Ten okres sączącej się trucizny w historii sprawia ból; sądziłem, że to mnie minie; lecz tymczasem zło narasta, a ja nie mam już w sobie sił. Jośki i Jaśki są mi jednak bliscy. I tu, i tam jest tak wielu ludzi pięknych, szlachetnych, którzy zostali wdeptani w błoto. I po co?

Jechać i przyjechać do Was — to odpowiedzialność, zarówno w stosunku do tego, co zostawiam tu, jak i tego, co winienem tam. Czy potrafię? Niebezpieczeństwo polega na możliwości bankructw: tylko mnie samemu wolno rozważać konsekwencje rachunku błędów. Zawieść zaufanie to niesprawiedliwość i hańba. W ostatniej chwili przestraszyłem się. (...)

GZAS ZAGŁADY

Wojna, do której dążył Adolf Hitler, oznaczała dla wielu skupisk żydowskich w Polsce zagładę. Przywódca III Rzeszy zapowiadał ją na długo przed objęciem władzy w Niemczech. Jednak dopiero po 1933 r. Niemcy mogli przystąpić do realizacji planów swojego przywódcy. We wrześniu 1935 r. obradujący w Norymberdze zjazd partii hitlerowskiej (NSDAP) uchwalił rasistowskie Ustawy norymberskie, na mocy których Żydzi niemieccy zostali pozbawieni praw obywatelskich. Zdecydowano, że Żydem jest każdy, którego trzej dziadkowie należeli do żydowskiej gminy wyznaniowej. Rasistowskie ustawodawstwo niemieckie skierowane było także przeciwko Cyganom, których uznano za rasę genetycznie zdeterminowaną do popełniania przestępstw, co miał potwierdzać ich wędrowny tryb życia. W listopadzie 1938 r. w całym kraju przeprowadzono bezprecedensową akcję, która do historii przeszła jako „noc kryształowa”. W nocy z 9 na 10 listopada bojówki hitlerowskie w dziesiątkach miast niemieckich podpalały synagogi, wybijały szyby w sklepach, magazynach i domach żydowskich. Ofiarami pogromu listopadowego padły tysiące Żydów, zamordowanych zostało ok. 90 osób, a prawie 30 tys. skierowano do pierwszych obozów koncentracyjnych, gdzie byli brutalnie traktowani, tak że wielu z nich zmarło. Cała akcja obliczona była na zmuszenie Żydów do emigracji z Niemiec oraz przejęcie ich majątku.

* * *

Napaść Niemiec na Polskę oznaczała zupełnie nowy etap w polityce niemieckiej wobec Żydów. Organizacje, stowarzyszenia, żydowskie partie polityczne i osoby prywatne solidarnie z innymi obywatelami państwa wzięły udział w przygotowaniach do obrony. Angażowano się w działania na rzecz wzmocnienia obronności kraju, ofiarowywano duże sumy pieniędzy na modernizację i dozbrojenie sił zbrojnych. Wpłacano znaczne sumy na Fundusz Obrony Przeciwlotniczej, Pożyczkę Narodową. Ufundowano nawet ze składek żydowskich samolot im. Młodzieży Żydowskiej. W końcu sierpnia 1939 r. przedstawiciele gminy wraz z jej prezesem i członkami rabinatu wzięli udział w kopaniu rowów obronnych na Woli w Warszawie. Do wojska powołano ponad 100 tys. Żydów, tysiące włączyło się do organizowania samoobrony, obrony przeciwlotniczej i innych służb pomocniczych.

W pierwszych tygodniach wojny niemieckie represje i prześladowania dotyczyły Polaków i Żydów w nierównym stopniu. Liczbę ofiar terroru, jaki Niemcy zastosowali wobec Polaków, głównie na ziemiach wcielonych do Rzeszy, szacuje się na około 60 tys. osób. Żydzi, jako odrębna grupa etniczna, nie stali się jeszcze celem systematycznego terroru w Polsce. Szacuje się, że na przełomie 1939/1940 zginęło kilka tysięcy Żydów. Kiedy zakończono bezpośrednie działania wojenne i na okupowanych ziemiach polskich stworzono niemiecką administrację cywilną, sytuacja ludności uległa radykalnej zmianie. Niemcy nie traktowali już Polaków i Żydów tak samo, co przyczyniało się do antagonizowania obu społeczności. Okupanci niemieccy stworzyli warunki, w których stopień egzystencjalnego zagrożenia obu społeczności różnił się w sposób zasadniczy. Wobec Polaków okupanci stosowali głównie wybiórczy terror mający na celu zastraszenie,

podbicie i zniewolenie narodu. W przypadku Żydów wszyscy bez wyjątku – od niemowląt po starców, zostali skazani na śmierć przez sam fakt, że urodzili się Żydami.

* * *

Niemieckie plany dotyczące ludności żydowskiej zostały określone już we wrześniu 1939 r. Reinhardt Heydrich polecił skoncentrowanie Żydów w większych miastach, przez które przebiegały linie kolejowe. Taki wybór podyktowany był planami „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”. Jego form na razie nie precyzowano. Od 1 grudnia 1939 r. rozporządzeniem generalnego gubernatora Hansa Franka wprowadzono na terenie Generalnego Gubernatorstwa obowiązek noszenia przez Żydów opaski z gwiazdą Dawida. Zwyczaj oznaczenia żyda-wyznawcy judaizmu tzw. znakiem hańby znany był już w średniowieczu. Oznaczając i koncentrując Żydów w gettach, Niemcy dążyli do ich całkowitej izolacji od ludności „aryjskiej”. Następnie uczynili z gett etap pośredni eksterminacji ich mieszkańców. Pierwsze getto utworzono 28 października 1939 r. w Piotrkowie Trybunalskim. Następne w Puławach i Radomsku (grudzień 1939 r.). W sumie na okupowanych ziemiach polskich (głównie w Generalnym Gubernatorstwie) utworzono ich ponad 400.

Do największych należały getta w Łodzi i Warszawie. 8 lutego 1940 r. wyznaczono teren getta w Łodzi i określono terminy i sposoby przeniesienia do niego Żydów. Getto zlokalizowano w najbiedniejszej części miasta, gdzie skupiono ponad 200 tys. ludzi. Oprócz 170 tys. Żydów z Łodzi i okolicznych miejscowości, na przełomie października i listopada 1941 r., przesiedlono tu 20 tys. Żydów z Austrii, Czech, Luksemburga i Niemiec. W listopadzie 1941 r. na terenie getta łódzkiego utworzono izolowany obóz dla 5 tys. Cyganów przywiezionych tu z pogranicza węgiersko-austriackiego. Zostali oni zamordowani w obozie zagłady w Chełmnie nad Nerem.

2 października 1940 r. przystąpiono do tworzenia getta w Warszawie. Przez kilka październikowych dni ulice Warszawy stały się widowiskiem prawdziwej „wędrowni ludów”. Do „żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej” przesiedlono 138 tys. Żydów z innych rejonów miasta. Polacy, którzy musieli zwolnić mieszkania dla nowych lokatorów – w liczbie 113 tys. – zostali przesiedleni poza granice getta. Szybko stało się ono największym gettem w okupowanej przez Niemców Europie. Skupiono tu na powierzchni 307 hektarów (około 4 km²) około 400 tys. Żydów. Latem 1941 r., w momencie największego zagęszczenia dzielnicy zamkniętej, liczyła ona około 460 tys. mieszkańców (według danych niemieckich nawet 490 tys.).

1 kwietnia 1940 r. zaczęto wznosić pierwsze mury wokół dzielnicy zamieszkałej głównie przez Żydów. 16 listopada 1940 r. getto zostało zamknięte i odcięte od reszty miasta. Otoczono je trzymetrowym murem, podwyższonym jeszcze o metr ogrodzeniem z drutu kolczastego. Dostępu do getta strzegły od zewnątrz posterunki niemieckiej [Schutzpolizei] oraz polskiej policji zwanej od koloru munduru granatową, od wewnątrz – żydowska służba porządkowa, potocznie zwana policją żydowską. Za wykonywanie zarządzeń i poleceń władz niemieckich uczyniono odpowiedzialnymi Rady Żydowskie, tzw. Judenraty. Z czasem zakres spraw, którymi miały zajmować się Judenraty, powiększał się. Poszczególne wydziały Rad Żydowskich odpowiadały za zbiórkę podatków i wyznaczanych przez Niemców kontrybucji, utrzymywanie instytucji pomocy społecznej – szpitali, sierocińców, domów starców, domów noclegowych, tanich stołówek. Odpo-

wiedzialne były za dostarczanie robotników żydowskich, których zatrudniano w przedsiębiorstwach niemieckich. Judenraty tworzone zazwyczaj z osób znanych i cieszących się autorytetem w miejscowym środowisku. Prezesem Judenratu w Warszawie został Adam Czerniaków, znany działacz społeczny i samorządowy. W getcie łódzkim funkcję tę objął Chaim Rumkowski, przemysłowiec i przedwojenny działacz filantropijny.

Bieg życia codziennego w getcie wyznaczały zarządzenia władz niemieckich, rozporządzenia Judenratów oraz potrzeby mieszkańców. Żydów obowiązywały godziny policyjne, podczas których nie wolno im było przebywać na ulicach, a później zakaz opuszczania terenu getta pod karą śmierci. Możliwe to było jedynie w wyjątkowych wypadkach, które określały władze niemieckie. W związku z wprowadzeniem reglamentacji żywności i drastycznym ograniczeniem jej ilości przypadającej na osobę, w gettach panował głód. Dla wielu rodzin żydowskich szmugiel był jedynym źródłem żywności, pozwalającym trwać na granicy życia i śmierci głodowej.

Największym wrogiem ludzi zamkniętych w gettach był głód. Politykę wyniszczenia biologicznego mieszkańców getta ilustrują dane dotyczące wartości odżywczych posiłków. Dzienna wartość kaloryczna oficjalnych przydziałów kartkowych na przełomie 1940 i 1941 r. w getcie warszawskim wynosiła ok. 200 kalorii na osobę. Dla porównania przypomnijmy, że w tym czasie wartość odżywcza przydziałów żywności dla Polaków wynosiła ok. 700 kalorii, a dla Niemców 2600 kalorii. Warto pamiętać, że minimum fizjologiczne dla człowieka niepracującego ustalone przez komitet ekspertów Ligi Narodów przed wojną wynosiło 2400 kalorii dziennie. Brak żywności uzupełniano na czarnym rynku, kupując ją po zawyżonych cenach, lub szmuglując z narażeniem życia z tzw. strony aryjskiej. Ofiarami głodu były najczęściej dzieci, żebracy oraz ludność przesiedlana z innych miejscowości lub krajów Europy Zachodniej. Innym powodem wysokiej śmiertelności były choroby zakaźne dziesiątkujące mieszkańców gett. Stałym problemem służb medycznych, szpitali, sierocińców było zapobieganie durowi, tyfusowi, gruźlicy i innym chorobom. Zatrważające warunki higieniczne, ciasnota, ciągle niedożywienie, a także przymusowa bezczynność, uczucie zagubienia i osamotnienia, brak nadziei na przetrwanie, załamanie psychiczne przyczyniały się do wzrostu śmiertelności wśród mieszkańców gett. Do 1942 r. w getcie warszawskim zmarło w wyniku głodu i chorób zakaźnych ponad 100 tys. Żydów.

* * *

Wybuch wojny z ZSRR (plan Barbarossa) stał się momentem zwrotnym w dziejach europejskich Żydów. 22 czerwca 1941 r. w ślad za oddziałami Wehrmachtu na froncie wschodnim pojawiły się zmotoryzowane grupy policji bezpieczeństwa Einsatzgruppen. Powołano je do wykonywania zadań specjalnych na zapleczu armii niemieckiej. Po raz pierwszy użyte zostały w czasie Anschlussu Austrii (III 1938 r.), następnie aneksji Sudeatów (X 1938 r.) i działań przeciwko Polsce (IX–XI 1939 r.). Działały także w Normandii, Luksemburgu, Alzacji i Lotaryngii oraz Jugosławii. Podczas jednej z odpraw dowódców Einsatzgruppen poinformowano ich, że „Żydzi ze wschodu” są „intelektualnym rezerwuarem bolszewizmu” i „zdaniem Führera” należy ich zlikwidować. Na kilka tygodni przed planowaną agresją na ZSRR ustalono, że zadaniem każdej z nich będzie wyszukiwanie i mordowanie wrogów Rzeszy, w tym komunistów, Cyganów i wszystkich Żydów. Do poszczególnych akcji przydzielano żołnierzy Wehrmachtu oraz oddziały niemieckiej policji. Na Litwie i Ukrainie korzystano z pomocy lokalnych formacji paramilitarnych.

Żydów mordowano w miejscu zamieszkania. Przed egzekucją często kazano im kopać doły, w których następnie zakopywano ofiary. Do pomocy Einsatzgruppen dołączono bataliony policji rekrutowane z członków Policji Porządkowej w Niemczech. Jednym z nich był 101. Policyjny Batalion Rezerwy z Hamburga. Swą zbrodniczą działalność na ziemiach polskich rozpoczął już w 1939 r. Od tego czasu kilkakrotnie wycofywany był do macierzystego miasta, gdzie uzupełniano jego skład rezerwistami. Kiedy od października 1941 r. do końca lutego 1942 r. deportowano z Niemiec 53 tys. Żydów i 5 tys. Cyganów na wschód, 101. Policyjny Batalion Rezerwy miał za zadanie nadzorowanie deportacji hamburskich Żydów. Pod koniec czerwca 1942 r. batalion został przeniesiony do Zamościa, a następnie do Biłgoraja. W południowej części dystryktu lubelskiego policjanci z Hamburga uczestniczyli w akcjach deportacyjnych Żydów do Treblinki oraz bezpośrednich akcjach mordowania ludności żydowskiej w miastach i miasteczkach Lubelszczyzny.

Do największych masowych egzekucji ludności żydowskiej przez Einsatzgruppen zalicza się: Babi Jar pod Kijowem, gdzie tylko w dniach 29 i 30 września 1941 r. rozstrzelano 33 771 Żydów; Ponary pod Wilnem, gdzie zamordowano około 65 tys. Żydów; Fort IX w Kownie, gdzie zginęło 30 tys. Żydów kowieńskich. Od 29 listopada do 8 grudnia 1941 r. w okolicach Rumbuli, nieopodal Rygi na Łotwie, wymordowano 38 tys. Żydów z ryskiego getta oraz Żydów z Niemiec, Austrii, Czech i Moraw. Ziemie Litwy, Łotwy, Estonii, Białorusi i Ukrainy stały się miejscem kaźni blisko 2 mln Żydów.

Po wojnie, przywódcy Einsatzgruppen byli sądzeni przez Trybunał Norymberski i w innych procesach. Spośród 24 oskarżonych, na śmierć skazano czternastu. Do dziś wykonano tylko cztery wyroki. Innym zmniejszono kary.

* * *

Latem 1941 r. wzdłuż linii frontu na wschodzie przetoczyła się fala krwawych pogromów antyżydowskich, którym Niemcy nie przeszkadzali, a czasem je inspirowali. W pogromach brali udział mieszkańcy zajętych przez wojska niemieckie terytoriów, które do tej pory okupował ZSRR: Litwini, Ukraińcy, Rumuni i Polacy. Lokalne społeczności, wśród których żywy był przedwojenny stereotyp „żydokomuny”, brały odwet za rękoma masową kolaborację miejscowych Żydów z aparatem władzy i represji w okresie okupacji sowieckiej, czyli w latach 1939–1941. Warto jednak pamiętać, że w świetle badań współczesnych historyków poparcie Żydów dla sowieckiej władzy nie było duże.

Do okrutnych wydarzeń doszło pod koniec czerwca na Litwie i Ukrainie. W dniach 25–29 czerwca 1941 r. ludność litewska wzięła udział w krwawym pogromie w Kownie, w wyniku którego zginęło 2500 kowieńskich Żydów. W tym samym czasie mieszkańcy Lwowa zorganizowali kilkudniowy pogrom Żydów w tym mieście. Głośnie stały masowe zabójstwa Żydów w Radziłowie (7 lipca) i Jedwabnem (10 lipca) w Łomżyńskim, gdzie miejscowa ludność polska spaliła żywcem w położonych na skraju obu miejscowości stodołach od 500 do tysiąca Żydów. Kilka dni wcześniej w okolicy pojawili się Niemcy, zachęcając Polaków do „rozprawienia się” z żydowskimi sąsiadami. W tym samym czasie na pograniczu Mazowsza i Podlasia doszło do antyżydowskich wystąpień w ponad 20 miejscowościach. Podobnym okrucieństwem charakteryzowały się pogromy organizowane przez Rumunów w wielu miejscowościach Besarabii.

* * *

Pomimo ogromnej liczby zamordowanych na Wschodzie tempo zabijania — zdaniem Hitlera — było wciąż niewystarczające. Ponadto masowe rozstrzeliwanie wpływało deprymująco na żołnierzy niemieckich. Dodatkowym argumentem przemawiającym za ich wstrzymaniem był fakt, iż wciąganie miejscowej ludności do akcji antyżydowskich przysparzało Niemcom zbyt dużo świadków zbrodni, którą przecież zamierzali ukryć przed światem. W związku z tym władze w Berlinie zaczęły szukać skuteczniejszych i możliwych do ukrycia przed powszechną opinią publiczną metod uśmiercania Żydów. Postanowiono wykorzystać doświadczenia zdobyte w czasie programu eutanazji, realizowanego w Niemczech od 1939 r. pod kryptonimem „T-4”. Polegał on na uśmiercaniu w wydzielonych szpitalach osób, które uważano za nieuleczalnie chore, chore psychicznie, upośledzone. Uważano, że zagrażają czystości rasy aryjskiej, a więc są niegodne, aby żyć. Osoby te były uśmiercane przez niemieckich lekarzy tlenkiem węgla w komorach gazowych, a ich ciała palone w przyszpitalnych krematoriach. Pod koniec 1941 r. przeprowadzono pod kierunkiem inżynierów niemieckich próby z gazowaniem ludzi w ruchomych komorach gazowych (w specjalnie skonstruowanych samochodach ciężarowych) w obozie w Chełmnie nad Nerem. We wrześniu tego roku przeprowadzono też w KL Auschwitz pierwszą próbę mordowania ludzi przy użyciu gazu cyjanowodoru nazywanego cyklonem B.

Machina totalnej Zagłady ruszyła wiosną 1942 r. Poprzedziła ją narada wysokich funkcjonariuszy III Rzeszy, która odbyła się 20 stycznia 1942 r. w Wannsee pod Berlinem. Ustalenia tam podjęte miały przełomowe znaczenie dla dalszego biegu wydarzeń. Stały się podstawą do masowych deportacji ludności żydowskiej z całej Europy do ośrodków zagłady zlokalizowanych na okupowanych ziemiach polskich oraz dalszej rozbudowy aparatu ludobójstwa. Zgodnie z ustaleniami podjętymi w Wannsee nastąpić miała tzw. akcja oczyszczania Europy z ludności żydowskiej, którą zamierzano dokonać poprzez deportację — jak twierdzono — „do pracy” oraz tak zwane „odpowiednie traktowanie”, czyli wyniszczenie Żydów w obozach koncentracyjnych i ośrodkach zagłady. Odpowiedzialność za realizację tego programu powierzono Wydziałowi 4B4 Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy (RSHA), którym kierował Adolf Eichmann. „Ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej” w Generalnym Gubernatorstwie otrzymało kryptonim „Akcja Reinhard”. Pod tym pojęciem rozumiano nie tylko wymordowanie Żydów, ale także rabunek ich mienia. Przeprowadzeniem tego największego w dziejach masowego mordu miał kierować specjalny, ulokowany w Lublinie, sztab. Jego prace nadzorował Odilo Globocnik, dowódca tamtejszego SS. Pracami bieżącymi kierował Hermann Hoefle, specjalista do spraw żydowskich w Głównym Urzędzie Bezpieczeństwa Rzeszy. Jego najbliższym współpracownikiem został kapitan policji Christian Wirth, kierujący wcześniej masowym uśmiercaniem umysłowo chorych w ramach akcji „T4”. Spośród personelu tej akcji wywodziła się większość kadry zatrudnionej przez Hoeflego i Wirtha. W sumie sztab i personel „Akcji Reinhard” liczył 92 Niemców oraz około 350 strażników. Byli to najczęściej dezerterzy z Armii Czerwonej pochodzenia ukraińskiego, przeszkoleni do służby w obozie szkoleniowym w Trawnikach koło Lublina. Do realizacji zaplanowanej akcji przystąpiono wiosną 1942 r. W marcu rozpoczęto likwidację getta w Lublinie, Baranowiczach, w maju w Biłgoraju, Dąbrowie Górniczej, w czerwcu w Krakowie, w lipcu w Warszawie, w sierpniu w Radomiu, Kielcach, Mińsku Mazowieckim i Otwocku, we wrześniu w Kałuszyńce.

W okresie od marca do czerwca 1942 r. ukończono budowę trzech ośrodków natychmiastowej zagłady: w Bełżcu, Sobiborze i Treblince. Zlokalizowano je w dystrykcie lubelskim i warszawskim, gdzie planowano dokonać zagłady Żydów z Generalnego Gubernatorstwa. Ośrodki te usytuowano wzdłuż linii rzeki Bug, w pasie przygranicznym Generalnego Gubernatorstwa, Komisariatu Rzeszy Ukraina i Okręgu Białystok, w pobliżu niewielkich stacji kolejowych leżących na ważnych szlakach komunikacyjnych, w sporej odległości od większych miast. Niemcy liczyli bowiem na to, że zdołają ukryć masową zbrodnię przed opinią publiczną. Zdaniem większości historyków wybranie ziem polskich na spełnienie masowego mordu na Żydach w niewielkim stopniu wiązało się z przekonaniem Niemców o wysokim poziomie nastrojów antysemickich wśród Polaków. Zdecydowały o tym względy strategiczne, logistyczne, ekonomiczne, a także poziom represji, jakie Niemcy wprowadzili od początku wojny na ziemiach polskich. Pozwalał on utrzymywać potencjalnych obserwatorów zbrodni w zastraszeniu i bierności. Terror na ziemiach polskich był demonstrowany ostentacyjnie, zabijano także Polaków nie tylko za udział w konspiracji, ale za wszelką formę oporu, a często także dla zwykłego zastraszenia innych.

Od wczesnej wiosny 1942 r. Żydów z gett doprowadzano do stacji kolejowych, skąd w bydlęcych wagonach, w straszliwych warunkach przewożono ich do ośrodków zagłady. Prosto z wagonów dojeżdżających do specjalnych bocznic kolejowych wypędzano Żydów na tzw. plac przyjęć, gdzie odbierano im bagaż podręczny i ubranie. Następnie oddzielano kobiety i dzieci od mężczyzn. Nieliczni silni i zdrowi mężczyźni mieli szansę przeżyć jeszcze kilka dni lub tygodni – wykorzystywano ich do katorżniczej pracy, po czym mordowano. Pozostałych (dzieci, kobiety, osoby starsze lub chore) – po ograbieniu z dobytku, personel obozowy gnał do tak zwanych łaźni. W rzeczywistości były to komory gazowe. Tu mordowani byli gazem spalinowym wytwarzanym przez czołgowe silniki Diesla. W ten sposób do końca 1943 r. zabito: w Chełmnie nad Nerem od 200 do 250 tys. Żydów; w Bełżcu – 600 tys.; w Sobiborze – co najmniej 150 tys.; w Treblince – 910 tys. Od 1943 r. funkcję ośrodka zagłady dla Żydów pełnił też istniejący od października 1941 r. obóz na Majdanku w Lublinie. Do 1944 r. poniosło tu śmierć 60 tys. Żydów.

* * *

22 lipca 1942 r. Niemcy przystąpili do likwidacji getta w Warszawie. Od prezesa Judenratu Adama Czerniakowa zażądano wytypowania codziennie od 6 do 10 tys. Żydów do deportacji. Mieli oni stawić się na Umschlagplatzu, nieopodal bocznic kolejowej Dworca Gdańskiego. Tam ładowano ich do wagonów towarowych, którymi mieli być, jak im mówiono, deportowani na wschód. Komunikat niemiecki informował, że mogą zabrać ze sobą bagaż podręczny oraz żywność na trzy dni. Aby zachęcić Żydów do zgłaszania się na Umschlagplatz, wysiedlanym rozdawano chleb i marmoladę. Tak zwana Wielka Akcja w getcie warszawskim trwała dwa miesiące, do 21 września 1942 r. W tym czasie wywieziono do Treblinki ok. 280 tys. Żydów, ponad 10 tys. zmarło lub zostało zabitych na terenie getta, a 11 tys. deportowano do obozu przejściowego pod Warszawą. W getcie, którego powierzchnię znacznie zmniejszono, pozostało około 60 tys. Żydów.

Wysiedlenie Żydów z getta warszawskiego do obozu zagłady w Treblince było częścią „Akcji Reinhard”. We wszystkich miastach i miasteczkach Generalnego Gubernatorstwa, gdzie wcześniej utworzono getta, przebiegała ona w podobny sposób. O świcie oddziały niemieckie wspierane przez wojskowe formacje pomocnicze składające

się z Ukraińców otaczały teren getta. Ludzie wyganiani byli z mieszkań i konwojowani na miejscowy rynek lub stację kolejową. Tam, po często nawet kilkudniowym oczekiwaniu, odbywał się załadunek do wagonów towarowych. Akcjom wysiedleńczym towarzyszyło skrajne bestialstwo żołnierzy. W Generalnym Gubernatorstwie obowiązywał rozkaz mordowania na miejscu osób niezdolnych do transportu, czyli niemowląt i małych dzieci, kobiet w zaawansowanej ciąży, ludzi w podeszłym wieku, obłożnie chorych. Uzasadniano go koniecznością oszczędzania cennych rezerw transportowych. Ale brutalny terror miał też na celu sparaliżowanie jakiegokolwiek próby oporu wysiedlanych. Zaszczuci w ten sposób ludzie, przestraszeni i zdeorientowani stawali się apatyczni i kompletnie podporządkowani woli swoich katów.

W październiku 1943 r. Niemcy postanowili dokończyć „Akcję Reinhard”, nadali tej operacji kryptonim „Erntefest” („Dożynki”). W ramach tej akcji wymordowano Żydów przetrzymywanych jeszcze w obozach przejściowych i obozach pracy na terenie Lubelszczyzny. Bilans tej jednorazowej akcji był straszliwy — zamordowano około 42 tys. Żydów. W obozie na Majdanku w Lublinie 3 października zamordowano strzałem z broni krótkiej w głowę 18 tys. żydowskich więźniów. Jesienią 1943 r. społeczność polskich Żydów praktycznie już nie istniała.

* * *

Największym ośrodkiem zagłady był obóz Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu. Niemcy utworzyli w tej miejscowości obóz koncentracyjny — KL Auschwitz I dla Polaków już wiosną 1940 r. Jesienią 1941 r. przystąpili do rozbudowy obozu z myślą o radzieckich jeńcach wojennych. W rejonie oddalonej o 3 km od KL Auschwitz I wsi Brzezinka zlokalizowano nowy, znacznie większy obóz, który od wiosny 1942 r. pełnił funkcję ośrodka natychmiastowej zagłady dla Żydów z Polski oraz Europy Zachodniej i Południowej. Pierwszym komendantem tego kompleksu obozowego (kompleks obozowy Auschwitz liczył około 40 obozów koncentracyjnych i obozów pracy na terenie Górnego Śląska i Czech) został Rudolf Hoess. Niemcy stale doskonalili technologię procesu zabijania. W Auschwitz-Birkenau wybudowano cztery komory gazowe wraz z krematoriami, które były zdolne uśmiercić w ciągu doby około 8 tys. ludzi. Pierwsi żydowscy deportowani przybyli do Auschwitz-Birkenau już w marcu 1942 r. Była to grupa 2000 Żydów ze Słowacji. Inne transporty przyjeżdżały z Czech i Moraw, Holandii, Francji, Belgii, Grecji, Niemiec, Włoch, Jugosławii, Norwegii. Latem 1944 r. w Auschwitz-Birkenau zginęła najliczniejsza grupa Żydów z Węgier. Od końca kwietnia do lipca uśmiercono tu 438 tys. węgierskich Żydów. Tu także latem 1944 r. przywożono Żydów z ostatniego likwidowanego getta na ziemiach polskich — z Łodzi. W ostatnim transporcie — 29 sierpnia 1944 r. — wraz z rodziną został tu przywieziony Chaim Rumkowski, prezes łódzkiego Judenratu. Wraz z najbliższymi zginął w komorze gazowej. Skala bestialstwa jest porażająca. Z przywiezionych co najmniej 1,3 mln osób śmierć poniosło prawdopodobnie 1,1 mln. Żydzi stanowili najliczniejszą grupę ofiar — 970 tys. (prawie 90%), Polacy 70–75 tys., Cyganie 21 tys., radzieccy jeńcy wojenni 10–15 tys. Wśród pozostałych byli przedstawiciele innych grup narodowych. Ofiarami tego obozu było także ponad 230 tys. dzieci poniżej 18 roku życia. Najliczniejszą ich grupę stanowiły dzieci żydowskie — ponad 216 tys., 11 tys. dzieci cygańskie, pozostałe to — polskie, białoruskie, ukraińskie, rosyjskie i innych narodowości.

W styczniu 1945 r. Niemcy przystąpili do zacierania śladów zbrodni. Demontowali baraki, wysadzili w powietrze komory gazowe i krematoria, niszczyli do-

kumentację obozową. Pozostałych przy życiu więźniów postanowiono ewakuować do obozów koncentracyjnych na terenie Niemiec. W dniach 17–21 stycznia 1945 r. z obozu Auschwitz i jego podobozów wyprowadzono pod eskortą esesmanów 57 tys. więźniów. Te tzw. marsze śmierci kierowano przez Górny i Dolny Śląsk na zachód. Więźniów próbujących ucieczki konwojujący ich esesmani mogli bezkarnie zabijać. Szlaki „marszów śmierci” znaczone więc były trupami pomordowanych więźniów.

Kiedy żołnierze Armii Czerwonej weszli 27 stycznia 1945 r. na teren Auschwitz-Birkenau, ich oczom ukazał się widok nie do opisania. Stosy ciał, niezliczone ilości ubrań i sprzętów należących do ofiar, góry ludzkich włosów przygotowywane do wykorzystania przez niemiecki przemysł wojenny. Auschwitz przeżyło zaledwie 7 tys. więźniów, w tym 650 dzieci.

* * *

Zarówno w Warszawie, jak i w innych gettach Żydzi podejmowali nierówną walkę zbrojną ze swymi oprawcami. Przygotowania do zbrojnego oporu rozpoczęto już na przełomie 1941 i 1942 r. Na wieść o masowych mordach na wschodzie postanowiono podjąć działania mające na celu przeciwstawienie się oprawcom i ucieczkę z gett. Pierwsi o zbrojnym oporze pomyśleli Żydzi wileńscy. Z inicjatywy poety i działacza organizacji młodzieżowej Haszomer Hacair Aby Kownera doszło do utworzenia Zjednoczonej Organizacji Bojowej. Już w styczniu 1942 r. wezwała ona Żydów wileńskich i skupionych w innych gettach do stawienia zbrojnego oporu. Pierwsze grupy oporu w getcie warszawskim powstały latem 1942 r., w okresie akcji wysiedleńczej. Z inicjatywy członków organizacji młodzieżowych: Droru (Icchak Cukierman, Cywia Lubetkin, Mordechaj Tanenbaum), Haszomer Hacair (Josef Kapłan, Arie Wilner) i Akiby (Israel Kanał) powołano 28 lipca Żydowską Organizację Bojową. 15 października do ŻOB akces zgłosiły inne organizacje młodzieżowe i żydowskie partie polityczne. Jej przywódcą został Mordechaj Anielewicz. Łączniczki ŻOB inicjowały tworzenie grup zbrojnego oporu w innych gettach, m.in. w Białymstoku, Krakowie, Będzinie, Sosnowcu.

Pierwszą akcją zbrojną żydowskiego podziemia w getcie warszawskim była tzw. akcja styczniowa. 18 stycznia 1943 r., gdy Niemcy wkroczyli do getta z zamiarem wysiedlenia z niego kolejnych mieszkańców, Żydzi stawili zbrojny opór. Po czterech dniach walki Niemcy zaniechali wywózek i wycofali się z getta. Mimo licznych strat „akcja styczniowa” zakończyła się sukcesem. Warto pamiętać, że była ona pierwszym zbrojnym wystąpieniem podziemia w okupowanej Warszawie i miała znaczący wpływ na decyzje polskiej konspiracji. Kiedy w marcu 1943 r. został aresztowany Jan Bytnar „Rudy” – jeden z przywódców Szarych Szeregów (konspiracyjne harcerstwo), jego koledzy wymogli na swych dowódcach zgodę na przeprowadzenie w centrum Warszawy akcji odbicia więźniów i uwolnienia swego kolegi. Udaną akcję przeprowadzono 23 marca 1943 r. u zbiegu ulic Bielańskiej i Długiej, tuż pod murami Arsenалу, nieopodal murów getta. Akcja pod Arsenalem była pierwszą akcją zbrojną polskiego podziemia w okupowanej Warszawie.

Najbardziej znanym żydowskim wystąpieniem zbrojnym jest jednak powstanie w getcie warszawskim. Powstanie wybuchło 19 kwietnia 1943 r., kiedy Niemcy próbowali deportować do obozów pozostałych jeszcze przy życiu Żydów warszawskich. Walka warszawskiego getta była więc walką o godność, której symbolem jest samobójcza śmierć

grupy bojowników wraz z ich przywódcą Mordechajem Anielewiczem 8 maja 1943 r. w bunkrze przy ul. Miłej 18. Powstanie w getcie warszawskim, pierwsze powstanie miejskie w okupowanej Europie, dało przykład Żydom w innych gettach. W tym samym roku Żydzi podjęli walkę w gettach Lwowa, Zborowa, Częstochowy, Klecka, Tarnopola, Będzina, Białegostoku, Tarnowa, Wilna, Pilicy, Międzyrzecza Podlaskiego. Żydzi podejmowali też próby stawienia oporu w obozach zagłady. 2 sierpnia 1943 r. wybuchł bunt żydowskich więźniów w Treblince. Kierował nim Lucjan Chorażycki i Marceli Galewski. Więźniom udało się podpalić część zabudowań obozowych, sforsować bramę oraz zasieki z drutu kolczastego i uciec z obozu. Z 200 uciekinierów wojnę przeżyło około 70. 14 października 1943 r. wybuchł bunt w Sobiborze zakończony ucieczką więźniów. Przygotowaniami do buntu kierowali m.in. Aleksander Peczerski i Leon Feldhendler. Z około 300 więźniów, którzy po sforsowaniu ogrodzenia z drutów kolczastych, zasieków przeciwczołgowych i pola minowego uciekli z ośrodka zagłady w Sobiborze wojnę przeżyło 58 osób.

7 października 1944 r. miał miejsce bunt żydowskiego Sonderkommando w Auschwitz-Birkenau. Więźniowie kierowani przez Jankiela Handelsmana, Josefa Deresińskiego, Zelmęna Gradowskiego i Josefa Dorębusa, po zaatakowaniu esesmanów, rzucili się do ucieczki. Za każdym razem była to nierówna walka, która kończyła się śmiercią jej uczestników. Przeżyli jedynie nieliczni i mogli świadczyć o bohaterstwie tych, którzy polegli.

* * *

Bilans Holokaustu jest przerażający. W wyniku niemieckiego ludobójstwa zginęło prawie 6 mln europejskich Żydów, czyli ponad 60% populacji. Straty ludności żydowskiej w takich krajach, jak Litwa, Grecja, Słowacja sięgały 80%, na Łotwie, w Holandii i na Węgrzech ponad 70%. Z ponad 3 mln polskich Żydów w okupowanym kraju przypuszczalnie udało się uratować około 60–70 tys. Około 20% spośród nich przeżyło w obozach koncentracyjnych, obozach pracy przymusowej, reszta uratowała się dzięki pomocy Polaków. Ponad 250 tys. polskich Żydów uratowało się z Holokaustu na terytorium ZSRR. Byli to ci, którzy już jesienią 1939 r. uciekli przed armią niemiecką na wschód. Część z nich władze sowieckie deportowały w czerwcu 1940 r. w głąb ZSRR.

Pomoc Żydom świadczyli pojedynczy ludzie (tak z pobudek humanitarnych, jak i materialnych), zgromadzenia zakonne różnych wyznań religijnych oraz instytucje powołane do tego przez polskie władze podziemne, jak np. Rada Pomocy Żydom „Żegota”. Mimo wysiłku pewnej części Polaków nie udało się uratować większej liczby żydowskich współobywateli. Na szczególną pamięć zasługuje postać Ireny Sendlerowej, która, najpierw samodzielnie, a następnie z gronem współpracownic, stojąc na czele referatu dziecięcego „Żegoty” pośredniczyła w uratowaniu około 2500 dzieci z warszawskiego getta. Warto też pamiętać o bohaterskiej postawie Henryka Sławika, polskiego dyplomaty, który pośredniczył w uratowaniu prawie 20 tys. Żydów polskich na Węgrzech. Bohaterstwo tych nielicznych ratujących zasługuje na uznanie i szacunek, zwłaszcza że od 15 października 1941 r. za jakąkolwiek pomoc udzieloną Żydowi, groziła kara śmierci. Problemатyczne pozostanie zachowanie większości społeczeństwa polskiego wobec Zagłady. W opinii wielu współczesnych historyków rozpowszechniona była postawa bierności, a w skrajnych wypadkach zadowolenia, że Niemcy „rozwiążą za nas kwestię żydowską”. Warto też pamiętać o postawach innych społeczeństw oraz rządów wolnych państw wobec Holokaustu. Pomimo rozpaczliwych apeli środowisk żydowskich przesyła-

nych za pośrednictwem kurierów polskiego podziemia, jak Jan Karski, do rządów Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych z prośbą o pomoc i reakcję w obliczu zagłady całego narodu – rządy te nie zrobiły nic. W obliczu straszliwej tragedii narodu żydowskiego rządy wolnych państw nie zdały egzaminu pozostając obojętnymi na los mordowanego narodu. Jak ujął to jeden z historyków Holokaustu, „Droga do Auschwitz wybrukowana była kamieniami obojętności”.

Stosunki polsko-żydowskie podczas II wojny światowej

Rozpoczynając dyskusję o polsko-żydowskich stosunkach podczas II wojny światowej musimy pamiętać i podkreślić, że wyłączną praktyczną odpowiedzialność za Holokaust ponoszą Niemcy. Naziści są odpowiedzialni za ideę i wprowadzenie „ostatecznego rozwiązania”, które wydarzyło się w większości na ziemiach polskich.

Jednakże sprawa polskiej odpowiedzialności za zbrodnie jest bolesna, skomplikowana i nadal pozostaje otwarta w relacjach pomiędzy narodami żydowskim i polskim. Więcej o tej sprawie będziemy mówić nieco dalej.

Dla polskiej opinii publicznej sprawa ta w ostatnich latach była coraz większym problemem. W czasach reżimu komunistycznego temat ten był zniekształcany, wyciszany i podejmowany w sposób fałszywy. Debata publiczna na ten temat prawie nie istniała. Dziś jednak jest to jeden z głównych problemów intelektualnej dyskusji w Polsce, zwłaszcza po dwóch książkach prof. Jana Tomasza Grossa: *Sąsiadach*, w której autor podjął problem pogromu w Jedwabnem w czasie Holokaustu, oraz *Strachu* poświęconego pogromowi w Kielcach i antysemityzmowi w Polsce po Holokauście.

W ostatnich latach opublikowano w Polsce wiele wyników intensywnych i odważnych badań historycznych. Zgodnie ze współczesną wiedzą, zarówno w Polsce, jak i w Izraelu, jesteśmy zgodni co do tego, że większość Polaków była obserwatorami żydowskiego losu. Niektórzy twierdzą, że taka postawa świadczyła o obojętności na żydowski los, choć bardzo trudne jest dokładne stwierdzenie, czy stanie obok zawsze oznaczało obojętność. Dodatkowo, na obrzeżach społeczeństwa istniały jeszcze dwie grupy:

Ratujący – niewielka grupa Polaków, którzy robili wszystko co możliwe, by uratować Żydów. Ważne jest podkreślenie tego, że w Polsce, i tylko w Europie Wschodniej, za pomoc Żydom groziła kara śmierci. Niemcy bez wahania skazywali za to tysiące ludzi. Pomimo tego pomagających Polaków było więcej niż kilku. Aby ratować Żydów ryzykowali oni życie swoje i swoich rodzin.

Współpracownicy i mordercy – relatywnie niewielka grupa Polaków, która wydawała Żydów lub brała udział w zabijaniu.

W debacie publicznej o polsko-żydowskich stosunkach w czasie II wojny światowej, zarówno w Polsce jak i w Izraelu, między Żydami i Polakami, istnieje tendencja do skupiania się na wspomnianych wyżej skrajnych grupach i wyciągania z tego wniosków dotyczących całego narodu polskiego i jego zachowania w czasie Holokaustu. Polska strona ma skłonność poszerzania pozytywnego marginesu ratujących wśród większości Polaków, podczas gdy strona żydowska ma skłonność do poszerzania marginesu negatywnego, czyli współpracowników i morderców Żydów.

Dyskusję o stosunkach polsko-żydowskich w czasie Holokaustu komplikują dodatkowo kwestie postawy Polaków wobec Żydów po wojnie, w końcu lat 40., pogromy, udział Żydów w formowaniu się reżimu komunistycznego, kwesta żydowskiej własności, stosunek komunistycznej Polski do Izraela, Marzec 68 oraz antysemityzm we współczesnej Polsce, w której prawie nie ma Żydów.

Ponieważ warsztat „spotkanie losów - campo di fiori” zajmuje się stosunkami polsko-żydowskimi podczas II wojny światowej i wśród wielu spraw poddaje pod dyskusję kwestię obserwatorów, kwestię ratowania Żydów z płonącego getta i pomoc, jakiej polskie podziemie udzieliło walczącym w getcie, zdecydowaliśmy się przytoczyć tutaj krótkiego historycznego opisu opierającego się na najnowszych badaniach historycznych przeprowadzonych w Polsce i w Izraelu dotyczących trzech wzorów zachowań, które charakteryzowały Polaków w czasie Holokaustu.

Obserwatorzy

Badania historyczne pokazują, że wśród czynników sprawiających, że większość Polaków wybierała postawę obserwatora, są:

- Część Polaków patrzyła na Żydów jak na obcych, zwłaszcza w wyniku antysemitycznych poglądów, które rozwijały się w Polsce podczas umacniania się współczesnego polskiego nacjonalizmu, który nie widział w strukturze narodowej miejsca na mniejszość żydowską.
- Część Polaków wybrała tę postawę ze strachu przed terrorem niemieckiego okupanta. Niemcom udało się rozdzielić oba narody poprzez oznaczenie Żydów i proces gettoizacji. Zatem kiedy rozpoczynało się „ostateczne rozwiązanie” były to już dwie oddzielne społeczności o odrębnym losie. Polacy byli tak sterroryzowani przez okupanta, że koncentrowali się na własnym przetrwaniu.
- Pomaganie Żydom oznaczało ryzyko śmierci, ponieważ naziści grozili i wykonywali karę śmierci za jakiegokolwiek próby pomocy.
- Polacy byli poddawani wpływowi wewnętrznej i zewnętrznej propagandy. Wśród opinii publicznej krążyła pogłoska, że Żydzi generalnie byli obojętni, a nawet cieszyli się z okupacji wschodniej Polski przez sowietów.
- Toksyczna nazistowska rasowa propaganda skierowana przeciwko Żydom, jako wrogom, częściowo wpływała na opinię publiczną.

Współpracownicy i mordercy Żydów

Badania historyczne, które miały ustalić motywacje tej grupy, wykazały, że większość Polaków nie współpracowała z niemieckim okupantem i nie identyfikowała się z re-

żimem nazistowskim i jego celami. Co więcej okazało się, że nawet jeśli współpraca miała miejsce, to nie była motywowana ideologią, ale warunkami życia w czasie wojny. W społeczeństwie istniały grupy, które wykorzystywały okoliczności i słabość ludności żydowskiej, prześladowały Żydów i zabijały ich, aby zdobyć ich majątek, lub wyłącznie z okrucieństwa.

Jednakże powinniśmy zauważyć, że wśród Polaków byli także ci, którzy walczyli z okupantem niemieckim, ale usprawiedliwiali, lub nawet cieszyli się z żydowskiego losu. Ta skrajna grupa wyjaśniała w wydawnictwach podziemnych: „Hitler wykonuje brudną robotę za Polaków”. W Polsce można było usłyszeć głosy, że skrajna prawica, która działała w polskim podziemiu wzięła na siebie zadanie prześladowania i mordowania Żydów.

Występowały także przypadki Żydów zabijanych przez członków czynnego polskiego podziemia – AK (Armia Krajowa podległa rządowi na uchodźctwie w Londynie) oraz AL (Armia Ludowa, która reprezentowała komunistów).

Jak już wspomniano, w realiach okupacji i terroru istniały także inne uzbrojone grupy, które zabijały Żydów dla rabunku. Grupy Polaków brały także aktywny udział w masowym mordowaniu Żydów, które miało miejsce od lipca 1941 roku zwłaszcza w rejonie Łomży i Białegostoku, ale także zabijaniu pojedynczych rodzin i jednostek w wielu rejonach, małych miasteczkach i wsiach.

Polacy, którzy donosili na ukrywających się Żydów znani byli jako „szmalcownicy”. Ta pogardzana grupa nie została dostatecznie zbadana i nie jest jasne, czy oficjalne instytucje państwa polskiego walczyły z tym zjawiskiem.

Nie możemy pominąć także udziału polskiej „granatowej” policji w akcjach deportacji Żydów i organizacji transportów. Ta sprawa również nie została wystarczająco zbadana.

We wszystkich przypadkach zabijania Żydów odpowiedzialność Polaków nie może być odizolowana od odpowiedzialności niemieckiej.

Ratujący

Ratujący pochodzili z różnych grup społecznych – z lewicowej inteligencji, Polskiej Partii Socjalistycznej i katolickiej inteligencji, choć ta grupa raczej utożsamiana jest z prawicą. Dodatkowo byli to ludzie związani ze związkami zawodowymi, kler, członkowie podziemia, ale przede wszystkim byli to **zwykli ludzie**, którzy znaleźli się w sytuacji, kiedy musieli podjąć jakąś decyzję i zająć stanowisko. Ryzykując swoje życie ocalili tysiące Żydów, ukrywając i dbając o ich potrzeby często przez bardzo długi czas.

Wśród Sprawiedliwych Wśród Narodów Świata Polacy stanowią największą grupę. Nigdy nie poznamy wszystkich ratujących, ponieważ wielu już nie żyje, albo Żydzi, którym pomogli nie dożyli, aby opowiedzieć ich historię. Wśród sprawiedliwych nie ma tych, którzy otrzymywali pieniądze za pomoc, ponieważ to nie spełnia kryteriów

Yad Vashem. Jednak nie możemy zapomnieć, że ratowanie za pieniądze często również było wielkim bohaterstwem.

Należy także pamiętać, że sytuacja ekonomiczna ludzi w okupowanej Polsce była bardzo trudna ze względu na terror i gospodarczą eksploatację. Tylko w Polsce powstała wyjątkowa oficjalna polsko-żydowska organizacja związana z polskim państwem podziemnym, która ratowała Żydów dostarczając pieniądze, fałszywe dokumenty i poszukując kryjówek dla tysięcy Żydów. Była to Żegota.

Stosunki polsko-żydowskie i powstania w getcie warszawskim

Warsztat „Spotkanie losów – Campo di Fiori” stawia pytania dotyczące polsko-żydowskich stosunków w czasie powstania w getcie warszawskim. Powinniśmy podkreślić następujące rzeczy:

1. W praktyce polskie podziemie udzieliło pewnej pomocy ruchowi oporu w getcie. Bez tej pomocy powstanie w getcie nie mogłoby wybuchnąć. Mimo, że polskie podziemie uważało, że pomoc jest duża, Żydzi uważali ją za zbyt małą i że zostali opuszczeni w swoim tragicznym losie.
2. Trzeba zrozumieć, że Niemcom udało się oddzielić los żydowski od polskiego. Tak naprawdę polskie podziemie do wiosny 1943 r., kiedy reżim nazistowski dotarł do szczytu własnego rozwoju, nie miał możliwości bezpośredniej konfrontacji, aby ratować płonące getto. Tragiczny los późniejszego polskiego powstania może być na to dowodem.
3. Główną bolesną kwestią jest obojętność części polskiego społeczeństwa, większościowa postawa obserwatorów, cieszenie się z nieszczęścia i brak współczucia. Mimo, że wiele podziemnych polskich gazet była dumna i pisała o oporze w getcie, to życie w Warszawie biegło według swojej rutyny, choć wydarzenia w getcie były bardzo bolesne i nie wróżyły dobrze dla nadchodzącego polskiego losu.

Warto moim zdaniem na zakończenie przytoczyć fragment jednej z takich książek, która unaocznia moralny dylemat nękający wielu Polaków i jest nadal aktualny w rozrachunku historycznym z własnym sumieniem w wolnej demokratycznej Polsce.

Profesor Tych w swojej książce „Długi cień Zagłady”, która została wydana przez ŻIH w 1999 r. w artykule „Świadkowie Shoa - Zagłada Żydów w polskich pamiętnikach i wspomnieniach” cytuje Jeremiego Przyborę wybitnego polskiego aktora i literata, autora tekstów kabaretowych.

„Gorzki był smak święconego na Wielkanoc 43 roku. Świąteczna wódka też słabo działała jako znieczulacz na odgłosy eksplozji i dymów nad gettem...Wśród rozlegających się na świecie głosów potępiających Polaków za obojętność wobec ginących Żydów nie ma sprawiedliwych, którzy by brali pod uwagę nasze zagrożenie. Przecież staliśmy w tej samej kolejce do nazistowskiej zagłady, chociaż Żydzi nas w niej wyprzedzili. (...) Chylmy czoło przed bohaterami, brzydzmy się „szmalcownikami”, ale niech nikt nie żąda od dwudziestoparomilionowego narodu, by składał się z dwudziestu paru milionów bohaterów. Wywód chyba przekonujący. Chyba...”

Prof. Tych komentuje tą wypowiedź następująco: „Chyba...” - trzeba by powtórzyć za autorem. Bo tak naprawdę nie była to ta sama kolejka do zagłady. Wydaje się, że czuje to i on sam, gdy z wewnętrznej potrzeby opisuje zaraz po cytowanym fragmencie scenę, na którą natknął się, gdy wychodził z koncertu „Maximie” na rogu Świętokrzyskiej i placu Napoleona. Otóż na ulicy, przytulone do muru

„siedziało żydowskie dziecko. Żywy obciągnięty pergaminową skórą mały szkielecik o czaszce w której żywe były tylko wielkie, milczące, przerażone, czarne oczy. (...) Tłumek stał nieruchomo i patrzył bez słowa, jak zahipnozytowany na tą małą śmierć, przycupniętą tu, w biały jeszcze dzień, w samym sercu ruchliwej „aryjskiej” dzielnicy we wnęce sutereny, jakby wyszła właśnie spod ziemi i nikomu nie groziła, póki nie weźmie się jej za rękę. I ja też nie śmiałem. Ale ono mi tego nie darowało, nie dało się wymazać z pamięci. I wiem że śmierć, która przyjdzie po mnie, to nie będzie ani staruszka z kosą, ani rycerz z filmu Bergmana...

SCENARIUSZ ZAJĘĆ

Losy spotykają się na placu

■ Cele

Wspólne uczenie się oraz dialog izraelskich i polskich uczniów w sprawach dotyczących stosunków polsko-żydowskich w czasie Holokaustu.

Analiza treści wiersza Czesława Miłosza „Campo di Fiori” i dyskusja po lekturze utworu. Młodzież sama formułuje pytania, i sama je definiuje, a następnie szuka na nie odpowiedzi.

■ Metody

Analiza wiersza, dyskusja, rysunek, plakat, inscenizacja

■ Czas

90 minut

■ Materiały pomocnicze

nr 1 — Zadania dla grupy

nr 2 — Wiersz Czesława Miłosza „Campo di Fiori”

nr 3 — Karty informacyjne: „Wiosna 1943, Plac Krasińskich”; „Zima 1600, Campo di Fiori”

■ Środki dydaktyczne

koperty z tekstami po polsku i po hebrajsku, brystole, stare gazety, papier do pisania, papier kolorowy, klej

■ Przebieg zajęć

Zajęcia podzielone są na trzy etapy: wspólnie — 10 minut; w grupach — 40 minut; wspólnie — 30 minut

Pierwsza część

1. Na początku wyjaśnijcie tytuł zajęć: „Losy spotykają się na placu”. Pomóżcie uczniom umiejscowić w czasie i w przestrzeni omawiane wydarzenie, które opisuje stosunki polsko-żydowskie w czasie II wojny światowej. W trakcie zajęć zajmą się sceną z warszawskiego placu Krasińskich. Plac Krasińskich, przylegający do Pałacu Krasińskich i Ogrodu Krasińskich, to jeden z najbardziej okazałych placów w Warszawie. Dziś stoi przy nim m.in. nowoczesny gmach Sądu Najwyższego oraz pomnik Powstania Warszawskiego 1944 (odśloniety w 1994 r.). Przypomnijcie, że podczas II wojny światowej plac wyglądał inaczej.

2. Podzielcie młodzież na mieszane grupy (około 10-osobowe). Każda grupa otrzyma kopertę z materiałami pomocniczymi: kartą zadań, tekstem źródłowym oraz kartą informacyjną. Powiedzcie, że na wykonanie zadania mają 40 minut i powinni kierować się poleceniami znajdującymi się w kopertach. Należy pamiętać o wcześniejszym przygotowaniu wystarczającej liczby kopert z zadaniami.

3. Po skończeniu pracy zaproście wszystkich na forum. Podczas około półgodzinnej sesji poproście o zaprezentowanie wykonanych prac. Dajcie szansę wypowiedzi wszystkim uczestnikom, pozwólcie na rozmowę o trudnych i kontrowersyjnych tematach, które pojawiły się w tej części warsztatu.

4. Po zakończeniu rozmowy podsumujcie dyskusję.

Materiał pomocniczy nr 1

Zadania

Otrzymaliście kopertę zawierającą: kartkę z zadaniem, teksty źródłowe, karty informacyjne. Na pracę macie 30 minut.

1. Przeczytajcie wiersz polskiego poety Czesława Miłosza „Campo di Fiori” i przedyskutujcie w grupie następujące zagadnienia:

- a) Jakie przeżycie skłoniło Czesława Miłosza do napisania tego wiersza?
- b) Jakie, waszym zdaniem, główne kwestie porusza wiersz?
- c) Wybierzcie jedną z wymienionych kwestii i spróbujcie się do niej ustosunkować.
- d) Spróbujcie wyrazić za pomocą rysunku, plakatu, krótkiej inscenizacji, wiersza czy innych wybranych przez was środków artystycznych, uczucia, myśli i opinie, jakie wzbudził w was wiersz oraz działania przeprowadzone w grupie.

2. By głębiej zrozumieć wiersz i okoliczności jego napisania możecie skorzystać z dołączonych kart informacyjnych Wiosna, 1943, plac Krasińskich (karta nr 1); Zima, 1600, Campo di Fiori (karta nr 2).

3. Przygotujcie prezentację omawianego wiersza z uwzględnieniem uzasadnienia wyboru środków artystycznych, wykorzystanych do przekazania refleksji i emocji po lekturze wiersza.

Materiał pomocniczy nr 2

Campo di Fiori

W Rzymie na Campo di Fiori
Kosze oliwek i cytryn,
Bruk opryskany winem
I odłamkami kwiatów.
Różowe owoce morza
Sypią na stoły przekupnie,
Naręcza ciemnych winogron
Padają na puch brzoskwini.

Tu na tym właśnie placu
Spalono Giordana Bruna,
Kat płomień stosu zażegnał
W kole ciekawej gawiedzi.
A ledwo płomień przygasnął,
Znów pełne były tawerny,
Kosze oliwek i cytryn
Nieśli przekupnie na głowach.

Wspomniałem Campo di Fiori
W Warszawie przy karuzeli,
W pogodny wieczór wiosenny,
Przy dźwiękach skocznej muzyki.
Salwy za murem getta
Głuszyła skoczna melodia
I wzlatywały pary
Wysoko w pogodne niebo.

Czasem wiatr z domów płonących
Przynosił czarne latawce,
Łapali skrawki w powietrzu
Jadący na karuzeli.
Rozwiewał suknie dziewczynom
Ten wiatr od domów płonących,
Śmiały się tłumy wesole
W czas pięknej warszawskiej niedzieli.

Morał ktoś może wyczyta,
Że lud warszawski czy rzymski
Handluje, bawi się, kocha
Mijając męczeńskie stosy.
Inny ktoś morał wyczyta
O rzeczy ludzkich mijaniu,
O zapomnieniu, co rośnie,
Nim jeszcze płomień przygasnął.

Ja jednak wtedy myślałem
O samotności ginących.
O tym, że kiedy Giordano
Wstępował na rusztowanie,
Nie znalazł w ludzkim języku
Ani jednego wyrazu,
Aby nim ludzkość pożegnać,
Tę ludzkość, która zostaje.

Już biegli wychylać wino,
Sprzedawać białe rozgwiazdy,
Kosze oliwek i cytryn
Nieśli w wesołym gwarze.
I był już od nich odległy,
Jakby minęły wieki,
A oni chwilę czekali
Na jego odlot w pożarze.

I ci ginący, samotni,
Już zapomniani od świata,
Język nasz stał się im obcy
Jak język dawnej planety.
Aż wszystko będzie legendą
I wtedy po wielu latach
Na nowym Campo di Fiori
Bunt wznieci słowo poety.

Czesław Miłosz

Warszawa — Wielkanoc, 1943

Materiał pomocniczy nr 3

Karta informacyjna nr 1

Wiosna, 1943, plac Krasińskich

Czas: kwiecień 1943, wiosna, żydowska Pascha, chrześcijańska Wielkanoc.

Miejsce: plac Krasińskich w Warszawie, przy placu mur warszawskiego getta.

Widoki i głosy: za murem, w getcie, wojsko niemieckie próbuje zdobyć teren i zlikwidować ostatnich Żydów, którzy zostali w Warszawie. Setki żydowskich bojowców bronią dom po domu. Getto staje w płomieniach. Odgłosy strzałów i słupy ognia dobrze widać i słyszać na pobliskim placu Krasińskich.

Za murem, na placu Krasińskich życie toczy się jak zwykle, tłumy mieszkańców Warszawy korzystając z przerwy wielkanocnej, spędzają czas na placu. W jednym z rogów placu uruchomiono wesołe miasteczko z karuzelą. Iskry i dym z getta docierają do placu. Większość ludzi patrzy w stronę likwidowanego getta, ale widok ten nie przeszkadza im w zabawie.

Na placu znajdują się również osoby wyrażające niezadowolenie i ostro krytykujących zachowanie współobywateli w czasie, gdy za murem giną Żydzi. Wśród nich stał także Czesław Miłosz, polski poeta, laureat Nagrody Nobla z 1980 roku, odznaczony medalem „Sprawiedliwy wśród narodów świata”. Pod wpływem traumatycznych przeżyć na placu Krasińskich Miłosz stworzył słynny wiersz „Campo di Fiori”.

Karta informacyjna nr 2

Zima, 1600, Campo di Fiori

Campo di Fiori, plac w Rzymie, od wieków służył jako targ, miejsce publicznych zgromadzeń i ... egzekucji. Zimowego dnia, w roku 1600, sąd Inkwizycji wydał wyrok na zakonnika i filozofa, Giordano Bruna. Powodem skazania Bruna na stos były „herezje”. Twierdził on, wszechświat jest nieskończony, a kula ziemską jest tylko jednym z jego elementów.

Czesław Miłosz w wierszu „Campo di Fiori” porównuje zadowoloną publiczność z placu Krasińskich w Warszawie do zgromadzonych na placu Campo di Fiori w Rzymie, którzy zaraz po spaleniu na stosie Giordano Bruno powracają do swoich zajęć, ciesząc się z „różowych owoców morza”, radośnie wracając do „cytryn i oliwek”.

Poeta zaprotestował przeciwko samotności idącego na śmierć i obojętności dnia codziennego zgromadzonych na placu Campo di Fiori i placu Krasińskich. W swoim utworze porównał płomień stosu Giordano Bruno z Rzymu do płomieni getta warszawskiego.

Rok 1945 różnie zapisał się w polskiej i żydowskiej pamięci. Dla jednych oznaczał nową niewolę i walkę z niechcianą, narzuconą z zewnątrz władzą komunistyczną, dla drugich – ocalenie i szansę na budowę normalnego życia.

Już w lipcu 1944 r. na zajmowanych przez oddziały Armii Czerwonej wschodnich ziemiach polskich powstał w Lublinie z inicjatywy Moskwy rząd komunistyczny pod nazwą Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego. Nie miał on jednak realnego poparcia w społeczeństwie, a w wykonywaniu swych zadań korzystał ze wsparcia Armii Czerwonej i oddziałów NKWD – sowieckiej policji bezpieczeństwa. Rozpoczęto też tworzenie aparatu represji postaci Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego i Milicji Obywatelskiej. Po dokooptowaniu do składu PKWN polityków zdecydowanych na współpracę z komunistami przyjął nazwę – Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej. Rząd ten został uznany przez większość państw europejskich, co było równoznaczne z cofnięciem poparcia dla Rządu RP pozostającego na emigracji, w Londynie.

Polskie Państwo Podziemne, które w czasie wojny organizowało opór społeczeństwa polskiego przeciwko dwóm okupantom, właściwie przestało istnieć. Jego przywódcy wiosną 1945 r. zostali podstępnie aresztowani przez NKWD i wywiezieni do Moskwy. Wytoczono im pokazowy proces polityczny, w którym zostali oskarżeni o organizowanie sabotażu i dywersji na tyłach Armii Czerwonej oraz o współpracę z Niemcami. Do więzień trafiali żołnierze AK, członkowie polskiego ruchu oporu, pracownicy cywilnych agend podziemnego państwa.

Nowe władze komunistyczne, wspierane przez ZSRR, za wszelką cenę dążyły do utrzymania przejętej władzy w Polsce. Dlatego łamały wszelkie przejawy kontestowania nowego porządku społeczno-politycznego w Polsce. Opozycyjnym partiom politycznym utrudniano działalność, aresztowano ich przywódców i działaczy, zamykano w więzieniach tych, którzy w jakikolwiek sposób przeciwstawiali się nowej władzy. W 1948 r. komuniści doprowadzili do połączenia kilku lewicowych partii politycznych i utworzyli Polską Zjednoczoną Partię Robotniczą (PZPR). Stała się ona partią rządzącą w Polsce przez następne 40 lat.

Nieliczni polscy Żydzi, którzy uniknęli Zagłady, w różny sposób przyjęli powojenne zmiany polityczno-ustrojowe. Historycy szacują, że z 3,5 mln Żydów mieszkających przed wojną w Polsce, na okupowanych przez Niemców ziemiach polskich uratowało się 50–60 tys.; około 250 tys. ocalało ZSRR. Ci ostatni wracali do Polski kilku falami. Była to społeczność niezwykle zróżnicowana, tak pod względem przeżyć wojennych jak i planów na przyszłość. Byli wśród nich ludzie, którzy doświadczyli tragedii getta czy obozów koncentracyjnych. Byli i tacy, którzy wyszli z ukrycia i po latach nielegalnego bytowania, pod przybranym nazwiskiem i zmienioną tożsamością, mogli się ujawnić jako Żydzi. Czynili to jednak niechętnie i rzadko. Nieprzychylnie, a często wrogie nastawienie części społeczeństwa polskiego w okresie wojny i bezpośrednio po niej powodowało, że wielu spośród ukrywających się podczas okupacji pod przybranymi nazwiskami, zostając

w kraju – nie wróciło do swego nazwiska rodowego. Pierwszym pytaniem dręczącym ocalonych było – czy ktoś z ich bliskich ocalał? Czy mają po co i do kogo wracać? Szybko okazywało się, że członkowie najbliższej rodziny, przyjaciele i znajomi nie żyją. Ich domy, mieszkania i warsztaty pracy najczęściej miały już nowych mieszkańców i właścicieli. Witali oni wracających niezbyt życzliwie. Najczęściej zdziwieniem, że żyją i obawą, że będą chcieli zwrotu swojej własności. Próby odzyskiwania własności kończyły się tragicznie dla wielu Żydów, niekiedy nawet śmiercią. Niechętnie, czy wręcz wrogle nastawienie społeczeństwa do Żydów przybrało postać antyżydowskich wystąpień, a w skrajnych przypadkach pogromów. Jak oceniają historycy, źródła tych zachowań tkwiły w istniejącym przekonaniu o rzekomych mordach rytualnych, demoralizacji wojennej, w tym nade wszystko bezkarnemu świadczeniu ludobójstwu niemieckiemu. Takie przesłanki były podłożem pogromu antyżydowskiego w Kielcach 4 lipca 1946 r. Hasłem do mordowania ocalałych Żydów było bezzasadne oskarżenie o mord rytualny rzekomo popełniony przez miejscowych Żydów na chrześcijańskim chłopcu. Rozgorączkowani mieszkańcy miasta, do których przyłączali się pojedynczy żołnierze Ludowego Wojska Polskiego, w biały dzień i przy całkowitej bierności władz miasta i Milicji Obywatelskiej, zamordowali w bestialski sposób 42 Żydów, w tym kobiety i małe dzieci. W tym samym dniu wywlekano Żydów z pociągów przejeżdżających przez Kielce i bestialsko mordowano. Podobne wydarzenia miały miejsce także w innych miastach Polski. Do pogromów antyżydowskich doszło w Rzeszowie (w czerwcu 1945), w Krakowie (w sierpniu 1945), w Parczewie (luty 1946 dokonany przez grupę zbrojnego podziemia). W wielu małych miejscowościach dochodziło do aktów agresji wobec ludności żydowskiej, a nawet mordów. Według niepełnych danych z lipca 1945 r. ponad 100 Żydów zginęło w indywidualnych aktach mordu m.in. w Przedborzu, Suchedniowie, Wierzbniku, Zabłudowie i Suchowoli. Do wystąpień antyżydowskich doszło także w Leżajsku, Przeworsku, Radomiu, Miechowie i innych miejscowościach. Ocenia się, że w latach 1944–1946 1–1,2 tys. Żydów zostało skrytobójczo lub jawnie zabitych tylko dlatego, że byli Żydami i próbowali powrócić do swoich domów.

Do wymienionych przyczyn wrogości wobec Żydów w powojennej Polsce należy dodać oskarżenie społeczności żydowskiej o masowe poparcie komunistycznej władzy oraz szczególnie gorliwe zaangażowanie jej reprezentantów w antypolską działalność aparatu represji. Historycy polscy ustalili, że 37% kierowniczej kadry Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (instytucji odpowiedzialnej za powojenną falę represji, prześladowań i morderstw na ludności polskiej) w latach 1944–1954 stanowiły osoby żydowskiego pochodzenia. Należy jednak pamiętać, że to nie pochodzenie narodowe decydowało o wyborze kariery we władzach komunistycznych i ich aparacie represji. To raczej skomplikowany splot przedwojennych i wojennych losów tych ludzi wpływał na wybory życiowe. Zazwyczaj nie mieli oni wiele wspólnego z tradycjami i religią żydowską, deklarując, że tożsamość żydowska jest im obca. Represjonowane społeczeństwo polskie, w którym żywe były antyżydowskie stereotypy, w tym „żydokomuny”, łatwo utożsamiało Żydów z nową władzą i jej aparatem represji.

Pogrom kielecki miał przełomowe znaczenie dla społeczności żydowskiej w Polsce. Wpłynął na nasilenie się emigracji Żydów z Polski. Początkowo ocaleni Żydzi próbowali odbudować życie społeczne, kulturalne, polityczne w kilku wielkomiejskich ośrodkach (Warszawa, Łódź, Kraków, Szczecin) czy na Dolnym Śląsku (Wrocław, Dzierżonów, Bielawa). Pogrom kielecki spotęgował poczucie wyobcowania i strachu i przyspieszył decyzję o opuszczeniu kraju, który stawał się dla nich jedynie koszmarem złych wspomnień i cmentarzem. W latach 1946–1947 z Polski wyjechało ok. 160 tys. ocalałych

z Zagłady Żydów, czyli zdecydowana większość z 240 tys. którzy znaleźli się po wojnie w Polsce. Emigrowali głównie do krajów Ameryki Środkowej i Północnej oraz ogarniętej w tym czasie walkami Palestyny. Wkrótce mogli zaangażować się w budowę i obronę swojego państwa, bowiem w maju 1948 r. w Palestynie, która od końca I wojny światowej pozostawała pod kuratelą Wielkiej Brytanii, proklamowano utworzenie suwerennego państwa żydowskiego – Izraela.

Tymczasem w Polsce komuniści umacniali swoją władzę. Po sfalszowaniu wyborów do parlamentu w 1947 r., bezwzględny wyeliminowaniu opozycji politycznej i scentralizowaniu władzy do końca 1948 r. mogli przystąpić do budowy komunizmu wbrew społeczeństwu. W latach 1949–1956 we wszystkich dziedzinach życia społecznego, gospodarce, sferze kultury wprowadzano zasady postępowania wzorowane na sowieckich. Rosło tym samym uzależnienie Polski od ZSRR. W połowie 1947 r. rząd pod naciskiem Kremla odrzucił proponowaną Polsce amerykańską pomoc kredytową w ramach tzw. planu Marshalla. Odizolowało to polską gospodarkę od reszty świata i uniemożliwiło szybsze podźwignięcie jej ze zniszczeń wojennych.

Represjom i ograniczeniom poddano także społeczność żydowską w Polsce. Już w lipcu 1944 r. w świeżo wyzwolonym Lublinie ocalała grupa Żydów przystąpiła do odbudowy przedwojennych żydowskich partii politycznych, organizacji społecznych, w tym samopomocowych, i gmin żydowskich. W sierpniu utworzono Żydowską Komisję Historyczną, której zadaniem było gromadzenie relacji i świadectw Żydów o ich losach w czasie wojny, a także zidentyfikowanie sprawców Zagłady, aby można ich było postawić przed sądem po wojnie. Wkrótce Komisja uruchomiła swe filie w Warszawie, Krakowie i Łodzi, a w 1947 r. przekształciła się w Żydowski Instytut Historyczny z siedzibą w ocalałym z wojny gmachu Biblioteki Judaistycznej w Warszawie.

Przestawiciele różnych kierunków politycznych utworzyli Centralny Komitet Żydów w Polsce (CKŻP). Jego zadaniem było reprezentowanie Żydów w kontaktach z władzami państwowymi, koordynowanie pomocy i opieki socjalnej dla ocalałych, a także organizowanie życia społecznego, kulturalnego i oświaty społeczności żydowskiej w Polsce. W skład CKŻP wchodził przedstawiciele różnych ugrupowań politycznych: syjoniści, komuniści, bundowcy, reprezentanci partii religijnych.

Polityka władz komunistycznych wobec Żydów w pierwszych powojennych latach była pełna sprzeczności. Początkowo popierano odbudowę życia żydowskiego w Polsce, ale pod koniec lat 40. zaczęto propagować doktrynę o „jednolitości narodowej” państwa polskiego. Podyktowane to było chęcią pozyskania dla nowego ustroju społeczno-politycznego większości społeczeństwa polskiego. Propaganda komunistyczna nadużywała narodowej frazeologii, a władze partyjno-państwowe ograniczały działalność instytucji i organizacji żydowskich. W 1949 r. rząd ogłosił nawet publicznie, że Żydom wydawane będzie zezwolenie na emigrację, co odczytano jako chęć pozbycia się ich z kraju. W 1950 r. zlikwidowano resztki samodzielności i niezależności instytucji żydowskich. Upaństwowiono żydowską oświatę, zlikwidowano samodzielną centralę żydowskich spółdzielni produkcyjnych „Solidarność”, organizacje ochrony zdrowia i wiele innych. W październiku w miejsce rozwiązanej CKŻP powołano zdominowane przez działaczy PZPR Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce (TSKŻ). W grudniu zamknięto granice państwowe dla żydowskiej emigracji z Polski. Odtąd odbywała się ona nielegalnie.

Ten zwrot władz komunistycznych w stosunku do Żydów w Polsce był w jakimś stopniu podyktowany dyrektywami płynącymi z moskiewskiej centrali. W latach 1947–1953 w ZSRR nasiliły się antyżydowskie działania władz komunistycznych, a wkrótce polecono przeprowadzenie takich w innych państwach bloku sowieckiego. Odbyły się pokazowe procesy czołowych polityków w Węgrzech (László Rajk) i w Czechosłowacji (Rudolf Slánský). W Polsce w 1953 r. aresztowano działaczy żydowskich. Ci z nich, których nie zamęczono na śmierć w czasie przesłuchań lub nie zostali rozstrzelani, wyszli na wolność zaraz po śmierci Józefa Stalina.

Śmierć Stalina przyniosła stopniową liberalizację polityczną w Polsce, większą niż w innych krajach bloku sowieckiego. Nadal ukazywały się żydowskie czasopisma, drukowano książki w języku żydowskim. Przy oddziałach terenowych TSKŻ działały biblioteki i kluby żydowskie, z zespołami teatralnymi, sportowymi, muzycznymi czy chórami. W kilku miastach istniały szkoły podstawowe z żydowskim językiem nauczania. We Wrocławiu i Łodzi dodatkowo prowadzono klasy licealne dla młodzieży żydowskiej. W 1950 r. powołano do życia Państwową Teatr Żydowski im. Ester Rachel Kamińskiej. Teatrem kierowała do 1968 r. córka wybitnej aktorki, także aktorka – Ida Kamińska.

Niestety wprowadzana od 1953 r. powolna liberalizacja przybrała w 1956 r. niebezpieczny dla Żydów kierunek. W lutym 1956 r. na XX zjeździe partii komunistycznej w ZSRR przywódca tej partii Nikita Chruszczow wygłosił tajny referat o zbrodniach Stalina. Dyskusja nad wystąpieniem Chruszczowa ujawniła głębokie podziały w obozie rządzącym. Część członków najwyższych władz PZPR, odwołując się w swych przemówieniach do antysemickiej frazeologii, obwiniała działaczy pochodzenia żydowskiego za błędy i wypaczenia systemu. Pojawiło się hasło czystki narodowościowej w szeregach partyjnych, starano się zrzucić odpowiedzialność na Żydów za wszystkie akty bezprawia i zbrodnie popełnione w latach 1944–1954. Fala antysemityzmu ponownie zalała kraj. Jesienią 1956 r. doszło we Wrocławiu do zabójstwa na tle rasistowskim. W Wałbrzychu miały miejsce rozruchy antyżydowskie, w czasie których interweniowała milicja i wojsko. W kilku miastach na murach domów i parkanach pojawiły się napisy wzywające Żydów do opuszczenia Polski. Niechęć otoczenia i strach przed wzbierającą falą antysemityzmu przyczyniły się do nasilenia emigracji Żydów z Polski. Szacuje się, że w latach 1955–1960 kraj opuściło ponad 55 tys. Żydów. Wyjeżdżali głównie do Izraela.

W czerwcu 1956 r. w większym miastach Polski doszło do wystąpień przeciwko władzom partyjno-państwowym. Najbardziej gwałtownie przebiegały one w Poznaniu, gdzie tysiące robotników wyszło na ulice, manifestując przeciwko złym warunkom socjalnym, niskim płacom i „kłopotom aprowizacyjnym”. W czasie kilkudniowych walk ulicznych w Poznaniu wiele osób zostało rannych, a oficjalny komunikat wspominał o 74 ofiarach śmiertelnych. Wydarzenia poznańskie były pierwszym tak gwałtownym i dramatycznym wystąpieniem ludności przeciwko władzy, która mieniła się „ludową”. Stanowiły też punkt zwrotny w walce o władzę w obozie rządzącym.

W październiku 1956 r. władzę w PZPR, przy znacznym poparciu społeczeństwa, objął Władysław Gomułka. Ten komunistyczny działacz partyjny uchodził za zwolennika liberalizacji systemu komunistycznego, ograniczenia uprawnień służby bezpieczeństwa i niezależności od ZSRR. Nowy przywódca partyjny nie zamierzał jednak reformować systemu politycznego Polski. Uważał, że odsunięcie od władzy ludzi skompromitowa-

nych i znienawidzonych przez społeczeństwo za zbrodnie, jakich się dopuszczali w czasach stalinowskich, wystarczy, by uzdrowić i uspokoić sytuację w kraju. Nowe władze partyjno-państwowe z Gomułką na czele zaczęły odstępować od „liberalnego kursu”. W październiku 1957 r. zlikwidowano popularne i bojowe pismo „Po prostu”, istniejące od 1955 r. i skupiające zwolenników reform liberalnych w Polsce. W tym środowisku młodych inteligentów po raz pierwszy zaczęto mówić o samorządzie robotniczym, wolności słowa i reformie systemu komunistycznego. Zamknięcie gazety oznaczało powrót Gomułki do starego kursu i wycofanie się z październikowych obietnic.

Na przełomie lat 50. i 60. coraz liczniejsze środowiska inteligencji, rozczarowane polityką ekipy Gomułki, przyjmowały postawy opozycyjne wobec władzy. Wśród nich byli także członkowie PZPR, którzy nie godzili się z powrotem partii do starych, skompromitowanych praktyk politycznych. W ten sposób rodziła się w Polsce nielegalna opozycja demokratyczna. Wśród jej twórców i aktywnych działaczy były osoby pochodzenia żydowskiego. Ich obecność w życiu publicznym, w instytucjach administracji państwowej, szkołach wyższych, wojsku starano się wykorzystać do nowej rozgrywki politycznej na szczytach władzy. Jednak głównym ośrodkiem oporu społecznego pozostawał Kościół katolicki, który w latach 1965–1966 organizował obchody 1000-lecia chrztu Polski. Dla milionów katolików uroczystości gnieźnieńskie stały się manifestacją przeciwko władzom komunistycznym.

W połowie lat 60. coraz większą rolę w PZPR zaczęła odgrywać grupa działaczy związana z Mieczysławem Moczařem. Byli to zwolennicy twardego kursu wobec tych środowisk partyjnych, które opowiadały się za liberalizacją. Uważali też, że Gomułka i jego współpracownicy uniemożliwiają im awans i karierę. Moczarowcy, nazywani z uwagi na wojenną przeszłość „partyzantami”, chętnie posługiwali się nacjonalistyczną frazeologią, niepozbawioną silnych akcentów antysemickich.

Iskrą, która została wykorzystana do rozgrywki o władzę wewnątrz PZPR, stały się protesty studentów i inteligencji polskiej przeciwko administracyjnemu zakazowi wystawiania w Teatrze Narodowym „Dziadów” Adama Mickiewicza. Zakaz ten wywołał protesty środowisk inteligencji i studentów. 8 marca 1968 r. wiec studentów Uniwersytetu Warszawskiego został w brutalny sposób rozbity przez milicję. Protesty i manifestacje ogarnęły cały kraj, głównie ośrodki akademickie.

Pacyfikacja uczelni stała się początkiem kontrofensywy politycznej Gomułki. Wielu uczestników ruchu studenckiego i popierających ich naukowców zostało usuniętych z uczelni, część aresztowano i postawiono przed sądem. Jako inspiratorów i prowadzących wydarzenia marcowych władze wskazywały na działaczy młodzieżowych pochodzenia żydowskiego, często dzieci wyższych funkcjonariuszy partyjnych. Nazywano ich „bananową młodzieżą”, która opływa w dostatki, korzysta z uprzywilejowanej pozycji swoich rodziców, ale nie identyfikuje się z Polską i nie jest wobec niej lojalna. Ta frazeologia używana przez Gomułkę, świadczyła, że aby utrzymać się u władzy, przejął on część antysemickich haseł swych politycznych przeciwników.

W następnych tygodniach zaczęto organizować w zakładach pracy, w fabrykach, na uczelniach masowe wiece poparcia dla Gomułki, w czasie których uczestnicy deklarowali swe poparcie dla przywódcy partii. Piętnowali też „niewdzięczną” inte-

ligencję i młodzież, które zamiast pracować i uczyć się, protestują. Środki masowego przekazu – radio, telewizja i przede wszystkim prasa – rozpętały kampanię nienawiści wobec protestujących środowisk. Kampania ta szybko nabrała cech antysemickich, kiedy w czasie jednego ze swoich wystąpień Gomułka nazwał Żydów polskich „piątą kolumną”, nawiązując w ten sposób do roli mniejszości niemieckiej w przededniu wybuchu II wojny światowej w 1939 r. Żydów oskarżono o działanie na szkodę narodu i państwa polskiego, a nawet o nieidentyfikowanie się z nimi. Gomułka zarzucał polskim Żydom publiczne manifestowanie sympatii dla Izraela, w wygranej niedawno wojnie sześciodniowej (1967). Zażądał, aby obywatele polscy pochodzenia żydowskiego zadeklarowali swą lojalność wobec państwa polskiego. Pozornie pozostawiano im możliwość wyboru między Polską a Izraelem, faktycznie – władze przygotowały i doprowadziły do przymusowej emigracji Żydów z Polski. Osoby podejrzewane o żydowskie pochodzenie były zwalniane z pracy, relegowane z uczelni, szkół, instytutów naukowych, wydawnictw i zmuszane do emigracji bez prawa powrotu do Polski. W latach 1968–1971 do opuszczenia Polski zmuszono około 20 tys. osób, które pozbawiono polskiego obywatelstwa. W przytłaczającej większości były to osoby w pełni identyfikujące się z polskim państwem i polską kulturą. Wśród nich znaleźli się naukowcy, literaci, inżynierowie, lekarze, artyści. Kampania antysemicka z marca 1968 r. i wymuszona emigracja tysięcy osób przyczyniły się do upowszechnienia w świecie opinii o głęboko zakorzenionym antysemityzmie Polaków.

Pogarszały się też stosunki z Izraelem. Kiedy w 1967 r. wybuchła krótka, ale decydująca o losach młodego państwa żydowskiego wojna sześciodniowa z państwami arabskimi Polska, podobnie jak inne państwa bloku wschodniego, zerwała stosunki dyplomatyczne z Izraelem. Istniejące od 1948 r. dość ożywione kontakty kulturalne, polityczne i gospodarcze między obydwoma państwami zostały przerwane na prawie 30 lat. Kontakty międzypaństwowe przywrócono w 1990 r., po obaleniu komunistycznych rządów w Polsce.

Zanim jednak do tego doszło, Polskę wstrząsnęły dwa poważne kryzysy polityczne. W grudniu 1970 r. przeciwko władzy wystąpili robotnicy zakładów i fabryk na Wybrzeżu. I sekretarz PZPR, Wiesław Gomułka, zdecydował o użyciu broni. 16 grudnia w Gdańsku i Elblągu, a 17 grudnia w Gdyni i Szczecinie wojsko strzelało do robotników idących do pracy, zginęło kilkadziesiąt osób.

Wydarzenia grudnia 1970 r. były szokiem dla polskiego społeczeństwa. Pokazały, jak duży jest rozdźwięk między społeczeństwem a władzą. Posłużyły także do przejścia władzy w PZPR i państwie przez antygomułkowską opozycję wewnątrzpartyjną. I sekretarzem PZPR został przywódca partyjny ze Śląska, Edward Gierek, który obiecał podjęcie przez PZPR nowej linii politycznej. Jej głównym założeniem, poza utrzymaniem podstaw ustrojowych PRL, było zaspokojenie potrzeb konsumpcyjnych i podniesienie standardu życia codziennego społeczeństwa. Ekipa Gierka chciała osiągnąć te cele, zaciągając pożyczki za granicą. Jednak już w 1976 r. zapowiedź podwyżek cen cukru i mięsa wywołała protesty robotników w Radomiu i Ursusie pod Warszawą. Milicja bardzo brutalnie je stłumiła, wielu protestujących straciło pracę, a przywódcom wytaczano procesy sądowe i skazywano ich na kary więzienia. Sytuacja ta tworzyła klimat sprzyjający kształtowaniu się postaw opozycyjnych.

W 1976 r. grupa inteligencji polskiej utworzyła Komitet Obrony Robotników, który organizował pomoc prawną i wsparcie materialne dla represjonowanych przez wła-

dze robotników, uczestników demonstracji w Radomiu i w Ursusie. Wokół KOR szybko rozwinęły się różne inicjatywy społeczne. Między innymi zaczęły powstawać niezależne wydawnictwa drugiego obiegu, które stały się alternatywnym, wobec rządowego, źródłem informacji. Niezależna Oficyna Wydawnicza, a następnie wiele innych niezależnych wydawnictw rozpoczęły drukowanie utworów literackich, prac naukowych i innych publikacji, które nie były poddane państwowej cenzurze. Równolegle rozwijało się niezależne od państwa życie artystyczne i intelektualne – w prywatnych mieszkaniach organizowano np. wykłady naukowe, koncerty czy spektakle teatralne. Powstał w ten sposób drugi obieg kultury, dzięki któremu złamany został monopol państwa w tej dziedzinie. Znalazł on także wsparcie w Kościele katolickim oraz innych związkach wyznaniowych. W świątyniach i salach przykościelnych organizowano koncerty, przedstawienia teatralne, wystawy plastyczne, spotkania literackie, wykłady i dyskusje naukowe.

Działania opozycji demokratycznej przyczyniły się do budowy zrębów społeczeństwa obywatelskiego, wpływały na zmianę mentalności ludzi i powoli, ale systematycznie kruszyły komunizm w Polsce. Wielkim wydarzeniem stał się wybór w 1978 r. na papieża arcybiskupa krakowskiego Karola Wojtyły. Dla większości Polaków Jan Paweł II stał się autorytetem moralnym największej miary. Jego wizyta pasterska w Polsce w 1979 r. była wielką manifestacją postawy antykomunistycznej Polaków i wpłynęła na konsolidację środowisk opozycyjnych.

Tymczasem postępujący paraliż gospodarki i towarzysząca mu frustracja społeczna w połączeniu z rozwojem różnorodnych form opozycji zapowiadały wybuch ostrego konfliktu społecznego. Doprowadziła do niego podjęta w lipcu 1980 r. próba podwyższenia cen żywności. Podobnie jak w grudniu 1970 r., tak i teraz wybuchły strajki w przedsiębiorstwach na Wybrzeżu (Gdańsk, Gdynia, Elbląg i inne), w Szczecinie i na Śląsku (Wrocław). Szybko powstały Międzyzakładowe Komitety Strajkowe, których decyzjom podporządkowały się wszystkie protestujące załogi fabryk. Robotników popierała większość Polaków, a wkrótce do strajkujących zaczęli dołączać przedstawiciele opozycji demokratycznej i część niezależnej inteligencji. Dzięki ich współpracy strajkujący w Stoczni Gdańskiej sformułowali 21 postulatów, których realizacja przez rząd miała być warunkiem zakończenia akcji strajkowej.

Władze początkowo nie potrafiły poradzić sobie z sytuacją, która szybko wymykała się spod kontroli. Pod koniec sierpnia w rządzie przewagę uzyskała grupa skłonna do zawarcia kompromisu ze strajkującymi. Po odwołaniu ze stanowiska I sekretarza PZPR Edwarda Gierka podpisano porozumienia między strajkującymi a przedstawicielami rządu. Stało się to między 30 sierpnia a 3 września 1980 r. w Szczecinie, Gdańsku i Jastrzębiu na Śląsku. Umożliwiło to powstanie legalnych, niezależnych od PZPR zrzeszeń robotniczych. Największym z nich był Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność”, którego przewodniczącym został przywódca strajku w Stoczni Gdańskiej Lech Wałęsa. Wokół NSZZ „Solidarność” zaczęły powstawać inne organizacje, które utworzyły autentyczny i niezależny ruch społeczny obejmujący około 10 mln. osób.

Kolejne miesiące wypełniła budowa struktur niezależnych od państwa instytucji oraz przełamywanie bariery strachu przed represjami ze strony władzy. Wywołało to zaniepokojenie władz radzieckich, które jesienią 1980 r. i wiosną 1981 r. rozważały użycie wojsk Układu Warszawskiego do interwencji w Polsce i stłumienia ruchu „Solidarności”.

Jesienią 1981 r. premier generał Wojciech Jaruzelski został szefem partii komunistycznej. Jako najwyższy stopniem wojskowy skupił w swoich rękach niemal nieograniczona władzę w Polsce i rozpoczął przygotowania do zbrojnego złamania niezależnego ruchu społecznego. Aby uzasadnić akcję zbrojną przeciwko narodowi, rozpoczęto bezpardonową kampanię kłamstw i oszczerstw wobec ruchu „Solidarności”, oskarżając związek o dążenie do obalenia ustroju i wojny domowej.

Opółnocy 13 grudnia 1981 r. generał Jaruzelski wprowadził na terytorium państwa stan wojenny. Przywódcy „Solidarności” zostali internowani na wiele miesięcy w ośrodkach odosobnienia. Wśród internowanych znaleźli się intelektualiści, działacze związkowi, szczebla terenowego, członkowie organizacji opozycyjnych; sumie ponad 7000 osób. Wprowadzono godzinę milicyjną (zakaz poruszania się w wyznaczonych godzinach), cenzurę korespondencji i rozmów telefonicznych. W ramach dalszych ograniczeń wolności obywatelskich zawieszono działalność organizacji społecznych, prasy i wydawnictw oraz instytucji oświatowych. Ogłoszono militaryzację gospodarki, co pozwalało traktować próby strajków jako dezercję lub odmowę wykonania rozkazu. Działalność instytucji państwowych i zakładów pracy podporządkowano komendantom wojskowym. W niektórych miastach Polski doszło do strajków i prób manifestowania przeciwko władzy i stanowi wojennemu. Władze brutalnie tłumili te wystąpienia, używając do tego milicji i wojska. Do masakry doszło 16 grudnia w kopalni „Wujek” w Katowicach na Śląsku, gdzie do pacyfikacji kopalni użyto oddziałów wojska i milicji. Zginęło 9 górników, a 21 odniosło poważne rany. Również w Lublinie, w drugą rocznicę podpisania porozumień sierpniowych, 31 sierpnia 1982 r., milicja otworzyła ogień do demonstrantów w centrum miasta. Zginęły trzy osoby.

Represje stanu wojennego nie złamały jednak woli oporu w społeczeństwie. W wielu zakładach pracy i na uczelniach powstawały konspiracyjne organizacje „Solidarności”. Rozwinęła się nielegalna prasa i ruch wydawniczy. Szeroki zasięg miała akcja bojkotu państwowych mediów przez dziennikarzy i twórców kultury. W 1984 r. opinią publiczną w Polsce wstrząsnęła śmierć księdza katolickiego zaangażowanego w ruch podziemnej „Solidarności”, Jerzego Popiełuszki. Zabójstwa nie dało się ukryć i władze zdecydowały się na publiczny proces oskarżonych o popełnienie zbrodni. Ksiądz Popiełuszko stał się dla milionów Polaków symbolem niezłomnej walki o wolność i niepodległość.

Pod koniec lat 80. komuniści zdali sobie sprawę, że nie potrafią wydobyć własnymi siłami kraju z zapaści cywilizacyjnej, do jakiej doprowadzili wprowadzając stan wojenny. Pogarszająca się sytuacja ekonomiczna kraju, spowodowana nieudanymi reformami ekonomicznymi, doprowadziła do wybuchu fali strajków, które objęły całą Polskę w latach 1987–1988. Wówczas komuniści zdecydowali się na ustępstwa wobec opozycji. Zamierzano rozpocząć rozmowy na temat najważniejszych problemów państwa. Od lutego do kwietnia 1989 r. toczyły się rozmowy przy okrągłym stole pomiędzy reprezentacją rządową, a opozycją reprezentowaną przez Komitet Obywatelski przy Przewodniczącym NSZZ „Solidarność” Lechu Wałęsie. W czasie rozmów obecni byli przedstawiciele Episkopatu Polski, reprezentujący Kościół katolicki. W wyniku rozmów władze zgodziły się na odbudowę NSZZ „Solidarność” oraz wprowadzenie na rynek prasowy kilku niezależnych od PZPR gazet prezentujących stanowisko opozycji. Uzgodniono też utworzenie drugiej izby parlamentu – Senatu, oraz zdecydowano o przeprowadzeniu wyborów według zasady 65% mandatów dla PZPR i jej satelitów, o 35% mandatów miała się toczyć demokratyczna walka wyborcza. Wybory, przeprowadzone w czerwcu

1989 r., przyniosły klęskę komunistom. W Senacie 99 miejsc na 100 zajęli przedstawiciele opozycji. Opozycja zajęła też wszystkie „wolne” (z 35%) miejsca w Sejmie. Wynik wyborów stanowił jednoznaczną ocenę dorobku kilkudziesięciu lat rządów komunistów w Polsce i był świadectwem braku przyzwolenia społecznego na dalsze sprawowanie przez nich władzy. Pierwszym premierem niekomunistycznego rządu został działacz opozycji Tadeusz Mazowiecki.

W wyniku wyborów czerwcowych 1989 r. stworzone zostały warunki do rzeczywistej realizacji podstawowych praw obywatelskich – wolności słowa, zrzeszania się i przekonań. W 1990 r. rozwiązano PZPR, a w grudniu tego roku w pierwszych wyborach prezydenckich zwyciężył Lech Wałęsa. W 1991 r. odbyły się pierwsze w powojennej Polsce w pełni demokratyczne i wolne wybory parlamentarne, a w 1997 weszła w życie nowa konstytucja.

Wydarzenia w Polsce zainicjowały reakcję łańcuchową w innych krajach. W kolejnych państwach byłego bloku wschodniego obalono rządy komunistyczne (Czechosłowacja, NRD, Węgry, Rumunia), a następnie doszło do rozpadu ZSRR i powstania kilku niepodległych państw. Po wyprowadzeniu w 1992 r. wojsk radzieckich z Polski stała się ona w pełni niepodległym, suwerennym i demokratycznie rządzonym państwem.

Rok 1968 dla ludności żydowskiej był wielkim ciosem. Wydawało się, że jest to ostateczny schyłek prawie tysiącletniej obecności Żydów na ziemiach polskich. Liczba ludności żydowskiej zmniejszyła się do 6–10 tys. Tym, którzy zostali, uniemożliwiono kultywowanie własnych tradycji. Zlikwidowano ostatnie szkoły nauczające języka jidysz i historii żydowskiej. Zamknięto żydowskie wydawnictwa, zlikwidowano kluby młodzieżowe, spółdzielnie pracy. Ograniczono możliwości działania Żydowskiego Instytutu Historycznego i upaństwowionego Teatru Żydowskiego. Życie społeczne i religijne Żydów polskich zamarło na ponad dekadę.

O polskich Żydów upomniało się dopiero pokolenie „Solidarności”. Po przełomie 1980 r. wielu Polaków zaczęło zadawać pytania o wieloetniczną przeszłość Polski i miejsce w niej ludności żydowskiej. W wielu środowiskach, na przykład wyrosłych z Komitetu Obrony Robotników czy Klubów Inteligencji Katolickiej, zaczęto interesować się kulturą i historią Żydów. Organizowano Dni Kultury Żydowskiej, porządkowano zaniedbane cmentarze, czytano tłumaczone na język polski powieści i opowiadania pisarzy żydowskich. Wielką popularnością w latach 80. cieszyły się powieści Icchoka Bashewisa Singera, żydowskiego pisarza piszącego w jidysz, mieszkającego w USA, a wywodzącego się z Biłgoraja na Lubelszczyźnie. Wśród młodej inteligencji zainteresowanej tematyką żydowską i niejako odkrywającą ją na nowo znalazła się grupa młodych inteligentów pochodzenia żydowskiego. Już w 1979 r. zaczęli spotykać się prywatnie, organizując w Warszawie nieformalne kursy i seminaria. Nieco przewrotnie nazwano je Żydowskim Uniwersytetem Latającym (ŻUL). Spotkania tej grupy ludzi poświęcone były tradycji i religii żydowskiej, na bazie których młodzi Żydzi odbudowywali swoją tożsamość. Później podobne grupy powstały w Krakowie, Wrocławiu i Łodzi, a w końcu w Katowicach i mniejszych miastach Śląska.

Po 1981 r. zmienił się także stosunek władz do organizacji żydowskich. W grudniu tego roku zezwolono na powrót do Polski Jointu (American Jewish Joint Distribution

Committee), amerykańskiej organizacji charytatywnej wspierającej rozwój życia żydowskiego w Polsce i innych krajach Europy Wschodniej. W 1982 r. żydowski Związek Religijny otrzymał prawo emitowania własnych audycji na antenie Polskiego Radia z okazji większych świąt żydowskich. W 1983 r. odrestaurowano w Warszawie synagogę Nożyków przy pl. Grzybowski, a w kilka lat później Związek zatrudnił sprowadzonego z Izraela rabina.

Od końca lat 80. ocieplały się także stosunki polsko-izraelskie. Sprzyjały temu kontakty prywatne wielu osób, wyjazdy pielgrzymkowe Polaków do Ziemi Świętej oraz przyjazdy do Polski nieformalnych grup młodzieży izraelskiej chcącej poznać miejsca związane z historią swoich przodków. W lutym 1990 r. oficjalnie nawiązano stosunki dyplomatyczne pomiędzy obydwojma państwami. Konsekwencją tego było podpisanie kolejnych umów międzypaństwowych o współpracy gospodarczej, kulturalnej i wymianie młodzieży. Od tego czasu corocznie Polskę odwiedza kilka tysięcy młodzieży izraelskiej w zorganizowanych grupach. W czasie tych wizyt, przygotowywanych i koordynowanych przez Yad Vashem, odbywają się spotkania młodzieży polskiej i izraelskiej. Sprzyja to poznaniu i wzajemnym zrozumieniu, co dobrze rokuje na przyszłość stosunków między dwoma narodami.

65% ועל 35 7 הנותרים יוחלט בבחירות. בבחירות ביוני 1989 השלטון נחל מפלה ניצחת. בסנט 99 מקומות מ100 אפשריות לקחה סולידאריות ואת כל האחוזים בבית התחתון. מפלגות הלווין (מפלגת האיכרים והמפלגה הדמוקרטית) הצטרפו לסולידאריות וראש הממשלה הראשון הלא קומוניסטי בפולין ובכל הבלוק הסובייטי נבחר פעיל האופוזיציה מאזוביצקי.

כתוצאה מהבחירות נבנתה חברה חדשה ומוסדות חדשים. ב1990 פורקה המפלגה הקומוניסטית, בולך ואלנסה נבחר לנשיא. ב1991 נערכו בחירות ראשונות חופשיות לגמרי וב1997 נחקקה חוקה חדשה. הבחירות בפולין היו גורם משמעותי במהפכת הסתיו באירופה, בהתפרקות הגוש הסובייטי ובהתפרקות ברה"מ עצמה..

שנת 1968 הייתה מכה אנושה ליהודי פולין. זה נראה כסוף הנוכחות היהודית של אלף שנים על אדמת פולין... מספר היהודים התמעט לכ10000 איש. אלה שנשארו לא יכלו כמעט לשמור על גזלת של חיי תרבות כלשהם. נסגרו בתי ספר, עיתונים, ארגונים, מועדונים. פעילות המכון היהודי ההיסטורי, התיאטרון היהודי הגובלו מאד. החיים החברתיים והתרבותיים של יהודי פולין נאלמו לעשור.

על קיום תודעתם של יהודי פולין החליט לאבק הדור של סולידריות. אחרי 1980 פולנים רבים החלו לשאול שאלות על העבר היהודי ומיקומו בהיסטוריה הפולנית. חוגים שיצאו מ"קור" או ארגונים של אינטליגנציה קתולית החלו לה יתעניין בתרבות היהודית. החלו לארגן ימים של תרבות יהודית, לסדר את בתי העלמין, התחיל תרגום של יצירות של סופרים יהודים. בשנות ה80 זכתה לפופולריות רבה יצירתו של בשביס זינגר סופר בידיש שמוצאו מפולין.

בקרב אינטליגנציה יהודית צעירה בפולין החל גילוי מחדש של מורשתם. כבר בשנת 1979 החלו פעילות של לימוד של קבוצות כאלה בבתים פרטיים במסגרות עצמאיות.

ב1981 השתנה גם יחס השלטונות. ארגון ג'וינט שעוסק בעזרה ליהודים הורשה לחזור לפעילות בפולין. ב1982 הארגון הדתי של יהודי פולין קיבל זמן רדיו וב1983 שופץ בית הכנסת נוצעק ואף הובא לשם רב. מסוף שנות ה80 התחממו היחסים בין ישראל לפולין. סייעו לכך קשרים פרטיים אך גם מסעות הפולנים לארץ הקודש ומסעות הישראלים לפולין. בפברואר 1990 נקשרו מחדש יחסים דיפלומטיים. נוצר שיתוף פעולה בתחומים רבים של כלכלה, תרבות וחינוך. כל שנה מבקרים בפולין אלפי בני נוער מישראל בשנים האחרונות התגבר שיתוף הפעולה בין הצדדים לקיום מפגשי נוער להכרה הדדית.

מחירים של מצרכי היסוד ביולי 1980. התפתח גל של שביתות במיוחד במפעלי החוף הבלטי אך גם באזורים אחרים בפולין. נוצר ועד מאגד ומתאם את כל השובתים. בפועלים השובתים תמך רוב הציבור הפולני ואליהם החלו להצטרף נציגים של האופוזיציה הדמוקרטית והאינטליגנציה. עם עזרתם ניסחו השובתים 21 דרישות שרק הענות להם יכלה לסיים את השביתה. חלק מהדרישות היו כלכליות אך נוספו להם עמדות בנושאים פוליטיים כגון שחרור אסירים פוליטיים והקמת איגודים מקצועיים חופשיים. השלטון לא ידע מה לעשות ואיבד שליטה על הנעשה. מחד הוא לא רצה להסכים לדרישות את מאידך למוד משגיאות העבר הוא חשש משימוש בכוח. בסוף אוגוסט גברה יד המתונים המפלגה גירק סולק מהשלטון ונחתמו הסכמים עם השובתים. נוצרו האיגודים המקצועיים החופשיים והמרכזי שבהם איגוד סולידאריות בראשותו של מנהיג השביתה בגדאנסק לך ואלנסה. תוך זמן קצר הצטרפו לסולידאריות כ-10 מיליון איש.

משך חודשים נמשכה בניית המוסדות החדשים החופשיים ופריצת הפחד בפני עונשים מהשלטון. שלטונות ברה"מ החוששים שקלו כניסה צבאית של כוחות ברית וארשה לדיכוי סולידאריות אך בסופו של דבר הוחלט להשאיר את פתרון הבעיה לשלטון המקומי.

בסתיו 1981 נבחר למנהיג המפלגה ראש הממשלה הגנרל יארוזלסקי. הוא ריכז בידייו את כל זרועות השלטון והחל בהכנות לשבירת הכוחות החברתיים החופשיים. כדי להצדיק נקיטת פעולה אלימה החלה המפלגה במסע של תעמולה שקרית בהאשמתה של סולידאריות ברצון להפלת השלטון ובהטלת עליה את האחריות למשבר הכלכלי המתמשך.

בחצות 13.12 1981 הוטל בפולין משטר צבאי. מנהיגי הארגון ומנהיגים של אנשי הרוח נעצרו בצווים מנהלים והושמו במחנות מעצר. נעצרו כ-7000 איש. הונהגה שעת עוצר, צנזורה על מכתבים והאזנה לשיחות טלפון. כמו כן נאסרה פעילות של עיתונים מוסדות חינוך שונים. על ניסיון שביתה הוחל חוק צבאי של עריקה. הפיקוח על החיים האזרחיים והכלכליים עבר למפקדי הצבא האזוריים. כל ניסיון להתקוממות דוכא באלימות. רבבות חיילים התפרשו ברחובות הערים. ניסיונות השביתה במכרה הפחם בשלזיה ובמפעל בלובלין דוכא בכוח והיו עשרות קרבנות בנפש.

האמצעים של השלטון הצבאי לא שברו את רוח המתנגדים. התפתחה תנועה של סולידאריות במחתרת שכללה פעילות ענפה ביותר של הוצאה לאור. כלי התקשורת הממלכתיים הוחרמו על ידי רבים מהיוצרים. ב-1984 זועזעה פולין מרציחתו על ידי כוחות הביטחון דל כומר סורר יז'י פופילושקו. השלטון לא הצליח להסתיר את רציחתו על ידי אנשים מתוך משטר הביטחון והוא הפך לסמל של מאבר לחופש. לקראת סוף שנות ה-80 השלטון הקומוניסטי הגיע להכרה שהוא לא יצליח בכוחות עצמו להוציא את המדינה מהתהום הכלכלית והחברתית המצב הכלכלי הפך לגרוע מיום ליום ושוב עבר על פולין גל של שביתות בשנים 1987-1988. השלטון החליט על צעדים של שינוי תוך כדי שיתוף פעולה עם האופוזיציה. הוחלט על שיחות של שולחן עגול בין נציגי האופוזיציה והשלטון על כל הבעיות. בשיחות שנערכו בחודשים פברואר-אפריל 1989 השתתפו גם נציגי הכנסייה. כתוצאה מהשיחות הוסכם על החזרת איגוד סולידאריות למעמד לגלי ועל הופעה של מספר עיתונים בלתי תלויים. הוחלט גם על יצירת סנט בית עליון לפרלמנט ועל בחירות בהם בהסכמה למפלגה הקומוניסטית וגרורותיה תהיה נציגות של

היו אנשים הקשורים עמוקות עם המדינה והתרבות הפולנית. רבים מהם היו מדענים, מהנדסים, רופאים, אנשי רוח ואמנים. המסע האנטישמי של שנת 1968 השריש בקרב העולם את התפיסה כל פולין כמדינה אנטישמית.

כמו כן גרם הדבר להרעת היחסים עם מדינת ישראל. אחרי המלחמה הקצרה של יוני 1967 פולין יחד עם מדינות ארקות של הגוש הסובייטי ניתקו את היחסים עם ישראל. היחסים הדי טובים שהיו משנת 1948 נותקו למשך 30 שנה עד שנת 1990.

פולין עברה שני משברים פוליטיים נוספים. בינואר 1970 מחאו נגד השלטון פועלי המפעלים בחוף של הים הבלטי. הם מחאו בעיקר נגד יוקר המחיה והעלת המחירים השרירותית. מחאת פועלי המספנה של גדנאסק הפכה להפגנת המונים. נוצר מגע אלים עם המשטרה. נשרף בניין המפלגה בעיר. להשקטת הפועלים נקט גומולקה בשיטות דראסטיות נשלח צבא אשר ירה לתוך ההמון המוחה. היו פצועים והרוגים רבים וזה רק הגביר את זעם ההמון.

אירועי ינואר 1970 היו הלים מוחלט לחברה הפולנית. הם הראו מה עמוק הפער בין השלטון לחברה. בעקבות האירועים הקבוצה של גומולקה נאלצה לפנות את מקומה ולשלטון עלתה קבוצה מפלגתית חדשה בראשותו של גירק. המנהיג החדש מנהיג המפלגה משליזה שנחשב למנהל מוצלח הבטיח רפורמות במיוחד בתחום הכלכלה והעלת רמת החיים. כדי להצליח במשימתו לווח השלטון סכומים גדולים של כסף במער ובראשית שנות ה-70 אף הרגיעה את הרוחות. נבנו מבנים פרטיים וציבוריים, שופרה התשתית התחבורתית. אלא שעם הגיע הזמן להחזר ההלוואות שוב נאלץ השלטון לפגוע ברמת החיים ולעלות מחירים של מצרכי יסוד. בשנת 1976 פרץ גל של מחאות בעיר ראדום ובמפעלי אורסוס ליד וארשה גם מהומות אלה דוכאו על די המשטרה. הפועלים השובתים סולקו מהמפעלים והועמדו למשפט. אוריה זו הייתה כר פעולה נוח להיווצרות של תנועות מחאה.

בשנת 1976 יצרה קבוצה של אינטליגנציה את ארגון קור KOR הועד להגנת הפועלים. הועד לקח על עצמן עזרה מעשית, כלכלית ומשפטית של משפחות הפועלים השובתים. במהרה הארגון הרחיב את שטח פעילותו

החלה הוצאה לאור של ספרות ועיתונות מחתרתית לא מצונזרת, התפתחה גם פעילות אמנותית עצמאית ללא רשות השלטונות. אורגנו הרצאות והופעות בבתים פרטיים וכך נשבר המונופול השלטוני על חיי הרוח. הכנסייה הקתולית התגייסה לעזרה הן בהרמת כספים והן בהזמנת הפעילות האופוזיציות על סוגיה בתוך הכנסייה מקום שם השלטון היה מנוע מלהיכנס.

הפעילות של האופוזיציה הדמוקרטית יצרה גופים של חברה משוחררת, שינתה את המנטאליות של המשתתפים בפעילות והחלה לפורר את המשטר הקומוניסטי. רוח חדשה ניתנה לפעילות המתנגדים למשטר בחירתו של הארכיבישוף של קרקוב קרול וויטילה לאפיפיור יוחנן פאולוס השני. הוא הפך לסמן המוסרי לרבים מהפולנים וביקורו במולדת הפולנית בשנת 1978 הפך להפגנת המונים כנגד הקומוניזם וסייעה לחיזוק חוגי האופוזיציה.

בינתיים אזלת היד הכלכלית והייאוש החברתי הנלווה לכך גרמה להתפתחות של צורות מחאה נוספות שניבאו התפרצות של התנגשות חברתית חריפה. הקש שבר את גב הגמל הייתה שוב הוראה על עליית

באוקטובר 1956 את השלטון תפס בתמיכה המונית גומולקה. הוא היה עסקן קומוניסטי אך נחשב ליברל בהשקפות הכלכליות, תמך כאסיר לשעבר בקיצוץ אמצעי הביטחון והיה בעד עצמאות מסוימת מבר"מ. המנהיג החדש לא התכוון לעשות רפורמה רצינית במדינה. הוא גרס שמספיק להרחיק מהשלטון את אותם האנשים שסרחו והיו שנאים על ידי הציבור. האווירה בפולין הייתה "חמה, גם בעקבות המרד ודיכויי בבודפשט. במהרה השלטון בראשותו של גומולקה הסתייג מהקו המתון. כסימן ראשי לשינוי הקו וצירת הרפורמות נחשב סגירת העיתון פן פרוסטו PO PROSTU ביטאון שקרא להמשך הרפורמות.

במרוצת שנות ה-50 וה-60 יותר ויותר חוגים של אינטליגנציה התאכזבו מדיניות השלטון ונקטו עמדות של אופוזיציה. רבים מהם היו חברים לשעבר במפלגה שהתייאשו מזרה לשיטות המושחתות הישנות. כל החלה להיווצר האופוזיציה הדמוקרטית בפולין. בין יוצרי האופוזיציה היו יהודים רבים. נוכחותם בחיים הציבוריים, במוסדות השלטון, בצבא נוצלה למאבק הפוליטי החדש בצמרת השלטון.

יחד עם זאת המרכז החזק ביותר בקרב ההתנגדות לשלטון התרכז מסביב הכנסייה הקתולית. בשנים 1965-1966 מסביב לציון 1000 שנות קיום הישות הפולנית החגיגות שריכזה הכנסייה הפכו למוקד חשוב של הפגנות רגשות לאומיות המתנגדות למשטר.

במחצית שנות ה-60 תפקיד הולך ומתעצם במפלגה תפסה קבוצה בראשותו של מוצ'ר. קבוצה זו התנגדה לנטיית ליברליות של חלק מהמפלגה וכמו כן גרסו שקבוצתו הותיקה שמסביב לגומולקה לא מאפשרת להם קידום בתפקידים במדינה. חברותו של מוצ'ר שזכתה לכינוי הפרטיזנים (על סמך עברם במחתרת) לא היססו מלהשתמש בתעמולה לאומנית עם הדגשות אנטישמיות.

הניצוץ שנתן את האות לקרב על השלטון היו הפגנות הסטודנטים כנגד הורדתו מעל בימת התיאטרון הלאומי של וארשה של המחזה של מיצקביץ "האבות", שנחשב לאפוס לאומי ואנטי רוסי. גל המחאה של הסטודנטים שהחל ב-8.3.1968 דוכא באכזריות על ידי המשטרה. מהלך זה של השלטון רק הגביר את המחאה ברוב האוניברסיטאות ברחבי פולין.

השקטת המוסדות להשכלה גבוהה נתן היווה אות לשלטון להתקפת נגד. רבים מהסטודנטים והמרצים הורחקו מהלימודים וחלקם אף נאסרו והועמדו למשפט.

כמנהגי המחאה סימן השלטון קבוצה של סטודנטים יהודים רבים מהם בנים של חברי מפלגה. קראו להם "נוער הבגנות", (נוער הזהב) אשר חי באושר, מחזיק במשרות בכירות והוא לא נאמן למולדת הפולנית. במאבק התעמולתי הזה אימץ גומולקה לקסיקון אנטישמי של יריביו במפלגה.

החלו הפגנות תמיכה מאורגנות במקומות עבודה של תמיכה בשליט. הם האשימו את הנוער שבמקום ללמוד חותר תחת המולדת. אמצעי התקשורת ההמונית – העיתונות, רדיו וטלביזיה ארגנו גל של שנאה כנגד הציבור המפגין. מסע התעמולה של העיתונות במיוחד קיבל עד מהרה אופי אנטישמי. גם גומולקה קרא בנאומו המפורסם ליהודים גיס חמישי. גומולקה האשים את היהודים בתמיכה פומבית בישראל בניצחונה במלחמת ששת הימים. הוא דרש נאמנות מוחלטת לפולין ובחירה בין ישראל לפולין כמולדת. באופן מעשי דחף השלטון את היהודים לעזיבת פולין. יהודים רבים סולקו מעבודתם, תפקידיהם ונאלצו להגר תוך ויתור על אזרחותם. בשנים 1968-1971 אולצו לעזוב את פולין כ-20000 איש. רובם

להעמידם לדין. הועדה הקימה גם מרכזים בוארשה, לודז' וקרקוב. בשנת 1947 יצא ממנה המכון היהודי ההיסטורי שמושבו בוארשה בבניין הספרייה ליודאיקה ששרד.

נציגי הזרמים הפוליטיים השונים יצרו גם ועד מרכזי ליהודי פולין. CKZP. תפקידו היה ייצוג היהודים מול השלטון וארגון תאום של עזרה לניצולים וחידוש חיי הקהילה במיוחד בתחום התרבות והחינוך. בוועד לקחו חלק נציגי זרמים שונים – ציונים, בונדיסטים, קומוניסטים, דתיים.

המדיניות של השלטון הקומוניסטי כלפי היהודים בשנים הראשונות אחרי המלחמה הייתה בעלת סתירות רבות. בתחילה תמכו בחידוש החיים היהודיים אך בסוף שנות ה-40 החלה תעמולה של אחדות לאומית של האומה הפולנית.

מטרת השלטונות הייתה לגיס את תמיכת ההמונים בסיסמאות לאומיות ולכן החלו הגבלות על פעילות יהודית עצמאית. בשנת 1950 נסגרו המוסדות היהודיים העצמאיים. החינוך, מוסדות בריאות וחברה עברו הלאמה. פיזרו את הוועד המיצג ובמקומו מונה ועד חדש בדומיננטיות קומוניסטית. כמו כן נסגרו הגבולות וההגירה הפכה לבלתי לגלית.

השינוי הזה ביחס ליהודים נבע בעיקר מהוראות שזרמו ממוסקבה. בשנים 1947-1953 הייתה מדיניות אנטי יהודית בבריה, משהשליכה גם על מדינות הלוויין. היו משפטי ראווה עם נימה אנטישמית בהונגריה "משפט רייק" וציכיה (משפטי פראג) בפולין גם נאסרו בשנת 1953 מנהיגים יהודים. רק מותו של סטלין גרם לכך שאלה מביניהם לא הוצאו להורג או עונו למוות יצאו לחופשי.

מותו של סטלין גרם לליברליזציה מסוימת בפולין יותר ממדינות הלוויין האחרות. יצאו ביטאונים וספרים ביידיש. באזורים שונים פעלו מועדונים של תרבות וספורט. היו מספר ערים עם יידיש כשפת הוראה. בלודז' וורוצלב אף כיתות בתיכון. ב-1950 הוקם מחדש התיאטרון הלאומי היהודי על שם אסתר רחל קאמינסקה בניהולה של בתה אידה.

למרבה הצער הליברליזציה לבשה בשנת 1956 כיוון מסוכן ליהודים.

אחרי נאומו של חרוצשוב בוועידה העשרים התגלו בקיעים בחבורה השולטת בפולין. חלק מההנהגה השתמשה בביטויים אנטישמיים וניהלה תעמולה בה העבירה את כל האחריות על טעיות של השלטון לנציגים היהודים. בחלל אויר נזרקו רעיונות של טיהור אתני והאשמה בפשעים על השנים 1944-1954 במיוחד על היהודים. גל של אנטישמיות שוב שטף את הארץ. היה רצח בורוצלב על רקע גזעני ובעיירות שונות מהומות שדרשו מעורבות של המשטרה. על קירות בתים וגדרות הופיעו סיסמאות שקראו ליהודים לעזוב את פולין. האווירה של פחד מחודש גרמה להתגברות ההגירה מפולין. ההערכה היא שכ-55000 איש עזבו רובם עלו לארץ.

ביוני 1956 בערים הגדולות עבר גל של מחאה נגד השלטון. במיוחד חריפה הייתה הפגנה בעיר פוזנן שם אלפי פועלים יצאו לרחובות. המחאה של הפועלים במיוחד על רקע כלכלי הפכה למחאה פוליטית שהעלתה גם סיסמאות שדרשו. ריבונות מלאה לפולין. השלטון דיכאה את המהומה באמצאות הצבא ובאלימות. בקרבות הרחוב בפוזנן שנמשכו מספר ימים היו מאות פצועים ו-74 הרוגים. אירועי פוזנן היו המרד החריף הראשון של ההמון נגד המשטר שקרא לעצמו "פולין העממית". זה היווה נקודת מפנה במאבק על השליטה בפולין.

ועל כן, הניסיונות להשבת רכוש נגמרו במקרים רבים במוותם של היהודים. היחס הלא אוהד ואף העוין קיבל במהרה אופי של הפגנות אנטי יהודיות ובמקרים קיצוניים של פוגרומים.

ההיסטוריונים טוענים כי הסיבות לכך נעוצות בהאשמה עממית של עלילות הדם, דמורליזציה והתפרקות של החברה בזמן המלחמה, אך בעיקר בעדות של הרצח ההמוני ללא עונש של העם היהודי על אדמתם.

בסיס זה היווה את הרקע לפוגרום שנערך ב-4.7.1946 בעיר קילצה. הקריאה לרצח היהודים – שארית הפליטה הייתה האשמה ברצח פולחני כביכול של היהודים על נער מקומי. המון משולהב שאליו הצטרפו חיילים בודדים מהצבא הפולני אשר רצחו בברוטאליות 42 יהודים בתוכם נשים וילדים. באותו יום הוצאו יהודים מרכבות שעברו בקילצה ורצחו אותם באכזריות. אירועים דומים התרחשו גם במקומות אחרים בפולין. ההערכה היא שבשנים 1944-1946 נרצחו על אדמת פולין כ-1000-1200 יהודים, מהסיבה הפשוטה כי היו יהודים שרצו לחזור לבתיהם.

מלבד הסיבות לעיל של הופעות האנטישמיות בפולין אחרי המלחמה נוספה סיבה נוספת והיא האשמת היהודים בתמיכה רחבה בשלטון החדש, ואף התגייסות לשורות מנגנוני הדיכוי האנטי פולני. הערכת ההיסטוריונים היום היא כי כ-37% מצמרת משרד הביטחון האזרחי (האחראי על דיכוי והוצאות להורג של פולנים) בשנים 1944-1954 היו ממוצא יהודי. חשוב לזכור כי לא מוצאם היהודי הביא אנשים אלה לבחירה בקריירה במנגנון השלטון הקומוניסטי וזרועות הדיכוי, אלא זהו צירוף של גורלות לפני ותוך המלחמה שדחף אנשים אלו להשתתפות הזרועות השלטון. לרוב לא היה להם שום קשר למסורת יהודית, ובעצמם הכריזו שהזהות היהודית זרה להם. החברה הפולנית המדוכאת שבה הסטיאורוטיפ הותיק של ז'ידוקמונה היה מושרש, יכלה על כן בקלות לזהות את היהודים עם השלטון החדש.

לפוגרום של קילצה הייתה השפעה מכרעת על גורל החברה היהודית בפולין. אם בתחילה ניסו הניצולים והחוזרים מבר"מ לחדש את החיים הפוליטיים, הדתיים והתרבותיים במספר מרכזים עירוניים גדולים כווארשה, לודז', קרקוב וכדומה הרי שהפוגרום בקילצה הגביר את תחושת הניכור והפחד וקידם את החלטתם לעזיבת פולין שהפכה בשבילם מקום של סיוט ובית קברות.

בשנים 1946-1947 עזבו את פולין כ-160,000 איש, דהיינו מרבית היהודים שישבו בפולין לאחר המלחמה. הם היגרו לאמריקה או לארץ ישראל בה יכלו להצטרף ללחימה על קיומה והקמתה במאי 1948 של מדינת ישראל העצמאית.

בינתיים בפולין, הקומוניסטים חזקו את אחיזתם, אחרי זיוף הבחירות ב-1947, דאגו לסילוק המתנגדים הפוליטיים ויצירת שלטון מרכזי אחד.

במהלך השנים 1949-1956 הוכנסו דפוסים סובייטיים בכל תחומי החיים; בכלכלה, חברה, תרבות. גברה גם התלות בבר"מ. בשנת 1947 דחתה הממשלה בלחץ קרמלין את הסיוע האמריקני של תוכנית מארשל. מעשה זה בידד את הכלכלה הפולנית מכלכלת העולם ולא אפשר את תקומתה אחרי הרס המלחמה. נפל מסך הברזל ונוצר הבלוק הסובייטי.

לדיכוי והגבלות זכתה גם החברה היהודית בפולין. כבר ביולי 1944 בלובלין המשוחררת ניסה קומץ יהודים לבמות גרעין של קיום יהודי, מפלגות, ארגונים קהילתיים, ומוסדות עזרה הדדית. באוגוסט הוקמה הועדה היהודית ההיסטורית שמטרתה הייתה לאסוף את עדויות הניצולים ועדויות על הרוצחים כדי

פולין אחרי המלחמה

שנת 1945 נחרתה בצורה שונה בזיכרון הפולני והיהודי. לפולנים שנה זו סימלה כיבוש מחדש ומאבק עם שלטון כפוי מבחוץ ולא רצוי, ואילו ליהודים- הצלה והזדמנות לבניית חיים חדשים.

משמעות אחרית המלחמה לפולנים

כבר ביולי 1944 גובשו בשטחים במזרח פולין "ששוחררו" על ידי הצבא האדום- שלטון קומוניסטי, שנוהל ממוסקבה, תחת הכותרת "הועדה הפולנית לשחרור לאומי" שמושבה נקבע בלובלין. לשלטון זה לא הייתה תמיכה ריאלית בציבור, ולביסוסו הוא הסתמך על הצבא האדום ועל זרוע הביטחון הסובייטית הנ.ק.ו.ד.

במקביל, נוצר גם מנגנון דיכוי פולני בדמות "משרד הביטחון הפנימי ומשטרה". לממשלה של ה-פ.ק.פ. הצטרפו פוליטיקאים אחרים שהחליטו להצטרף לשלטון הקומוניסטי, שקיבל את השם "הממשלה הזמנית של אחדות לאומית".

הממשלה הזאת הוכרה על ידי רוב מדינות אירופה, הכרה זו הסירה את הלגיטימיות של ממשלת פולין בגולה, אשר ישבה בלונדון, ואשר ארגנה את המדינה הפולנית במחתרת וניהלה את מאבק החברה נגד שני הכובשים. מנהיגי המדינה במחתרת נאסרו במרמה ונשלחו למוסקבה. שם נערך נגדם משפט ראווה בו הואשמו בחבלה בצבא האדום וסיוע לגרמנים. גם חיילים של ה-AK, חברי המחתרת הצבאית והאזרחית, מצאו את עצמם בבתי הסוהר.

השליטים הקומוניסטים החדשים נתמכו על ידי ברה"מ ושאפו להחזיק בשלטון בכל מחיר. לכן הקשו על כל פעילות פוליטית של מתנגדים לשלטון. בשנת 1948 איחדו הקומוניסטים מספר מפלגות שמאל תחת הכותרת "מפלגת הפועלים הפולנית המאוחדת", PZPR. המפלגה החדשה אשר שלטה בפולין במשך 40 השנים הבאות.

היהודים בפולין עם תום המלחמה

היהודים הפולנים המעטים ששרדו את השואה קיבלו את השינויים הפוליטיים בצורות שונות. ההערכה היא שמקרב 3.5 מיליון יהודים ניצלו על אדמות פולין בין 40.000-60.000 איש. כ-250,000 ניצלו בשטחי ברה"מ, ואחרי המלחמה חזרו לפולין בגלים אחדים. הייתה זו חברה מאד מגוונת הן בחוויה החיים של העבר והן בתוכניתם לעתיד; היו אנשים ששרדו גטאות ומחנות, היו כאלה שהסתירו את זהותם במחבואים השונים ועכשיו יכלו לחזור ליהדותם, אך לא כולם עשו כך.

היחס הלא אוהד ובחלקו העוין של חלקים מהחברה הפולנית בזמן המלחמה ואחריה גרם לכך שחלק מהיהודים לא חזר לשמותיהם המקוריים ונשאר עם השמות הבדויים. השאלה הראשונה שהטרידה את הניצולים הייתה האם ניצל מישוהו מקרוביהם, האם יש להם לאן ולמען מי לחזור? מהר מאד התברר שרוב משפחתם וקהילתם לא קיימת. בתיהם ועסקיהם היו לרוב בידי בעלים חדשים. החוזרים לא התקבלו פעמים רבות בשמחה. לרוב היו מופתעים שהיהודים שרדו, וחששו מדרישה להשבת רכושם.

3. המשורר צ'סלב מילוש Milosz, Czesław

צ'סלב מילוש, מחבר השיר קמפו די פיורי הנו משורר ומסאי פולני, בעל פרס נובל בספרות לשנת 1980 ותואר 'חסיד אומות העולם'.

צ'סלב מילוש ובאחיו אנדז'י הוכרו על ידי יד ושם כחסידי אומות העולם בשנת 1989 על שסייעו, יחד עם פולנים נוספים, למשפחה יהודית להסתתר בצד הארי של העיר ורשה.

זה סיפור המעשה: אנדז'י מילוש, עזר למשפחת יהודית מוילנה, בני הזוג טרוס **Tross**, לברוח לורשה כשהם מוחבאים בתוך במשאית. בהגיעם לורשה, חיכה להם אחיו, צ'סלב מילוש וסייע להם למצוא דירת מסתור בצד הארי של העיר.

צ'סלב מילוש, יחד עם פולנים נוספים שפעלו במסגרת ארגון מחתרתי סודי בשם וולנוסצי **Wolnosc**, סייעו גם לשלושה בני משפחה נוספים של הזוג טרוס להסתתר בצד הארי בורשה ואף תמכו בהם כספית. אלו הם פליציה וולקומינסקה **Wolkominska**, אחותה של הגב' טרוס, אימן, וגיסתה של פליציה, שהצליחו לברוח מגטו ורשה ערב המרד. בחודש אפריל 1943.

בני הזוג טרוס לא שרדו את המלחמה. הם נהרגו בקיץ 1944 בזמן המרד הפולני. פליציה וולקומינסקה ניצלה ובשנת 1957 עלתה לישראל. בזכות עדותה הוכרו צ'סלב מילוש ואחיו כחסידי אומות העולם.

"כרטיסי מידע"

1. "אביב, 1943, כיכר קרשינסקי"

הזמן: אפריל 1943, אביב, חג פסח ליהודים, חג פסחא לנוצרים.
המקום: כיכר קרשינסקי בורשה. בצמוד לכיכר חומה, חומת גטו ורשה.

מראות וקולות: מעבר לחומה, בתוך הגטו, הצבא הגרמני מנסה לכבוש את אזור הגטו ולחסל את היהודים האחרונים שנשארו בורשה. מאות לוחמים יהודיים נלחמים בו מבית לבית. מרד גטו ורשה בעיצומו. הגטו עולה באש. קולות הירי והלהבות נשמעים ונראים היטב בכיכר קרשינסקי הסמוכה.

מעבר לחומה בכיכר, קרשינסקי החיים נמשכים כרגיל. המוני אנשים, תושבי ורשה מנצלים את חופשת חג הפסחא ומבלים בכיכר. באחד מפינות הכיכר פועל גן שעשועים שבמרכזו סחרחרה. הורים וילדים עליונים מבלים בנעימים. גיצים ועשן מהגטו מגיעים לכיכר. רוב האנשים מביטים אל עבר הגטו ההולך ונכחד וממשיכים בשגרת חייהם.

ישנם גם כמה אנשים בכיכר המביעים מורת רוח וביקורת קשה על התנהגות בני עמם בשעה שהיהודים בגטו הסמוך נרצחים. בין האנשים בכיכר קרשינסקי היה גם המשורר צ'סלב מילוש, שלימים יקבל את פרס נובל. מילוש, החווה וכואב את המציאות המוזרה הזאת כותב את שירו המפורסם "קמפו די פיורי".

2. "חורף, 1600, קמפוי די פיורי"

קמפו די פיורי היא כיכר שוק ברומא. כך הייתה גם בעבר. לפני נערכו בכיכר זו הוצאות פומביות להורג. באירועים כאלו, הסוחרים והקהל שבא לשוק היו מפסיקים לשעה קלה את ענייניהם וצופים באדישות במחזה המזוויע ולאחר מכן חוזרים לעיסוקיהם. ביום חורפי בשנת 1600 הועלה שם על המוקד, על ידי האינקוויזיציה, הנזיר הפילוסוף, ג'ורדאנו ברונו, בגלל "דברי הכפירה" שלו, שהיקום הוא אינסופי, ושכדור הארץ שלנו היא רק אחד מגורמי היקום.

צ'סלב מילוש כתב את שירו בימי חג הפסחא של שנת 1943 לאחר ביקר בכיכר קרשינסקי וראה את הקרוסלה שבה השתעשעו ההורים והילדים הפולנים מטרים ספורים מחומת הגטו. מילוש משווה את הקהל העליון בכיכר קרשינסקי בורשה, לקהל ולסוחרים בכיכר 'קאמפו די פיורי' ברומא, שמיד לאחר העלאת ג'ורדאנו ברונו על המוקד שבו לעיסוקיהם, נהנים מ"פרות הים הורודים", וחוזרים בשמחה אל ה"לימונים והזיתים".

מילוש מתריע על הסתירה הזאת שבין בדידותו של ההולך למות לבין שגרת היום-יום והשעשועים של צופים מהצד בקמפו די פיורי וכיכר קרשינסקי ומשווה את להבות המוקד של ג'ורדאנו ברונו ברומא ללהבות גטו ורשה.

זָרָה לָהֶם כָּבֵד שְׁפִתָּנוּ
כְּשֶׁפֶת פְּלִנְטָה אַחֲרָת.
וְהַכֹּל יִהְיֶה לְאַגְדָּה,
וְאֵז – אַחֲרֵי רַב שָׁנִים –
נִצְיָת בְּקִמְפוֹ דִּי פִיּוּרִי
דְּבֵר הַמְשׁוֹרֵר אֵשׁ שֶׁל מָרָד.

תרגום מפולנית בנימין טנא

בְּדֹרֵךְ אֶת שְׁמֵלוֹת הַנְּעָרוֹת
הָרוּחַ מִגִּטּוֹ בּוֹעֵר.
צִחַק הַהֶמוֹן רוֹוִי נֶחֱת.
יוֹם אֶלֶף, עִיר וְרֶשֶׁה צוֹהֶלֶת.

הָאֶחָד כָּאֵן לִקַּח יִלְמַד
שֶׁהֶמוֹן וְרִשְׁאִי אוֹ רוֹמִי
סוֹחֵר וְאוֹהֵב וְשִׁמְח
מוֹל מְזַבֵּחַ-קְדוּשִׁים נְמוֹל מְנוֹת.
הַשְּׁנִי כָּאֵן יִלְמַד שֶׁהַכֹּל,
שֶׁהוּא אֲנוּשִׁי, בֶּן-חֵלּוֹף.
וְעַל שִׁכְחָה שְׁגוּבָרֶת
בְּטָרָם כְּבָתָה הַשְּׁלֵהָבֶת.

אֵךְ אֲנִי הִרְהַרְתִּי לִי אֵז
בְּיַתְמוֹתָם שֶׁל גּוֹנְעִים.
בְּזֹאת שֶׁשֶׁ-עָה שְׁגוֹרְדָנוּ
עָלָה עַל מוֹקֵד אֵשׁ בּוֹעֶרֶת,
לֹא הִיָּתָה בְּשִׁפְת בְּנֵי-אָדָם
מְלָה וְלוֹ רַק אֶחָת,
שֶׁתּוֹכֵל מְשֶׁהוּ לְהַבִּיעַ
לְאֲנוּשׁוֹת הַנּוֹתָרֶת.

חֶפְזוֹ כְּבָר הִגִּיוֹ לְסִבָּא,
לְמַכּוֹר כּוֹכְבֵי-יָם, הַצִּיּוֹנוֹתִים,
סִלֵּי לִימּוֹנִים וְזִיתִים שׁוֹב
נִשְׁאָו בְּשִׁמְחָה וּבְצִהָל.
וְהוּא כְּבָר רִחֵק, מָה רִחֵק,
כְּאֵלּוֹ חֲלָפוֹ כְּבָר דּוֹרוֹת,
וְהֵם מְחַכִּים לוֹ אֵךְ רָגַע
עַד בָּאֵשׁ יִסְתַּלֵּק הוּא וְיֵעַל.

וְהֵם, הַגּוֹנְעִים גְּלַמּוּדִים,
שְׁכּוּחִים מֵאֵל וּמִמְּתִים,

קמפּוּ דִי-פִיּוּרִי / צ'סלב מילוש

ברומא, בקמפּוּ דִי-פִיּוּרִי,
סלִי לִימוֹנִים וְזִיתִים,
וַיֵּן נִתַּז עַל מְדַרְכָּת
וּגְזֵם פְּרָחִים עַל כָּל צַעַד.
עוֹרְמִים תִּגְרִים עַל דּוֹכָן
פְּרוֹת-הַגֶּם הַנֶּרְדִּים.
תְּלוּלִית עֲנָבִים פְּרִי הַגֶּפֶן,
עַל פְּלוּמַת אֶפְרָסִק מִתְגַּבֶּהֶת.

בָּאֵן, בִּזּוֹ הַכֶּכֶר,
אֶת ג'וֹרְדָנוֹ בְּרוֹנוֹ שְׂרָפוֹ.
תִּלְיָן בְּמוֹפָקֵד אֵשׁ הַפִּיחַ,
נִהַר הַהֶמּוֹן מִכָּל שַׁעַר.
אוּלֶם, אַךְ הִלֵּהב שְׂכָךְ,
הַמִּסְבָּאוֹת שׁוּב מְלֹאוֹ.
סלִי לִימוֹנִים וְזִיתִים שׁוּב
נִשְׂאוּ גַם זָקֵן וְגַם נֶעֶר.

זְכַרְתִּי אֶת קמפּוּ דִי פִיּוּרִי
לִיד קְרוּסְלָה בּוֹרְשָׁה,
בְּעָרֵב אֲבִיב פִּלּוֹ נֵעַם
לְקוֹל נְגִינָה מִתְעַלָּסֶת.
הַשְׁתִּיק הַגִּיגוֹן יְרִיחוֹת
בְּגִטּוֹ, מַעֲכָר חוֹמוֹת,
וְזוּגוֹת הַתְּנִשֵּׁ-אוֹ, הַתְּעוֹפְפוֹ
גְבוּהָ, עַד שַׁחַק מְלֹא-חֶסֶד.

וַיֵּשׁ נְרוֹת מְגִטּוֹ בּוֹעֵר
הַבִּיאָה גִּילִים מִשְׁחִירִים,
בִּיעֵף רוֹכְבֵי קְרוּסְלָה
תִּפְסוּם בְּדִּירָה הַהוֹלָלָת.

נספחים

לצלם לגזור כאן

"דף המשימה לצוות"

קיבלתם מעטפה הכוללת: "דף משימה לצוות", "שיר", ו"כרטיסי מידע". הזמן העומד לרשותכם לביצוע המשימה: 40 דקות

1. קראו את שירו של המשורר הפולני צ'סלב מילוש—"קמפו די פיורי" ולאחר מכן קיימו דיון בצוות בשאלות אלו:

- א. איזו חוויה הביאה לדעתכם את צ'סלב מילוש לכתיבת השיר?
 - ב. מהם השאלות המרכזיות שלדעתכם השיר מעורר?
 - ג. בחרו את אחת השאלות שציינתם ונסו לקבוע את עמדתכם לגביה.
 - ד. נסו לבטא באמצעות ציור, כרזה, המחזה, שיר, או כל אמצעי אומנותי שתבחרו, את ההרגשות, המחשבות, הדעות שעלו אצלכם בעקבות השיר של צ'סלב מילוש והפעילות שקיימתם בצוות.
2. להעמקת ההבנה של השיר ונסיבות כתיבתו תוכלו להשתמש ב"כרטיסי המידע" הבאים:
1. "אביב, 1943, כיכר קרשינסקי" 2. "חורף, 1600, קמפו די פיורי" 3. המשורר צ'סלב מילוש
3. לאחר סיום הדיון והעבודה בצוות תתבקשו לדווח על הדיון במליאת הקבוצה ולהציג ולהסביר את האמצעי האומנותי שהכנתם.

□ להעמקת ההבנה של השיר ונסיבות כתיבתו תוכלו להשתמש ב"כרטיסי המידע" הבאים: "אביב, 1943, כיכר קרשינסקי" / "חורף, 1600, קמפו די פיורי" / צ'סלב מילוש

□ לאחר סיום הדיון והעבודה בצוות תתבקשו לדווח על הדיון במליאת הקבוצה ולהציג ולהסביר את הסיכום האומנותי שהכנתם.

שלב ג' - במליאה

הזמן 30 דקות

למנחה: יש לכנס את הצוותים למליאת הקבוצה.

בחלק הראשון יש לבקש מכל צוות בתורו לדווח על הדיון שקיים בשלוש השאלות ולהציג ולהסביר את האמצעי האומנותי שהכינו בעקבות קריאת השיר והדיון בשאלות.

בחלק השני יש לאפשר לכל המשתתפים להתייחס לכל הדברים שהועלו בדיווחי הצוותים ובהצגת האמצעים האומנותיים ולפתוח את השאלות והנושאים שעלו לדיון במליאת הקבוצה. זה גם המקום לעלות נושאים ושאלות נוספות, על פי שיקול דעתו של המנחה.

בחלק השלישי והאחרון יש לסיים בסיכום הדיון והפעילות.

שלב א' - במליאה

משך הזמן: 10 דקות

למנחה:

יש להציג בדברי ההקדמה את שם הפעילות: "גורלות נפגשים בכיכר" ולמקם את החניכים בזמן ובמקום תוך מתן דגש על התמקדות באירוע אחד המתאר יחסים בין יהודים ופולנים בזמן מלחמת העולם השנייה תוך דיון בשאלות העולות מהם.

האירוע התרחש בכיכר מפורסמת בוורשה - כיכר קרשינסקי.

כיכר קרשינסקי, הסמוכה לארמון קרשינסקי ולגן קרשינסקי, מפורסמת כיום בזכות בית המשפט העליון של פולין הנמצא במקום, ובזכות האנדרטה המוקדשת למרד הפולני של אוגוסט 1944. אולם, בתקופה מלחמת העולם השנייה, מראה הכיכר היה שונה לחלוטין.

חלוקה לקבוצות. כל קבוצה תקבל מעטפה שתכלול: "דף משימה צוות", "מקור", ו"כרטיס מידע".

הזמן לעבודה הקבוצתית: 40 דקות.

למנחה:

בתום דברי ההקדמה יש לחלק את הקבוצה לצוותים מעורבים. בכל צוות כ- 10 בני נוער. יש להכין מראש מעטפות מלאות כמספר הצוותים.

שלב ב' - בצוותים

הזמן: 40 דקות

למנחה: יש לחלק לכל צוות את המעטפה הכוללת: "מקור", "דף משימה לצוות", ו"כרטיסי מידע". לאחר מכן, לבקש שיפתחו את המעטפות ויפעלו על פי ההנחיות ב"דף המשימה". הזמן העומד לרשותם: 30 דקות.

לידיעת המנחה: להלן נוסח "דף המשימה לצוות":

קיבלתם מעטפה הכוללת: "דף משימה לצוות", "שיר", ו"כרטיסי מידע". הזמן העומד לרשותכם לביצוע המשימה: 40 דקות

1. קראו את שירו של המשורר הפולני צ'סלב מילוש – "קמפו די פיורי" ולאחר מכן קיימו דיון:

א. איזו חוויה הביאה לדעתכם את צ'סלב מילוש לכתוב השיר?

ב. מהם השאלות המרכזיות שלדעתכם השיר מעורר?

ג. בחרו את אחת השאלות שציינתם ונסו לקבוע את עמדתכם לגביה.

ד. נסו לבטא באמצעות ציור, כרזה, המחזה, שיר, או כל אמצעי אומנותי שתבחרו, את ההרגשות,

המחשבות, הדעות שעלו אצלכם בעקבות השיר של צ'סלב מילוש והפעילות שקיימתם בצוות.

גורלות נפגשים בכיכר

מטרות:

- לאפשר קיום למידה משותפת ודיאלוג בין תלמידים ישראלים לבין תלמידים פולנים בסוגיות הקשורות ליחסי יהודים-פולנים בתקופת השואה.
- ניתוח משמעויות השיר "קמפו די פיורי" ודיון בשאלות העולות ממנו כאשר הרעיון החינוכי: בני הנוער מבררים ומנסחים בעצמם את השאלות, בוחרים שאלה אחת ומגבשים את עמדתם כלפיה.
- הפעילות היצירתית נועדה גם לאפשר לבני הנוער לבטא את ההרגשות, המחשבות, הדעות שלהם גם באמצעים אומנותיים כמו ציור, כרזה, המחזה, שיר ודרכים נוספות.

משך ההפעלה: כשעה ועשרים

עזרים: א. מספר מעטפות כוללות את ה"חומרים" הבאים בעברית ובפולנית:

1. "דף משימה לצוות"
 2. "שיר" - "קמפו די פיורי", שירו של המשורר הפולני צ'סלב מילוש
 3. שלושה "כרטיסי מידע" - "אביב, 1943, כיכר קרשינסקי"
"חורף, 1600, קמפוי די פיורי"
צ'סלב מילוש
 - ב. בריסטולים, לורדים, ניר דבק, עיתונים ישנים, דפי כתיבה וכו'
- מהלך ההפעלה:** ההפעלה כוללת 3 שלבים – שלב א' במליאה 10 ד'
שלב ב' בצוותים 40 ד'
שלב ג' במליאת הקבוצה 30 ד'

ויהודים המסונף למדינה הפולנית במחתרת ואשר הציל על ידי עזרה כספית, תעודות מזויפות, מציאת מקומות מסתור אלפי יהודים והוא ארגון ה"ז'גוטה

יחסי פולנים יהודים ומרד גטו ורשה

הסדנא "גורלות נפגשים בכיכר- קמפו די פיורי" מעלה סוגיות בנושא יחסי פולנים יהודים בזמן מרד גטו ורשה. בהקשר לכך כדאי לציין ולהדגיש את הנקודות הבאות:

1. באופן מעשי הייתה עזרה מסוימת של המחתרות הפולניות לארגוני המחתרת בגטו. ללא עזרה זו המרד בגטו לא יכול היה להתקיים. אף על פי שבעיני המחתרת הפולנית העזרה הייתה רבה, הרי בעיני היהודים העזרה הייתה מועטה מדי והם הושארו לגורלם הטראגי.

2. חשוב להבין שהגרמנים הצליחו לעשות הפרדה בין הגורל היהודי והגורל הפולני. למעשה, לא הייתה שום יכולת מעשית של המחתרת הפולנית באביב 1943, כאשר האימפריה הנאצית הייתה עדיין כמעט בשיא כוחה לצאת לעימות חזיתי כדי להציל את הגטו הבוער – והגורל הטראגי של המרד הפולני שנה מאוחר יותר יעיד על כך.

3. הנקודה הבולטת הכואבת בהקשר לנושא שאנו עוסקים בו, יחסי פולנים יהודים, היא האדישות של חלק מהציבור הפולני, העמידה מן הצד של רובו, השמחה לאיד של חלק אחר ומעט גילויי החמלה. אמנם רבים מעיתוני המחתרת הפולנית התגאו והעלו על נס את מעשה המרד, אך החיים בוארשה המשיכו בשגרה אף כי שגרה כואבת ומבשרת רעות לגורל הפולני בהמשך.

לסיכום אנו מביאים קטע שכתב ירמי פזיבורה, שחקן וסופר פולני שהיה עד לנעשה:

"מר היה הטעם של חג הפסחא באביב 1943. אפילו הוודקה לא עזרה לנוכח הפיצוצים והעשן מתוך הגטו. נוכח דעת הקהל בעולם המגנה אותנו על אי המעש שלנו הפולנים, אין קולות שקולים הלוקחים בחשבון את הסכנה בה היינו נתונים. הרי היינו הבאים בתור להשמדה ... היהודים הקדימו אותנו. אנו מרכינים ראש בפני הגיבורים, סולדים מהשמאלצובניקים, אך אי אפשר שעם של למעלה מעשרים מיליון איש יהיה עם של עשרים מיליון גיבורים. נימוק כנראה משכנע. כנראה?"

הפולנים את העבודה המלוכלכת". אמירות כאלו ניתן היה לשמוע בפולין גם בקרב קבוצות נוספות, בימין הקיצוני שהיו חלק מהמחתרת הפולנית שעסקו בעצמם ברדיפה אחרי יהודים ורצחו אותם.

היו גם מקרים לא מעטים שיהודים נרצחו על ידי המחתרות המסונפות ל-AK (ארמיה קריובה, שהייתה כפופה לממשלה הגולה בלונדון). גם בקרב המחתרת של השמאל הקומוניסטי, ה-AL (ארמיה לודובה) היו מקרים של התנהגות רצחנית כלפי יהודים.

וכפי שכבר הוזכר, במציאות הכיבוש והטרור שהייתה בפולין בתקופת השואה, היו קבוצות מזוינות שונות נוספות, לאו דווקא אידיאולוגיות שרצחו יהודים מסיבות של שוד.

קבוצות פולניות השתתפו באופן מעשי ברצח יהודים גם מקרים נוספים למשל ברציחות המוניות מחודש יולי 1941 במיוחד באזור נפת לומז'ה וביאליסטוק. ברצח של משפחות ובודדים באזורים רבים בעיירות קטנות וכפרים.

פולנים לקחו חלק גם בהלשנה והסגרה של יהודים מסתתרים באזורים רבים ושונים התופעה הידועה בשם "שמלצובניקים". תופעה בזויה זו לא נחקרה עדיין עד תומה, ולא ברור עדיין עד כמה המוסדות רשמיים של המדינה הפולנית במחתרת נאבקו כנגד תופעה זו.

יש לציין גם את השתתפות המשטרה הפולנית, "המשטרה הכחולה", בגירוש יהודים ובארגון הטרנספורטים. גם תופעה זו לא נחקרה עדיין עד תומה.

בכל התופעות אלה של השתתפות מעשית של פולנים ברצח יהודים אחריותם של הרוצחים לא נופלת מאחריות הנאצים, ואולי, אפילו חמורה יותר מבחינה מוסרית.

'הצלת יהודים'

המצילים באו מחוגים רבים בציבור הפולני – מתוך אינטליגנציה של השמאל, מתוך המפלגה הסוציאליסטית-פולנית – PPS, מתוך האינטליגנציה הקתולית, אף כי הייתה מזוהה מהימין. כמו כן, אנשים החברים באיגודי העובדים, אנשי הכנסייה, חברי המחתרות השונות, אך בעיקר **אנשים פשוטים** שנקלעו לסיטואציות דרמטיות. עליהם היה להחליט ולנקוט עמדה, ורבים מתוך חירוף נפש הצילו אלפי יהודים, הסתירום ודאגו להם פעמים לתקופה ארוכה מאד.

בקרב חסידי אומות העולם, הפולנים הם הקבוצה הגדולה ביותר. לעולם לא נדע על אותם אלה אשר עזרו ונשארו אנונימיים מסיבות טרגיות לרוב; משום שהם לא שרדו או משום שלא שרדו היהודים כדי לספר את סיפורם. ניתן לכלול בהם גם אותם האנשים אשר לא זכו לתואר המכובד, היות שנעזרו לצורך ההצלה בעזרה כספית ולא עונים לקריטריונים של יד ושם. אך להציל באותה תקופה בפולין גם בתמורה כספית הייתה גבורה רבה.

ראוי לציין כי המצב הכלכלי של האוכלוסייה הפולנית הכבושה היה קשה ביותר תחת שלטון הטרור והסחיטה הכלכלית הגרמנית. רק בפולין היה גוף רשמי יחיד במינו של ארגון משותף להצלה של פולנים

היות והסדנא "גורלות נפגשים בכיכר- קמפו די פיורי" עוסקת בנושא יחסי פולנים יהודים בזמן מלחמת העולם השנייה, ומעלה לדיון, בין השאר, את סוגיית "העומדים מהצד", את סוגיית הצלת יהודים מהגטו הבוער ועזרת המחתרות הפולניות לארגוני המחתרת בגטו, אנו מביאים כאן סקירה היסטורית קצרה ומתומצתת המבוססת על המחקרים ההיסטוריים המעודכנים שנערכו בפולין ובישראל, לגבי שלושת דפוסי ההתנהגות הבולטים שאפיינו את העם הפולני בתקופת השואה.

'עמידה מהצד'

המחקר ההיסטורי מלמד כי בין הגורמים שהביאו את רוב העם הפולני ל"עמידה מהצד" ניתן לציין את הגורמים הבאים:

- חלק מהעם הפולני ראה ביהודים - זרים, בעיקר בעקבות תפיסות אנטישמיות שהתפתחו בפולין בזמן התגבשות הלאומיות הפולנית המודרנית, ולא ראו מקום למיעוט היהודי בתוך הרקמה הלאומית הפולנית.
- חלק מהעם הפולני נקט בעמדה זו מתוך פחד וטרור של הכיבוש הגרמני. הגרמנים באמצעות תהליך הגטואיזציה וסימון היהודים הרחיקו את העמים זה מזה, וכאשר החל תהליך 'הפתרון הסופי' היו אלה כבר חברות נפרדות עם גורל שונה. העם הפולני היה נתון בטרור כבד של הכובש הנאצי, והתרכז במאבק על ההישרדות שלו.
- העזרה ליהודים הייתה כרוכה בסכנת מוות, היות והנאצים איימו ואף ביצעו גזרי דין מוות על כל ניסיון של עזרה ליהודים.
- הפולנים היו נתונים לתעמולה הן פנימית והן חיצונית. בקרב הציבור הרחב רווחה שמועה שהיהודים ככלל גילו אדישות ואף שמחה לנוכח הכיבוש של מזרח פולין על ידי הסובייטים.
- התעמולה הנאצית- הגזענית והארסית כלפי היהודים כאויב השפיעה במידה מסוימת על חלקים שונים של הציבור.

'שיתוף פעולה ורצח יהודים'

במחקרים היסטוריים שבדקו הנושא ואת את המניעים של משתפי הפעולה ורוצחי היהודים, מצאו שרוב העם הפולני לא שיתף פעולה עם הכובש הגרמני ולא הזדהה עם המשטר הנאצי ומטרותיו. כמו כן נמצא כי כאשר היה שיתוף פעולה של פולנים עם הגרמנים, ברוב המקרים, הוא לא נבע ממניעים אידיאולוגיים, אלא ממציאות החיים בפולין בזמן המלחמה. חלקים בעם הפולני ניצלו לרעה את הנסיבות ואת חולשת הציבור היהודי, רדפו ורצחו יהודים כדי לשדוד ולגזול את רכושם, או לפעמים סתם מתוך אכזריות לשמה.

יחד עם זאת, צריך לציין כי בקרב בציבור הפולני היה קיים פלג שנאבק בכובש הגרמני, אך הצדיק ואף שמח על הגורל היהודי. אגף קיצוני ימני זה הסביר בעיתונות המחתרת שלו כי "היטלר מבצע בשביל

מבוא

יחסי פולנים יהודים בזמן מלחמת העולם השנייה

בבואנו לדון בנושא יחסי פולנים יהודים בזמן מלחמת העולם השנייה יש להזכיר ולהדגיש את העובדה כי האחריות המעשית הבלעדית על השואה רובצת על הגרמנים. הנאצים אחראים על הרעיון והביצוע של "הפתרון הסופי" שהתרחש ברובו על אדמת פולין הכבושה.

יחד עם זאת, סוגיית האחריות הפולנית לנוכח הרצח היא כאובה, מורכבת ונותרה פתוחה ביחסים שבין העם היהודי והפולני ועל כך נרחיב בהמשך.

גם הציבור הפולני מוטרד בשנים האחרונות, יותר ויותר מהסוגייה הזאת. בזמן השלטון הקומוניסטי בפולין הנושא טושטש, עוות, טופל בצורה שקרית ולא היה קיים כמעט בשיח הציבורי בפולין אבל כיום הוא אחד הנושאים המרכזיים בשיח האינטלקטואלי בפולין, במיוחד לאור שני הפרסומים של פרופ' יאן טומש גרוס: "שכנים" העוסק בפרשת הפוגרום ביאדובנה בזמן השואה, ו"פחד" העוסק בפרשת הפוגרום בקילצה ובאנטישמיות בפולין לאחר השואה.

המחקר ההיסטורי העכשווי, הן בפולין והן בישראל, טוען שעיקר הציבור הפולני 'עמד מן הצד' לנוכח גורל העם היהודי. יש הטוענים שעמדה זאת ביטאה אדישות לנוכח גורל היהודים אף כי קשה לאמוד במדויק האם 'עמידה מן הצד' תמיד מבטאת רק אדישות. בצד רוב העם הפולני ש"עמד מהצד", היו בשולי העם הפולני שתי קבוצות נוספות:

'מצילי יהודים' - ציבור קטן יחסית של פולנים אשר עשו ככל יכולתם כדי להציל יהודים. חשוב להדגיש כי בפולין, ורק בפולין ובמזרח אירופה היה עונש מוות על כל המושיט עזרה ליהודים. עונש המוות בוצע ללא היסוס על די הגרמנים באלפי מקרים, ואף על פי כן, היו פולנים לא מעטים שסיכנו את נפשם ואת משפחותיהם למען ההצלה.

'משתפי פעולה ורוצחי יהודים' – קבוצה קטנה יחסית של פולנים שעסקו בהסגרת יהודים או השתתפו באופן מעשי ברצח יהודים.

בשיח הציבורי בנושא יחסי פולנים יהודים בזמן מלחמת העולם השנייה, המתקיים בפולין ובישראל, ובין פולנים ויהודים, ישנה נטייה המקשה על הדיון והיא הנטייה להתמקד בעיקר בקבוצות השוליים הנ"ל ומהן לגזור את ההתייחסות לכלל העם הפולני והתנהגותו בתקופת השואה. הצד הפולני נוטה להרחיב את השוליים החיוביים, 'מצילי היהודים', על רוב העם הפולני, ואילו הצד היהודי נוטה להרחיב את השוליים השלילים, 'משתפי הפעולה ורוצחי היהודים' על רוב העם הפולני.

לדיון בנושא יחסי פולנים יהודים בזמן מלחמת העולם השנייה, מורכבות נוספת משום שהוא מושפע גם מהיחס כלפי היהודים לאחר המלחמה - סוף שנות הארבעים והפוגרומים, השתתפות היהודים בבניית המשטר הקומוניסטי, בעיית הרכוש הציבורי והפרטי היהודי הקיים בפולין, יחסה של פולין הקומוניסטית למדינת ישראל, פרשת מרץ 1968 והאנטישמיות ללא היהודים בפולין כיום.

אבידותיה של פולין

על מנת להבין את רגישותה של החברה הפולנית לנושא מלחמת העולם השנייה יש צורך לעקוב אחר אומדן אבידותיה של פולין כתוצאה מהמלחמה.

האבדות בנפש של האוכלוסייה היו קשות ביותר. פולין על פי האומדן האחרון איבדה כ-5.5 מיליון מאזרחיה. מספר זה כולל בתוכו למעלה מ-3 מיליון יהודים פולניים, בין-1.4 ל-1.7 מיליון (לפי ההערכות האחרונות) פולנים אתניים (כלומר אזרחים פולניים בני לאום פולני). האומדן הזה מצביע על העובדה שבפולין נרצחו או הומתו ברעב ובמחלות פי 15 (באופן יחסי לגודל אכלוסיה) מאשר במדינות הכבושות על ידי גרמניה הנאצית במערב אירופה. פרט להרוגים סטטיסטיקה זו נוקטת בנתון של 13 מיליון בני אדם שניזוקו קשות בזמן המלחמה; כ-400,000 אלף שבויים שרדו במחנות, כ-863,000 אזרחים שרדו את מחנות הריכוז וכ-560,000 איש הפכו לנכים. 2.5 מיליון בני אדם גורשו מבתיהם ונאלצו למצוא מקלט חדש. מקרב 83 אלף בעלי השכלה הגבוהה נהרג כל אדם שלישי.

פולין לא רק נפגעה באוכלוסייתה אלא גם בעושרה החומרי, 38% של המשק הפולני נהרס. נזקיה החומריים היו שווים לנזקיהם של שאר מדינות אירופה הכבושה (למעט ברית המועצות) על ידי הנאצים. 67% של התעשייה הפולנית נהרס.

התרבות הפולנית איבדה 43% מאוצרותיה שהתבטאה בהרס מוזיאונים ומבנים ששימשו את חיי התרבות. יצירות אומנות רבות הושמדו או נגנבו על ידי הכובשים. כך למשל אלף מבני תיאטראות, בתי קולנוע ומוזיאונים נהרסו עד היסוד. בנוסף לכך, 6,000 בתי ספר נהרסו.

בבחינת ההיסטוריה הפולנית שהפולנים מטפחים בזיכרונם הקולקטיבי ניתן למצוא כמעט בכל עיר ועיירה בדמות לוחות הזיכרון והאנדרטאות שמנציחים את זיככם של הנופלים ומעידים על הסבל הרב שהיו נחלתה של ארץ זו ובניה.

את הפן הנוסף של היסטוריה זו שעמה מתמודדים הפולנים מיטיב להביע זאת ההיסטוריון מאצ'יי קוזלובסקי, אחד ממחברי הספר "סיפורה של פולין", שגריר פולין בישראל לשעבר. וכך הוא כותב:

" בצורה זו או אחרת היו מעורבים בפעילות המחתרתית מיליוני הפולנים, אולם את המציאות הקשה של הכיבוש הכתיבו קודם כל, טרור גובר, עוני מחפיר ורעב, וכן היעדר כל חוק, פשיעה ושוד.

על רקע זה נוצר הנוהג הנפשע של ה"שמאלצובניקים", כלומר סחיטת היהודים המסתתרים בצד הארי. ברם, הן המקרים ההרואיים של עזרה למסתתרים (של חסידי אומות העולם – י"ב) והן המעשים השפלים של סחיטה או מסירת המתחבאים ישירות לידי הגרמנים, היו מעשים **שבשולי** האדישות הכללית לגורלו של הזולת, שנולדה מתוך אימת הכיבוש והרצון של האנשים להציל בכל מחיר את חייהם וחיי בני משפחתם. זו התמונה העולה היום מתוך המקורות המוכרים ופתוחים בפנינו.

(יורם ברונבסקי, מאצ'יי קוזלובסקי סיפורה של פולין, 2003, הוצ' המכון הפולני בת"א עמ'66).

הצבא הפולני למסע המלחמתי של היטלר כמעט ללא שום התנגדות בכל מערב אירופה. יש להדגיש עוד, שבפולין בניגוד למדינות אחרות שנכבשו על ידי הנאצים לא הוקמה שום ממשלה מקומית משתפת פעולה עם הנאצים, נוסח ממשלת פטן של וישי בצרפת או קוויסלינג בנורבגיה.

עם המפלה, בפולין הכבושה התארגנה מייד מחתרת אזרחית הכפופה לממשלת פולין הגולה שישבה בלונדון ומחתרת צבאית.

לאחר מספר גלגולים, כמעט כל הפלגים החמושים שנוצרו באופן ספונטני, אוחדו תחת מחתרת הארמיה - קריובה (בראשי תיבות א"קא - צבא הארץ להבדיל מן הצבא הפולני מחוץ לפולין). בשיאו מנה צבא פרטיזנים זה כ-300,000 אלף חיילים מוכנים לקרב. החל מ-1942 ועד 1944 הוא ביצע כ-110,000 פעולות חבלה בצבא בגרמני. הורדו מן הפסים 732 טרנספורטים של רכבות והאויב הנאצי בתוכם, פוצצו 132 גשרים ובוצעו 5,733 התנקשויות בנאצים. המפורסמת שבהן הייתה ההתנקשות במפקד הס"ס והמשטרה של מחוז וארשה גנרל פראנץ קוטשבה שבוצעה על ידי יחידת החבלה KEDYW של הארמיה-קריובה. שירות גדול עשה עבור בעלות הברית המודיעין של א"קא. הוא הצליח לפצח חלקים מן הקוד הצבאי הסודי של תשדורות הורמאכט, וכמו כן עלה בידו להשיג את התכניות של הטילים הגרמניים V1 ו-V2 ואף חלקים מהם ולהעבירם ללונדון.

לצד המחתרת הראשית הכפופה למרות הממשלה הגולה לחמו גם יחידות נפרדות של פרטיזנים מקרב הימין הקיצוני, וגם מחתרת קומוניסטית הקשורה במישרין עם מוסקווה דרך הקומינטרן ועם הצבא האדום (הארמיה-לודובה-א"ל).

המרד הפולני

שיאו של המאבק נגד צבאו של היטלר היה המרד הפולני בוארשה, שהתחולל בפולין הכבושה מה-1 באוגוסט 1944 עד ה-2 באוקטובר של שנה זו. במרד זה שפרץ בפקודתה של המחתרת הפולנית וממשלת פולין הגולה בלונדון נפלו כ-20 אלף לוחמים של המחתרת הפולנית, וכ-180,000 מתושבי וארשה. הפולנים נלחמו, בזמן שהצבא הסובייטי עמד בצידו השני של הויסלה ומיאן להגיש עזרה (פרט לנחיתה מוגבלת של יחידות הצבא הפולני אשר נלחמו לצד הסובייטים). כיום, מעריכים שבמרד זה השתתפו כאלפיים יהודים שרידי המרד בגטו וארשה. לאחר כישלון המרד, וארשה הפכה לאי של חורבות, 86% משטחה היה הרוס ואוכלוסייתה גורשה למחנות שבוים ולמחנות מעבר.

המאבק של אזרחי פולין מתבטא גם בצבאות פולין שנלחמו לצד בעלות הברית למען הניצחון. לפי המחקר ההיסטורי של היום מעריכים שעם סיום המלחמה כ-600,000 חיילים לחמו במסגרות הצבאיות המאורגנות. לצד הבריטים והאמריקאיים לחם צבאו של הגנרל אנדרס שהורכב בברית המועצות מן הפליטים הפולניים שברחו לרוסיה הסובייטית. צבא זה חנה במזרח התיכון, בין היתר גם בא"י, ולאחר מכן השתתף בקרבות קשים במיוחד באיטליה ליד מונטה קסינו. חלק אחר של הצבא הפולני שנקרא בתחילה האוגדה של קוטשיושקו אורגן ב-1943 לאחר ניתוק היחסים בין הממשלה הפולנית הגולה לבין הממשלה של סטלין. הוא לחם בהדרכת הצבא הסובייטי ועם התקדמותו של הצבא האדום לעבר ברלין הפך לצבא פולני גדול. פרט לכך חלק מהטייסים הפולנים השתתף בחיל האוויר הבריטי RAF, במיוחד בהגנה על לונדון. למותר לציין שאחוז היהודים שנילחם בצבאות האלה היה גבוה.

למספר של 200,000 איש. הגרמנים אסרו ורצחו אלפי אנשי אינטליגנציה פולנית: פרופסורים באוניברסיטאות ומורים בבתי ספר, סופרים ומשוררים, שחקני תיאטרון ובמאים, כמרים ומדינאים, עסקני המפלגות הפוליטיות מכל הקשת הפוליטית ואף ספורטאים ידועי שם. הדוגמה המובהקת לרצח היא מעצרו של 183 פרופסורים של האוניברסיטה בקרקוב שהוזמנו להרצאה של קצין נאצי אחרי כיבוש קרקוב ונישלו למחנה הריכוז סאכסנהאוזן..

מערכת החינוך בגנרל גוברנאמן, הוא שטח הכיבוש של פולין, הוגבלה לבית הספר היסודי עד כיתה ד' בלבד. הוכרזה חובת העבודה מגיל 14 עד 60, ועל בסיס תקנה זו כ-2.35 מיליון איש נשלחו לעבודת כפייה בגרמניה. בזמן המלחמה היו קיימים בפולין כ-1,300 בתי סוהר מסוגים שונים בנוסף לכ-200 מחנות הריכוז ו-6 מחנות השמדה לטיפול בכל האוכלוסיות (יהודים, פולנים, צוענים וכו'). בין הידועים ביותר היה בית הסוהר פאביאק בוארשה אשר נאסרו בו כ-100,000 איש, הוצאו שם להורג כ-37 אלף אסירים בעוד שהאחרים נשלחו למחנות ריכוז.

הטרור הנאצי נקט בשיטה של הוצאות להורג שיטתיות של בני ערובה מקרב האוכלוסייה המקומית. על כל פגיעה של תנועת ההתנגדות הפולנית הוא נקט בטרור, כשהעונשים שננקטו היו קולקטיביים. כך למשל, כתוצאה מ**פצי פיקציות**, כפרים שלמים נמחקו מן המפה יחד עם תושביהם. כ-750 כפרים נענשו בפעולת עונשין קולקטיבית שכתוצאה ממנו הוצאו להורג לפחות 10 תושבים אך היו כפרים שבהם אוכלוסייה שלמה הוצאה להורג.

פרק נוסף טרגי במיוחד הוא סיפורם של כ-200,000 ילדים פולנים שנחטפו מהוריהם והועברו לגרמניה לצורך גרמניזציה, ורק כ-30,000 מהם נמצאו והוחזרו להוריהם.

שיטה אחרת אכזרית הייתה שיטת המצוד אחר כוח עבודה זול, שבוצעה על ידי חטיפת אנשים באמצע היום ברחובות הערים, הפיכתם לבני ערובה, ושליחתם לעבודות הכפייה במחנות ריכוז או לעבודה בגרמניה. החוק בפולין היה משפט צבאי על ידי בתי משפט –שדה, וכמעט כל עבירה דינה היה פסק דין מוות. כך למשל, לא רק מי שהושיט עזרה קטנה ביותר ליהודי היה צפוי לעונש מוות, אלא אף זה שלא הלשין או לא מסר מרצונו את היהודי לגסטפו.

כללו של דבר: המציאות של הכיבוש הגרמני בפולין הייתה קשה ואכזרית ביותר.

מאבקה של פולין נגד הכיבוש

על אף הטרור נמצא בפולין מאבק מזוין נגד הגרמנים, ופעלה בה תנועת ההתנגדות האנטי-היטלראית במשך כל זמן המלחמה.

ראשית, יש לציין שמערכת ספטמבר 1939 נגד הפלישה הגרמנית, אמנם הייתה כושלת אך היא הייתה הראשונה במלחמת העולם השנייה שהסבה נזקים רציניים לוורמכט. הצבא הפולני, שהיה נחות מבחינת כוח אדם וציודו לעומת הצבא הנאצי לחם בחירוף נפש נגד הגרמנים. הגרמנים אמנם התקדמו מזרחה במהירות, אך איבדו כאן לראשונה בהרוגים ופצועים 45,000 חיילים. הצבא הפולני השמיד 674 טנקים, 319 נושאי גייסות השיריון והפיל 700 מטוסים. וארשה התגוננה בגבורה ועמדה במצור הגרמני ובהפצצות במשך כמעט חודש. הפולנים איבדו בקרבות כ-200,000 חיילים. מעריכים שבקרוב הצבא הפולני לחמו כמאה אלף יהודים. למספרים אלו ישנה משמעות כאשר משווים את מאבקו הטראגי של

קול דשדוש, שְׁעָטָה וְדָמָה.
קול שִׁיחָה תְּפוּזָה, תְּטוּפָה.
מִבְּהֶלֶת, אֶל־מָה בְּתַפְלָה,
כְּנִסִּית רְחוּב לְשָׁנוּ קָפְאָה.

תרגום מפולנית בנימין טנא

גורלה של פולין במלחמת העולם השנייה

בדיון על השואה אנו משתדלים לתפוס אותה גם בהקשר ההיסטורי הרחב שלה - תולדות מלחמת העולם השנייה. בהקשר רחב זה יש בהחלט, גם מקום לעשות הכרות עם העובדות הבסיסיות על גורלה של פולין כמדינה במלחמת העולם השנייה ועל גורלם של הפולנים כאומה. עובדות אלה ממחישות את הרקע ההיסטורי שמקבל הנוער הפולני על גורל ארצו בתקופת השואה, ויאפשר הבנה טובה יותר לסדנא "גורלות נפגשים בכיכר".

א. תנאי הכיבוש בפולין

עם תחילת מלחמת העולם השנייה פולין הותקפה תחילה על ידי הצבא הגרמני ב-1 בספטמבר 1939 ולאחר מכן ב-17 בספטמבר על ידי הצבא הסובייטי מהמזרח. בשני אזורי הכיבוש נימחק כל זכר לריבונותה של המדינה הפולנית, ילידת חוזי ורסאי, שאך זה מלאו לה בקושי 20 שנה. באזור הכיבוש הסובייטי בוצעה מדיניות אכזרית של הגליות נגד כל היסודות העוינים את המשטר הקומוניסטי; שכתוצאה ממנה כ-400,000 מהאזרחים הפולניים מצאו את עצמם בסיביר, כ-100,000 מהם מתו, וכ-15,000 קציני צבא פולניים שבויי מלחמה הוצאו להורג בחשאי בפעולת חיסול הידועה כרציחות בקטין. כיבוש זה הסתיים ב-22 ביוני 1941 עם מבצע ברברוסה, ופלישת צבאו של היטלר לברית המועצות.

באזור הכיבוש הגרמני הטרור נגד האוכלוסיה המקומית היה אכזרי פי כמה וכמה. את עקרון המאבק המעמדי הבלתי מתפשר, שהיה מקובל על המשטר הסובייטי, תפס עקרון הגזע העליון הארי של הנאצים. אי לכך ובהתאם לזאת, תנאי הכיבוש היו פועל ישיר של תוכנית האב של המפלגה הנאצית לגבי שטחי הכיבוש במזרח. במסגרת תוכנית זו נשללו מהיהודים כל הזכויות, ואילו הפולנים יחד עם העמים הסלביים האחרים הוכנסו לקטגוריה של תת בני האדם, בעלי מעמד של חוטבי העצים ושואבי המים. על פי תוכנית לטווח ארוך כ-85% מהפולנים היו אמורים להיות מגורשים לסיביר, ואילו פולין ושטחים סלביים אחרים כצ'כיה ואוקראינה להפוך כחלק גרמני של הרייך בן אלף השנה.

כצעד ראשון בתוכנית זו סופח חלק מפולין לרייך וכ-400,000 פולנים ו-600,000 יהודים גורשו מן השטחים הללו מזרחה. ראשי הנאצים, ביניהם גם היטלר וגם מארשל קייטל, דיברו בגלוי שיש להשמיד את היסודות המנהיגותיים של האומה הפולנית. במסגרת מדיניות זו הוכנו מראש על ידי הנאצים רשימות של אישים מקרב האינטליגנציה הפולנית שיש לאסור ולהוציא להורג. ב-1940 התוכנית הורחבה

מכתב למשה זילברטל מ- 23/05/1937 יאנוש קורצ'אק, דת הילד
הוצ' הקיבוץ המאוחד 1979, 208 – 209

השיר על יאנוש קורצ'אק/ ולאדיסלב שלנגל

בְּשֶׁקֶט פִּי־סְעוּ הַיְלָדִים.
לֹא נִסָּה אִישׁ אוֹתָם לְשַׁחֲרֹר,
אִישׁ תְּמוּרַת הַתּוֹמִים לֹא תָחַב
שְׁלֵמוֹנִים לְכַפּוֹ שֶׁל שׁוֹטֵר.

אִישׁ לֹא הִתְעַרְב בְּכִיכָר.
לְשִׁמְרָתָם שׁוּם אִישׁ לֹא לָחַשׁ.
שׁוּם אִישׁ שְׁעוֹנִים לֹא אָסַף
בְּשִׁבְלֵי לְטָבִי מִצְחִין מִי־שׁ.

גִּלְדֵי-רֹאשׁ, בְּעֵינָיו אֵין מוֹרָא,
יְנוּשׁ קוֹרְצ'אק בְּרֹאשׁ פֶּסַע.
יֶלֶד נֶאֱחָז בְּכִיסוֹ,
שָׁנִים בְּזֵרוּעוֹתָיו נָשָׂא.

כְּבִטְיוֹל שֶׁל ל"ג-בֶּע־מָר, בְּחָג,
הַיְלָדִים לִקְרוֹנוֹת עָלוּ דָם.
נֶאֱחָז וְאֶטוּט עֹז לְבָשׁ,
כִּי שׁוֹמֵר אֶת עֲצָמוֹ חֵשׁ הַיּוֹם.

לִי חֲשַׁבְתִּי בְּאוֹתוֹ מַעֲמָד,
שִׁמְעִינִי אִירוּפָה נֶעֱלַם,
עַל הָאִישׁ שֶׁבִּהְיָסְטוּרִיָּה שֶׁל־נוֹ
דָּף רוֹשֵׁם הֶמֶפ' אֶרֶץ מֶלֶךְ-לֵם.

שָׁב-מִלְחָמָה הִמְגָּנָה הַזֹּאת,
בְּאֵין-סוֹף שֶׁל קְלוֹן וִירִידָה,
בְּקָרֵב עַל חַיִּים בְּכָל מַחִיר,
בְּתִהוֹם שֶׁל שְׁחִיתוֹת וּבְגִידָה,

בְּחִזָּית, בָּהּ הִלֵּל אֵין לְמַת,
בְּמַחֹל-הַעוֹוִעִים הָאִיּוֹם,
חִיל גָּא, יְחִיד, הִנֵּה
יְנוּשׁ קוֹרְצ'אק, מְגֵן הַיְתוֹם.

הַיּוֹם רְאִיתִי אֶת יְנוּשׁ קוֹרְצ'אק.
בְּמַצָּעַד אֶחָרוֹן עִם יְלָדָיו הוּא צָעַד.
הַיְלָדִים לְבוּשִׁים הָיוּ בְּגָדִים נְקִיִּים
כְּמוֹ בָּנִים, בְּ-טִיּוֹל שֶׁל שִׁבְתָּ.

לְבוּשִׁים הָיוּ סֵנֶרִים שֶׁל חָג,
שֶׁהָיוּ לְלִכְלֹךְ בְּכָר מִתָּר.
בְּחִמְשֵׁיּוֹת בֵּית-הַיְתוֹמִים צָעַד
בְּתוֹךְ יַעַר נִרְדָּפִים עַל צוּוּאֵר.

פָּנֵי הַעִיר אָמְרוּ חִיל וְאִמָּה.
הַהֶמוֹן-גוֹשׁ בְּלוֹי וְרוֹעֵד.
הַצִּיצוֹ חֲלוֹנוֹת כִּיקִים
בְּחֹרֵי-עֵינִי שֶׁל מֵת.

יֵשׁ בְּצִלֵּל פַּעֲמוֹן לְלוֹוִיָּה,
כְּצִיפּוֹר תּוֹעָה – בָּא יָבֵב.
בִּי-רִיקְשׁוֹת" נִסְעוּ אֲדִישִׁים
אֲדוֹנֵי הַמַּצֵּב.

רֵץ הִגִּיעַ וּנְגִר בְּיָדוֹ.
הַסִּבִּיר מִשְׁ-הוֹ. הִתְעַצֵּב.
"כְּתֵב-שְׁחָרִיר הוּא. חֲזֹר אֲדוֹנֵי!"
אֵךְ קוֹרְצ'אק סָרַב וַיִּמָּאֵן.

לְשִׁלּוּחָם שֶׁל חֲסֵדִי-גֶרְמָנִים
לֹא הִסְבִּיר סִירוּבוֹ לְמַתָּה.
אֵיךְ יִחַד-יִיר לְרֹאשִׁים אֶטוּמִים
מֵה פָּרוּשׁ לְנִט'שׁ יֶלֶד קֵט?

זֶה שָׁנִים לִילְדָיו הוּא טָרַח
הַעֲנִיק בְּדוּר-שְׁמֵשׁ נוֹצֵץ.
אֵיךְ עֲכָשׁוּ יַעֲזֹבָם נִפְחָדִים?
הוּא יֵלֶךְ אִתָּם... עַד הַקֵּץ.

וְאַחֵר בְּמִלֵּךְ מִתְנַא הִרְהֵר,
לֹא גוֹרֵל הִרְפֵּתָקָה זֶה חֶשֶׁךְ.
מִתְנַא, בְּאֵי בֵּין פְּרָאִים,
אֵף הוּא נוֹהֵג הִנֵּה כֶּךָ.

ועל כך בפעם אחרת.

לחיצת יד קורצ'אק

מכתב ליוסף ארנון, מ - 04/01/1938 - יאנוש קורצ'אק, דת הילד
הוצ' הקיבוץ המאוחד 1979 עמ' 214 – 215

[למשה זילברטל (זרטל)]

23.5.37

מיטק אהובי.

הריני מתחיל פוסט סקריפטום של המכתב לעין חרוד: דחיתי את התשובה מיום ליום: קשה הייתה הכתיבה. – קשה מאוד. – כי נסיעתי אי אפשר לה שתהיה מחאה, או בריחה. הריני רוצה באלו השנים האחדות שנשארו להביא תועלת. מכאיבה התקפה מפעפעת הרעל בהיסטוריה; ידעתי כי תעבור; אך קודם עוד גובר הרע, ואני אין בי עוד כוח. היוסקים והיאשקים קרובים לי במידה אחת. גם פה גם שם כל כך הרבה גילויי אדם יפים, אצילים, שנרמסו לתוך הבוץ.

על שום מה?

לנסוע ולבוא אליכם- אחריות, למה שאני משאיר פה, ולמה שאני מוכרח להתחייב שם. האוכל?- הסכנה- זו אפשרות של פשיטת רגל; רק לי לבדי מותר לשאת בתוצאות חשבון טעות. – להכזיב אמון- זה עוול וחרפה. נפחדתי ברגע האחרון. עתה אני רוצה לסבב פה את הערים הקטנות, כמו בשנה שעברה בקיבוצים. רצוני לראות, איך חיים. אולי אצליח לומר מה, שיגרום הקלה. איני יודע, מיטק, מה אעשה באמת.

אני מרגיש עצמי חייב כלפי הילד, שהייתי רוצה לשרתו, שבו קשרתי עבודת חיי, חייב על כך, שלא זו בלבד שאני משאיר את העולם בבלבול סדרים, לא די שלא יכולתי להגן על הילד, הרי לא מצאתי אפילו אוזן קשבת בעניין הדרך אשר- אולי אני משלה את עצמי- מצאתיה. להשעין את ארגונם של הילדים על אהדה הדדית וצדק, להרחיקם עד מועד מן הרע של ענייני המבוגרים; - לתת שנים עצמיות, שלווות נהירות מזג לגידול ולבישול; לא לנגוש, לא להעמיס, לא להזניח, לא לעוול. אני טוען, כי עשיתי זאת בשביל לא רבים בבית היתומים. על אף התנאים הקשים: זהו נווה במדבר, אשר לדאבוני מכסה אותו היום החול הרע של הישימון סביב. קשה מאוד, מיטק.

לחיצת יד לבבית

מכתב ליוסף ארנון, מ – 07/02/1936, יאנוש קורצ'אק, דת הילד
הוצ' הקיבוץ המאוחד 1979 עמ' 191-192
[ליוסף ארנון]

4.1.1938

יוסף היקר,

אני מצרף מכתב שנכתב בדצמבר. לא שלחתי, כי חשבתי (למחרת) שאוכל לכתוב משהו קונקרטי. עניין נסיעתי לארץ ישראל הוא פשוט מאוד ומסובך מאוד. בלי כסף ובלי שפה אינני יכול לנסוע; ללמוד פה גם כן איני יכול, ושם, שנה בעיר- מאין האמצעים? - ו"מאין" זה מסבך ומקשה ודוחה את העניין. עד הסתיו לא רציתי, וכן התחייבתי לימי הקיץ. לעתים, הקרוב נראה רחוק מאוד, ולהפך. איני יודע, ולחכות בהיותך בן 60- לא נעים. אני משתדל לא להפסיד זמן. – כתבתי ספרון שני בשביל הספרייה הארץ ישראלית (הוצאת הקרן הקיימת בוורשה), "האנשים הם טובים" – האם קיבלתם? – כך הייתי זכאי לחיות רק למען עצמי, ומי יודע אם לא הייתה מכך תועלת רבה יותר גם לכם?

שקר אתה עושה בנפשך בהעלמת הגעגועים למולדת, או מה שמכנים ברוסית "רודינה" – מקום שנולדת בו. זה לא טוב. צריך להודות ולתאר את תהליך הצמיחה לתוך הקרקע החדשה, ואפשר להגיע לכך רק על ידי ילד- הוא קושר. יש לך- ובכן? – ארץ ישראל קשה יותר מארצות שאינן נוגעות לנו מבחינה רגשית- ברזיל, ארגנטינה- כי ראוי להיפטר מאשליות, ראשית כל, ועומס החובה והאחריות מעיק. בברזיל אתה שואל: האם היטבתי לעשות? – אך בארץ ישראל אתה שואל גם: האם היה כדאי? – שם: מה יהיה עלי; פה גם: מה יהיה עלינו? שם: 20-30 שנות חיי; פה: אלפיים שנות חיינו. אם להגיד זאת בקול רם (דרך חירות)- תהיה זו מחילת עוונות: איני יודע לעוץ עצה לעצמי. אין תימה, לא אשמתי היא. לא חשובים לנו הספרים שהתאכזבו; אך חבל על אובדי עצה שאינם מאמינים עוד כי מאמינים הם.

אין זו בעייתה של ההגירה היהודית בלבד.

פגשתי בחארבין פולני, שהתבייש כי כבר אינו מתגעגע כל כך, ואינו אוהב כל כך. אתם מתביישים על שאתם עדיין מתגעגעים.

שמעתי, כי בטכניון מדריך גילסון הזקן, מצא אותו. אדם נפלא. רציתי לצאת עמו להרים. צריך להכירם: כל מעשה גדול אירע בהרים. אררט, סיני, הר הברכה, עכשיו- הר הצופים. אין זו מליצה: לו ידעו היהודים להבטיח לעולם המטורף בבערותו כי אמנם ימצאו את הדרך, אפשר היה למסור לערבים את העמקים הפוריים ואת הים, והם היו מפרנסים את היהודים, כמו שפרנסו את המנזרים, אשר הכזיבו, לא עמדו במבחן.

לרגעים אני מאמין, כי הגעתי לכלל הבנה עם בעלי החיים והצמחים; רוצה הייתי להשיח עם האבנים: דיבור מועט וחרישי, אלא שאינן משקרות- ועם הכוכבים.

אתה מבין למה אני רוצה לנסוע לארץ ישראל ומדוע אינני יכול להתיישב ללא טעם בקיבוץ? – מה שמחתי כשראיתי, כי כל תעשיית הבטון אינה יכולה לו לכרמל והיא רק מגרדת גירוד קל שבקלים.

[ליוסף ארנון]

7.2.1936

יוסף היקר,

כשבאים עליך ימים קהויים, כשהאדם נראה בעיני עצמו מיותר ללא שיור, ויתרה מזו, כאשר כל מאמץ חייו נראה לו חסר תועלת בתכלית, שעה שרוצה היה להסתתר באיזו פינה חבויה, כדי להרהר בפעם האחרונה על דא ועל הא למען עצמו בלבד, או בלי חשבון נפש זה לחדול להיות- מגיע אליך איזה דיבור רוחש טובה, איזה הד קרוב- ומיד תהרהר בקוצר רוח: "אה, שטויות", ורק אחר כך: "ואולי בכל זאת..." והלא אדם רוצה לתת עוד משהו!

אתה כותב לי כי נתבדו כל החששות- שלא "השגתי". כישלוני הוא בכך, כי מה ששימש בעבר בטחון גא כי צריך ואפשר, ואילו עתה-ספק, חשש, הרגשת בושה, כי כה מועט ההישג, והמעט כה נטול ערך. נדרתי, ורצוני הוא, לעמוד לימין הילד, על משמר ענייניו; אלא שאפשרית עוד רק תפילה או ברכה לצעדיו הנחפזים וחסרי הביטחון.

והיכן מקום מתאים יותר לנזיפה בתועים, לפקודה לחזקים ולהגנה (במלים?) על הקטנים והחלשים- אם לא בארץ ישראל? על כן אני מתגעגע.

אולם כאן מחזיקה בי (ומכבידה עלי) לצערי, העבודה הריאלית (?) הנוטה לשקוע. לו יכולתי להאמין עוד, כי המחשבה וקרינת הרגשות ערכן שווה למעשה (או גדול ממנו?). אני מאמין אפילו, אך ארץ ישראל לא תודה בכך (ואינה יכולה להודות). על כן זכאי הייתי לבוא לשם ולהישאר רק בתנאי אחד: שלא להיות עליה למעמסה.

כל קול משם חוויה גדולה הוא לי. ועל כן תודה לבבית על מכתבך.

לחיצת יד חזקה,

קורצ'אק

27.1.28

עלמה אסתרקה נכבדה,

מכתבה האחרון של גברתי הוא לי תעודה חשובה, המאשרת מה שחשבתי על ארץ ישראל והעבודה בה. הרבה הזיות תמימות ואשליות נעורים, ובכן אכזבות מרות, קשורות בארץ ישראל. כשתפוג ההתלהבות ואי המנוחה הלהוטה אחרי רשמים, נשארות עובדות מפוכחות וצוננות. – קרועים מן הארץ, התאקלמנו על אדמת אורנים, שלג וגלות- מבחינה גופנית ומוסרית. –הניסיון לקשר שני קצות החוט שניתק לפני אלפיים שנה, זה עניין קשה: הוא יצליח, כי כך תובעת ההיסטוריה, אולם כמה התאמצות וייסורים. יותר משאמורים הרבה ספרים, כל שכן מאמרים, אומרת לי מלה אחת במכתבה: "מים". – ילדיכם הם עצבניים משום שאינכם נותנים להם מים. הם מוכרחים לעבד עצמם מבחינה פיזית, להבין מבחינה פיזית ולשפוט, אם המים נחוצים להם או לא. – איך אפשר להגיד ליצור חי: "אל תנשום, יהלום לבך לאט או מהר". חוששני, כי בעניינים הרבה אתם נוהגים באפס ביקורת, לפי מה שהיה- "שם". כמה זה מכאיב אך מובן ואמיתי, שגברתי רוצה לשם מנוחה לבוא לפולין ושמכתב או עיתון "משם" הם חג.

כל הגעגועים, לא היהודיים כי אם האנושיים, נוהרים לארץ ישראל, כל אי המנוחה וההאבקות הרוחנית. אם תעשו שקר בנפשכם, תקשו על עבודתכם. רק עקשנות גברית, החלטת ההתמדה.

קל ביותר למות על קידוש האידיאה. סרט יפה כל כך: נופל וחזהו פילוח כדור- שלולית דם בחול- וקבר עטוף פרחים. קשה ביותר לחיות למען האידיאה יום- יום ושנה-שנה.

הרבה דברים מעניינים וחשובים יש לה לארץ ישראל לספר לעולם, אך האם לא יתר מדי ניסויים כבר מיד, פתאום?

פחות מדי נשארו חיים, שאוכל להקדיש עשר שנים להתבוללות גופנית ורוחנית בתנאים החדשים של נשימה, עיכול וראיה. הרי גם העין צריכה להסתגל לבוהק, אולי לאבק?

בינתיים איני מרגיש צורך לראות במקום, דיי במה שאני קורא, מחשב בדעתי, רואה בדמיוני. יתר על כן: הבעיה "אדם", עברו ועתידו על האדמה- מאפילה בפני קצת על הבעיה "יהודי". כנושא עבודה בחרתי לי את הילד. לא יונו אותי המליצות בעניין הפלאים היוצאים מן הכלל של הילד בארץ ישראל. לא, לו רע גם שם, כי גם שם אין מבינים אותו האנשים המבוגרים "הזרים". סלחי על ההסברים הארוכים מדי.

לחיצת יד וברכה,

קורצ'אק

יאנוש קורצ'אק

"Spoleczenstwo" ("החברה") 1910, מס' 42

"עיונים במורשתו של יאנוש קורצ'אק", מס' 1, עמ' 145-146

סבתא הייתה נותנת לי צימוקים ואומרת:

-פילוסוף.

כבר בימים ההם, כפי הנראה, גיליתי לסבתא בשיחה אינטימית את תוכניתי הנועזת לשנות פני העולם. לא פחות ולא יותר, אלא להשליך החוצה את הכסף כולו. כיצד להשליך ולאן, ומה לעשות לאחר מכן, לא ידעתי כפי הנראה. אין להחמיר בדיני.

בן חמש הייתי אז, ואילו הבעיה המביכה בקשיותה: מה לעשות כדי שלא יהיו עוד ילדים מזוהמים, בלואים ורעבים, שעמם נאסר עלי לשחק בחצר, אשר בה, מתחת לעצי הערמון, קבור בתכריך צמר גפן, בקופסת פח של סוכריות, מתי הראשון הקרוב והאהוב, הפעם הכנרי בלבד. מותו העלה את הבעיה המסתורית של הדת.

רציתי להציב צלב על קברו. אמרה העוזרת שאסור, כי הוא ציפור, משהו הירוד בהרבה מהאדם. אפילו לבכות עליו חטא הוא.

עד כאן העוזרת. החמיר את פני הדברים פסק דינו של בן השוער, כי הכנרי היה יהודי. וגם אני.

גם אני יהודי, ואילו הוא פולני, קתולי. הוא שרוי בגן העדן, ואילו אני, אם לא אומר מלים גסות ואביא לו תמיד בצייטנות את הסוכר שגנבתי בבית-אגיע לאחר מותי למקום, שאמנם אינו הגהנום, אלא שחושך שורר בו. ואני פחדתי מפני חדר חשוך.

המוות-יהודי-הגהנום. גן העדן היהודי השחור. היה עניין להרהר בו.

אחים אנו בני ארץ אחת. מאחורינו דורות של גורל משותף- בטוב וברע- ודרך משותפת ארוכה. אותה שמש מאירה לנו. אותו ברד משחית את שדותינו. ואותה אדמה מכסה על עצמות אבותינו. ידענו יותר יגון משמחה, יותר דמעות מחיוכים- ואין זאת אשמתכם וגם לא אשמתנו. הבה נפעל יחד. עניים אנו- הבה נתמוך איש ברעהו. עצובים אנו- הבה נתנחם. אולי יאיר לנו גורל טוב יותר. אנו נחבוש את פצעיכם, ואתם את שלנו תחבשו. יען פגמים לנו. הבה נתחנך יחד. **סקי וברג ואיץ' וסון**, כאחד נלך היום לסולץ, מחר לנאלבקי. מדורה משותפת נבעיר, ולאורה נפתח את נפשותינו. את הרע נועיד לאש. את הטוב, הנעלה והאציל- לאוצר המשותף.

בתור יהודי פולני קרוב אני יותר לקול האחרון דווקא, אבל מבין גם את השניים הקודמים.

האפשר להיות בעל זהויות שונות במקביל?

ב. שעת ההכרעה – קורצ'אק בוחר בין החול של הויסלה לחול של הירדן. התלבטויותיו של המחנך הגדול האם לעלות ארצה או להישאר עם ילדיו בפולין. ניתוח בשלוש קבוצות הטרוגניות שלושה מכתבים מן ההתכתבות "הפלסטינית" (לכל קבוצה מכתב, ראה מקור מספר 4) ולנסות להבין את הגורמים, שהולידו את היסוסיו והשפיעו על החלטתו הסופית. (הגורמים שבאו לידי ביטוי בהתלבטויותיו הם: משבר אישי של זקנה, האנטישמיות, ספקות בדבר דרכו הפדגוגית. ההתקשרות החזקה לפולין ובמיוחד לווארשה, הקשר שלו לילדיו הן היהודיים והן הפולניים והן לקוראיו הפולניים).

התלמידים יכתבו לקורצ'אק מכתבי תשובה דמיוניים ובהם עצות: מה לעשות?

ניתן לסיים את הפעילות כולה, בשירו של שלנגל (במידה ולא נעשה בו שימוש בסיור), ולדון בבחירתו של קורצ'אק, והפיכתו לסמל.

חלק II -סדנה:

מתוך שלוש הסדנאות המוצעות לעיל, מומלץ לבחור **אחת** מהסדנאות הבאות, במידה והתקיים סיור, אחרת מומלץ לשלב **שתיים** מהסדנאות הנ"ל, ולתת במהלך הסדנה מידע נוסף על ילדותו ודרכו של קורצ'אק (בהתאם לפעילויות שנבחרו).
הצעה לפתיחה לפעילות, במידה ולא התקיים סיור:
מי היה קורצ'אק? (בעל איזו זהות? -יהודי/ פולני/ מחנך)
על מנת להכיר את זהותו של האדם שהפך לסמל, נתנסה בכמה פעילויות:

1. סיפור הכנרית וגילוי הזהות

פתיחה:

שניים מן התלמידים יכינו יחד עם המדריך את ההמחשה של הסיפור על " הכנרית היהודייה" של הנריק הקטן. מדובר בקטע מיומנו של קורצ'אק שבו הוא ניזכר בהתוודעותו הראשונה בגיל 5 ליהדותו. הכנרית האהובה מתה עליו והוא רוצה לערוך לה לוויה נוצרית ומסתבר כי היא בכלל יהודיה- ראה מקור מספר 3.
דיון במליאה אחרי הצגה זו:
כיצד גידלו את הנריק כילד? מה לפי דעתכם עבר על הנריק הקטן בעקבות חוויה כזו? כיצד חוויה זו יכולה להשפיע על עיצוב זהותו?
מדוע קורצ'אק נזכר בחוויה זו בערוב ימיו בגטו?

2. "שלושה זרמים" הבנה ותקווה

במהלך פעילות זו נבחן את השקפתו של יאנוש קורצ'אק בהיותו אדם צעיר לגבי שאלת דו- הקיום בין יהודים לפולנים.

קריאת קטעים מתוך טקסט "שלושה זרמים" (ראה מקור מספר 2) בשלוש קבוצות מעורבות.
□ פתיחה במשחק תפקידים:

הקבוצה הראשונה תנסה להסביר מדוע הזרם הראשון של ה"סקי ואיץ" (זרם פולני לפי סיומת שם המשפחה) אינו מוכן לשיתוף הפעולה עם היהודים. הקבוצה השנייה תענה על השאלה הזוהי לגבי ה"כֶּרְגִים והסוֹנִיִּים" (זרם יהודי לפי סיומת שם המשפחה). הקבוצה תנתח את עמדתו של קורצ'אק המייצג זרם שלישי. המדריך יעבור מקבוצה לקבוצה וינחה את הדיון בקבוצות.
□ דיון במליאה:

לאחר מכן כל קבוצה תציג בפני המליאה את הדעה שהיא מייצגת ויפתח דיון כללי לגבי העמדות השונות: מדוע הקול הפולני אינו מעוניין באחר? כיצד תופס הקול היהודי את מקומו? באיזה אופן מנסה קורצ'אק לגשר בין השניים? באיזה אופן לדעתכם הוא מייצג את תקופתו? מדוע?

בנקודה זו, ניתן להרחיב לגבי פעילותו של קורצ'אק ודרך חייו כמבטאים את אותו שילוב.

3. יהודי או פולני? פלשתינה או פולין?

א. חלק זה של הסדנה יוקדש להבנת זהותו של קורצ'אק על פי אימרתו:
"בעיית האדם מאפילה אצלי במקצת על בעיית היהודי".
ניתן לפתוח באמרה- למה כוונתו של קורצ'אק? איזה קונפליקט יכול להיות בזהותו?
ניתוח בקבוצות מעורבות למכתבו לאסתר בודקו (ראה מקור מספר 4)
דיון בשאלות: מי היה האיש? יהודי? פולני?
מה הייתה זהותו הדומיננטית?

יאנוש קורצ'אק – גשר אנושי בין שני העמים

מטרה:

סיפור חייו של קורצ'אק הנו דוגמא לניסיון לבנות גשר בין שני העולמות: היהודי והפולני. מקרהו האישי של המחנך עוזר לראות את יחסי יהודים – פולנים בכל מורכבותם ובעייתיותם. מיחסו של קורצ'אק אל הסוגייה הזו ניתן אף לדבר על דרך למציאת צורת דיאלוג תואמת בהווה, המובילה להבנה בין שני העמים, שההיסטוריה שילבה גורלם לאורך שנים רבות.

האמצעים המתודיים:

ניתוח תעודות, מאמרים, מכתביו של קורצ'אק והפעלות באמצעות משחק, ציור ותמונות של קורצ'אק וילדיו.

קיימת אופציה לערוך סיור משותף של הנוער הישראלי והפולני ולסיים אותו בסדנה. המערך בנוי בצורה מודולרית, עם סיור או בלעדיו, בהתאם לרצון, היכולת והזמן המוקדשים לנושא.

משך הפעילות: שעה וחצי לסדנה.

חלק I – סיור באוטובוס וברגל:

" בעקבות קורצ'אק וילדיו בוארשה "

תחנת הדרכה	דגשים
בית הקברות היהודי-אוקופובה, ורשה- קברו של יוסף גולדשמיט-אביו של קורצ'אק	רקע על ילדותו של קורצ'אק, מי היה אביו, מקום היהדות בחייו.
בית הקברות- המצבה הסמלית של קורצ'אק וילדיו	מדוע הפך לסמל?
בית הספר התיכון בפראגה בו למד קורצ'אק	שורשיו היהודיים של קורצ'אק
בית החולים לילדים יהודיים של ברסון ובאומנים	בו קורצ'אק עבד שבע שנים
בית היתומים היהודיים ברחוב קרוכמלנה (רח' יאקטורובסקה 6 היום)	קורצ'אק ניהלו במשך 30 שנה עד מותו בטרבלינקה. ניתן לדבר על אופיו של בית היתומים תחת קורצ'אק, וכן על משנתו החינוכית.
מפגש עם מנהלת קורצ'אקינום המכון לתיעוד מורשתו של קורצ'אק	הסברים על המקום.
ביקור ב"ביתנו" בית היתומים לילדים פולניים	בו הוא עבד כיועץ חינוכי במשך 18 שנים. מדוע?
מסע רגלי החל מתיאטרון "לאלקה" בארמון התרבות היום, שם היו המגורים האחרונים בגטו של בית היתומים שלו עד לאומשלאגפלאץ.	- קורצ'אק ודרכו בגטו - טקס זיכרון לקורצ'אק וילדיו במקום. - אפשר גם לקרוא בשתי שפות את שירו של ולאדיסלאב שלנגל על דרכו האחרונה של קורצ'אק ולתת למשתתפים במפגש לבטא את רגשותיהם בשיחה חופשית.

הגירת היהודים הפכה לחלק מרכזי במחשבת השלטון. הממשלה תמכה אף בכסף בהתארגנות הציונית וחשבה שכ-2-3 מיליון יהודים יעזבו לפלשתינה. תוכניות אחרות עסקו במציאת מקום ליהודים בארצות אקזוטיות יותר.

על אף התגברות היחס השלילי ליהודים והתגברות האנטישמיות האלימה, לא נוצרה בפולין חקיקה אנטי יהודית מהדגם הנאצי. בשנים 1936-1938 נחקק חוק שפגע ביהודים האורתודוקסים; איסור השחיטה הכשרה. התוצאה הייתה שכמה אלפי שוחטים איבדו פרנסתם. הלך הרוח היה כי הם עומדים לאבד את אזרחותם, כאשר ב-1938 גורשו כ-20,000 יהודים מגרמניה והשלטון הפולני סירב לקבלם. בעיירת הגבול זבונשין נוצר מחנה לפליטים שחלקם נותר שם עד אוגוסט 1939.

כמו כן נוצרו הגבלות לקבלת היהודים לשורות המשפטים והרפואה. יחס דו-ערכי גילה כלפי היהודים הממסד של הכנסייה הקתולית אשר השפעתו בחברה הלכה וגברה עם המשבר. ראשי הכנסייה גינו את המעשים האלימים, אך יחד עם זאת, אישרו חרם כלכלי והזהירו שוב ושוב בפני ההשפעה השלילית שיש ליהודים על החברה הפולנית. האנטישמיות בלטה בקרב הדרג הבינוני והנמוך של אנשי הדת. הכמרים בעיירות הקטנות ובכפרים ניצלו את הבמה להפצת מסרים אנטישמיים. היהודים הואשמו ברצח ישו ובעלילות פולחניות, ובורותם של השומעים מנעה מהם יחס ביקורתי למסרים אלה.

לאור מצב זה, בחר הציבור היהודי להגיב; הבונד בשיתוף עם הפ.פ.ס. התארגן לפעולה מעשית. אורגנו שביתות מחאה והכשירו יהודים להתגוננות פיזית.

היחס של האנטישמים כאב במיוחד לאותם יהודים אשר הצטרפו לחברה ולתרבות הפולנית. על גבי עיתונות הימין התגברה ההסתה נגד יוצרים בולטים כגון סלונסקי, טובים ועוד. הם הואשמו בביזוי הלשון של ה"פולנים האמיתיים", באנטי-פולניות, אנטי מוסריות ויחס אוהד לקומוניזם. יצירתם הוגדרה כרקובה, והם הוצגו בקריקטורות עם אפים ארוכים. ליחס זה זכה אף יאנוש קורצ'אק (הנריק גולדשמידט). בשנים 1935-1936 הוא העביר ברדיו הפולני שיחות של פדגוגיה שזכו להצלחה מרובה בשל סגנונו ההומוריסטי. התוכנית הורדה בלחץ הימין כאשר הוא הואשם ביהוד הרדיו ומורליזציה. הוא אף הוצא מחינוך בית היתומים הפולנים אשר אותו ניהל משנת 1919 עם מרינה פאלסקה.

פולין הייתה מחד-מקום שבו פרחו התרבות היהודית, שבו תססה הקבוצה הגדולה ביותר בתפוצות, שבו פעלו בתי הספר ותנועות הנוער בעברית ויידיש, שבו נכתבה, הוצגה וצולמה הספרות היהודית הענפה ביותר. פולין שבה נוצרו כמעט כל המפלגות היהודיות המודרניות, ובמוסדותיה ישבו נציגים מגוונים של העם היהודי. ומאידך מקום שבו גברה אי הסובלנות, השנאה ואף הפגיעה הפיסית.

ספורט

תשומת לב מיוחדת יש לתת לפיתוח הספורט בקרב בחברה היהודית. עוד במאה ה-19, החלה התפתחות, אך בין שתי מלחמות, הספורט זכה לפריצה ערנית ביותר. אגודות "מכבי" היו הגדולות ביותר. בשנות ה-30, היא מנתה 60,000 ספורטאים מסונפים אשר לקחו חלק במכביות הראשונות בארץ ישראל וערכו גם מכביות חורף בפולין. הספורטאים היהודים מלבד ענפי ספורט פופולריים ככדורגל, שחייה או טניס שולחן, עסקו גם ברכיבה על סוסים ושיט. ספורטאים יהודים זכו להצלחות בזירה הבינלאומית וייצגו את פולין בענפים רבים; המתאגרף רוטהולץ במשקל נוצה, בעל מדליית ארד באליפות אירופה, אלוף פולין, ייצג את פולין 16 פעמים בזירה הבינלאומית. לאון ספרלינג כדורגלן בקרקוביה 21 פעם בנבחרת פולין, איליה שרייבמן –שחיין השתתף מטעם פולין באולימפיאדה בברלין.

תקופה III : פולין בין 1935-1939

קרוב למותו של פילסודסקי (ב-1935) שונתה החוקה, והחוקה החדשה הגבילה את הזכויות הדמוקרטיות וחיצקה את הכוח של הזרוע המבצעת תוך מתן כוח רב יותר לנשיא (תקופה זו נקראת "סאנציה" –ניקוי). אף כי המשטר הפולני נטה לפתרונות אוטוריטאריים, הוא לא נגרר לכיוון משטר פשיסטי (כדגם האיטלקי) או טוטליטארי (כברה"מ \גרמניה הנאצית). המצב החברתי והכלכלי בשנות ה-30 היווה ללא ספק דחף לרעיונות הלאומנים והאנטישמיים. המשבר הכלכלי שהחל עם הקריסה של הבורסה בניו יורק סחף אחריו את אירופה ככלל, ואת פולין בפרט למצב של אבטלה, התגברות העוני ותחרות פרועה על שוק העבודה המצטמצם. בשנות ה-30 עבר על פולין, גל של שביתות והפגנות של איכרים שהאשימו את השלטון בחוסר מעש. לאור ההשפעה משמדינות הסובבות אותה והאידיאולוגיות שלהן, הואשם שלא בצדק, היהודי בפעילות לרעת המדינה, ניצול קפיטליסטי ולנטייה קומוניסטית.

בשנות ה-30 גברה הפעילות האנטי יהודית בערי פולין. אלה אורגנו על ידי קבוצות של ארגונים לאומנים קיצוניים כמו ONR והפלאנגה. גילויי אנטישמיות לא סייעו להתקרבות בין שני העמים. בפולין היה גל של כ-150 אירועים כנגד היהודים; תושבים של ערים ועיירות תקפו באלימות רכוש יהודי. ב-9.3.1936 סכסוך קטן בעיירה פשיטיק הפך לפוגרום ביהודים. נרצחו שני תושבים ו-30 נפצעו. ביוני נערך פוגרום במינסק מאזוביצקי שנערך 4 ימים. את העיירה עזבו 4000 איש, ניזוקו 40 ונשרפו כששה בתים. המשטרה עצרה 6 חשודים באלימות.

זירה אחרת לתופעות אנטי יהודיות היו האוניברסיטאות. בסוף שנות ה-20 נחקק ה"נומרוס קלאוזוס", ההגבלה על קבלת הסטודנטים לפי יחסם באוכלוסייה הכוללת. ארגונים קיצוניים של סטודנטים דרשו להקים "גטו של ספסלים", דהיינו מקום מושב מופרד ליהודים. היהודים אולצו לשבת רק בצד השמאלי של האולמות. לעיתים הגיע המצב גם לאלימות פיסית. שלטונות האוניברסיטאות נשארו לרוב פסיביים ביחס למצב. חלק מסגל ההוראה מחה על כך ואף ניסה לעצור את ההתנהגות של הסטודנטים הפולנים. הממשלה הגיעה למסקנה כי את הקונפליקט אפשר לעצור רק עם יציאת חלק מהיהודים מפולין.

המתבוללים בחברה היהודית לקחו חלק רב בחיי התרבות והחברה הפולנית. רבים מהמדענים, הסופרים, האומנים (ציירים, מוסיקאים, שחקנים), עיתונאים, רופאים ומשפטנים תרמו רבות לחידוש ההתפתחות המדעית-תרבותית בפולין. יחד עם זאת, התרבות היהודית הקרינה על העולם כולו. בפולין פעלו התיאטראות החשובים ביותר, ובראשם הובילה אסתר רחל קאמינסקה. בפס היצור של תעשיית הקולנוע היהודי נוצרו כ-10 סרטים עלילתיים עם קול. בהוצאות ספרים רבות יצאו לאור מאות כותרים. היהודים היו כמיעוט לאומי פעיל ביותר בתחום העיתונות. ב-1919 יצאו 44 כתבי עת (10 בשפה הפולנית), 18 יומנים וב-1922 58 כותרים (13 יומנים) בהוצאה הכוללת של כ-30000 עיתונים ליום. כמחצית מהם יצאו בוארשה.

תוספת שבועית היה עיתון הילדים מאלי פז'גלוד, יוזמתו של הרופא והמחנך יאנוש קורצ'אק. פובליציסטים וסופרים יהודים רבים פרסמו בעיתונות פולנית, רבים מהם עבדו ויצרו יחד עם חבריהם הפולנים קבוצות יצירה משותפות כגון הסקמנדר. משוררים יהודים פולנים כגון סלונסקי, טובים, לשמיאן, ואזיק, פיפיר, בראנשטטר, והמאר יצרו בשפה הפולנית לכלל הציבור. ובמקביל התפתחה ספרות יהודית אשר תיארה את החברה היהודית למען הציבור שלה ונכתבה ביידיש, פולנית ועברית.

ניתן דגש רב לפיתוח של מדע חילוני, במיוחד הומניסטי. כבר ב-1925 קבוצה של מדענים (אינשטיין, פרויד, ודובנוב) יצרו את המכון המדעי היהודי איבו JIWO בוילנה. המכון היה בית הספר הגבוה החילוני הראשון שעסק במחקר על כל יהדות העולם עם סניפים בניו יורק, ברלין, פאריז ווארשה. ב-1928 נפתח בוארשה המכון ללימודי היהדות ולידו הספרייה המרכזית. עם המכון קשרו את גורלם היסטוריונים חשובים, ביניהם: מאיר בלבן מחבר המונוגרפיה בשלושה כרכים "ההיסטוריה של התרבות והספרות היהודית", ויצחק שיפר ההיסטוריון של הכלכלה היהודית בפולין. כאן גם עשה את צעדיו הראשונים עמנואל רינגנבלום הצעיר, לימים מייסד "עונג שבת" בגטו ווארשה.

החינוך היהודי

הנוער והילדים היהודים שלמדו במוסדות יהודיים שונים למדו בעברית או ביידיש, אך הרוב למד בבתי ספר פולנים. החינוך היהודי היה מאורגן דרך קשר עם מוסדות פוליטיים. עם התסיסה התרבותית רבו סוגי החינוך היהודי החל מהחינוך האורתודוקסי (חדרים, ישיבות) ועד לבתי ספר חילונים. ב-1921 נוסד צי"א-הרשת הסוציאליט של בתי הספר עם אוריינטציה סוציאליסטית. ארגון זה, היה הארגון החינוכי הגדול בעולם לחינוך ביידיש. המתחרה העיקרית שלו הייתה רשת "תרבות" שנוסדה על ידי התנועה הציונית. גם בבתי ספר אלה לימדו דת כאלמנט חשוב של המסורת היהודית, אך בעיקר שמו דגש על החינוך לקראת עלייה לארץ ישראל ולימודי העברית. חידוש בחינוך היהודי-אורתודוקסי לבנות ישראל הייתה רשת "בית יעקב". שרה שנירר ייסדה בקרקוב בית ספר ראשון מסוגו, על מנת שתהיה מסגרת לימודית לבנות, המקובלת במסגרת הדת. עם הזמן התפתח לרשת של 250 בתי ספר וסמינרים למורות בכל רחבי פולין.

יהדות פולין בין שתי מלחמות עולם- מפה פוליטית

החיים הפוליטיים היהודיים היו מגוונים ביותר. המפלגות היהודיות קמו עוד במאה ה-19, כשאחת הגדולות ביותר ובעלת התמיכה בקרב הפועלים והאינטליגנציה היה **מפלגת הבונד**, שקמה בוילנה בשנת 1897, והתנגדה לציונות. הבונד לחם לשיפור תנאי העבודה של הפועל היהודי, ודגל באוטונומיה תרבותית – לאומית של יהודי פולין ובהכרה בשפת היידיש כשפת הלאום. לבונד לא היו נציגים בסיים אך מנהיגיו בלטו באיגודים המקצועיים, בקואופרציה, ובשלטון המקומי היהודי. מאד פופולרית הייתה תנועת הנוער של הבונד ה"צוקונפונט" (העתיד). מנהיגי הבונד היו הנריק ארליך וויקטור אלטר.

הפלג הציוני כלל מפלגות שונות. היו בה מפלגת ה"מזרחי" – מפלגה ציונית דתית שנאבקה להבטחת זכויות האזרח, מפלגה ציונית-סוציאליסטית הייתה "פועלי ציון" ששאפה להקמת חברה סוציאליסטית בארץ ישראל, אך בפולין נאבקה נגד אפליה כלפי היהודים ושיפור תנאי חייהם. בקשת הימנית הציונית ניתן היה למצוא את ה"רוויזיוניסטים"; מפלגה זו דגלה בהקמת צבא יהודי וישיבה בארץ ישראל השלמה. המפלגה הגדולה ביותר בקרב הציונים הייתה "הציונים הכלליים". מפלגה זו דגלה בשמירה על אוטונומיה יהודית והבטחת תנאים כלכליים לאוכלוסיה היהודית. הם פעלו במרץ בתחום התעמולה, העיתונות, איסוף כספים וארגון העלייה.

הציונים עמלו להפצת השפה העברית; הוקמו גנים ובתי ספר ששפת הלימוד הייתה עברית וכמו כן ספריות ותנועות נוער כגון: השומר הצעיר, גורדוניה, דרור ואחרות שהתאחדו לצורך העלייה. הכנת הנוער לעלייה כלל הכשרות בהן למדו עבודה חקלאית.

השומר הצעיר בעיקר שימש כדוגמא בארגון ובתוכן של נוער. יחסים אישיים בין השומרים לצופים הפולנים בשנות ה-30 נתנו פרי של שיתוף פעולה בזמן מלחמת העולם השנייה. חבר ההנהגה הראשית של השומר הצעיר היה מרדכי אנילביץ', שלאחר מכן היה שותף להקמת הארגון היהודי הלוחם בגטו וארשה, והיה מפקדו.

האורתודוקסיה הובלה על ידי **אגודת ישראל**. חברה נתנו עליונות לדת ביחס המשפחתי, החברתי, הפוליטי ואף הכלכלי. שפת היידיש הייתה שפת היום יום, כשהעברית שימשה כשפת הקודש בלבד. מנהיגי המפלגה היו רבנים, כשבעלי ההשפעה הגדולה ביותר היו הרבי מגור, מאלכסנדר ובלו. היהודים היו מיוצגים הן בסיים והם בסנט, כשהנציגות הגדולה ביותר הייתה בשנים 1922-1927. בבחירות של 1922 היה שיתוף פעולה שהובל על ידי המנהיגות הציונית עם מפלגות המיעוטים הלאומיים האחרים, ונוצר בבחירות "בלוק המיעוטים הלאומיים". הבלוק אמנם לא שרד זמן רב, אך הוא זכה להתקפה קיצונית מהצד הימני הפולני.

הגיוון של החיים הפוליטיים התבטא בקיום מפלגות מכל הקשת הפוליטית, החל בשמאל דרך הציונות ועד לשמרנות הדתית.

תעסוקה ותרבות

באופן מסורתי, הפרנסות העיקריות של היהודים היה מסחר זעיר ומלאכה. כ-17% מהיהודים עבדו בתעשייה.

העיר לבוב. אחרי קורבנות רבים רוב המאבקים הסתיימו לטובת פולין. עם התייצבות הגבולות, המדינה הפולנית שלטה על כ- 27 מיליון איש. בעיה שנייה, היו הדרישות הטריטוריאליזם של הגרמנים. בעקבות הסכמי ורסאי, הם דרשו שינוי בגבולות עם פולין והחזרת שטחים לגרמניה. דרישות אלה גברו עם עליית היטלר לשלטון ב-1933. פולין נאלצה לחפש בני ברית אשר יעזרו לה נגד סכנה אפשרית הן מהמזרח והן מהמערב. בני ברית שנמצאו עם הזמן כלא אמינים היו בריטניה וצרפת. לכן, פולין ניסתה לקיים מדיניות של יחסים סבירים עם שני האויבים הפוטנציאליים. הסכמי אי התקפה למשך עשור נחתמו בשנת 1932 עם רוסיה, ובשנת 1934 עם הרייך השלישי. אך המדיניות האגרסיבית של גרמניה ורוסיה שדרשו תיקון של הסכמי ורסאי וחוסר התגובה של צרפת ובריטניה, הביאו לעולם את מלחמת העולם השנייה ולפולין את איבוד הריבונות מחדש בשנת 1939.

השלטון ואופיו

פולין קיבלה עליה את המשטר הדמוקרטי, ועל כן הייתה מדינה של כל אזרחיה. מוסדות השלטון היו הסיים – הבית התחתון, והסנט – הבית העליון. הם נבחרו פעם ב-5 שנים בבחירות כלליות חופשיות. הריבון העליון היה הסיים ואת המדיניות קבעה הממשלה ובראשה ראש הממשלה. הנשיא היה ראש המדינה אשר ייצג אותה כלפי חוץ, והיה האחראי על הצבא. הוא נבחר על ידי מושב משותף של שני הבתים לקדנציה של 7 שנים.

תקופה II : 1926-1935 והפוליטיקה בפולין

בשנת 1926 תפס את השלטון בכוח המרשל יוזף פילסודסקי וקוצצו זכויות חוקתיות שונות. בתקופה בין המלחמות היו בפולין 27 ממשלות. בפולין היה פלורליזם פוליטי ומסגרות פוליטיות רבות כל זמן ששמרו על חוקי המדינה. הזרמים הגדולים ביותר היו המחנה הלאומי, המחנה הסוציאליסטי והמחנה העממי. המפלגה הגדולה ביותר הייתה המפלגה הלאומית-הלאומנית – הדמוקרטיה הלאומית או בכינויה האנדציה, שמנהיגה היה רומן דמובסקי. מטרת מפלגה זו והמפלגה הנוצרית-דמוקרטית (חאדציה) היה להבטיח לפולנים תפקיד דומיננטי במדינה ולתת למאמינים הקתולים זכויות יתר כאמונה הממלכתית. בתקופות מסוימות עם מפלגות אלה שיתפה פעולה גם מפלגת האיכרים – פיאסט, ומנהיגה ויטוס. היחס של מפלגות אלה למיעוטים הלאומיים היה עוין במיוחד לגרמנים, האוקראינים והיהודים. לאחר 1926, הייתה הקצנה של הארגונים הלאומניים שהשמיעו יותר ויותר בתעמולה הפוליטית שלהם דגשים – אנטישמיים, אנטי גרמניים ושוביניסטים.

גישה שונה בתכלית הייתה לזרמים הסוציאליסטיים ולחלק מהזרם העממי-איכרי. המפלגה החשובה ביותר הייתה המפלגה הסוציאליסטית הפולנית – הפ.פ.ס, שזכתה בבחירות לכ-20% מהקולות. העיקרון המרכזי שלה היה מדינה פולנית חזקה אך דמוקרטית. היא לחמה לתנאי עבודה הוגנים לעובדים, והייתה חזקה בקרב איגודי העובדים.

מפלגות המיעוטים זכו בבחירות בכ-20% מהמנדטים; מפלגות אוקראיניות, ביילורוסיות וגרמניות, כאשר המאורגנות ביותר היו המפלגות היהודיות.

המאה העשרים – פולין בין שתי מלחמות עולם

הקמת פולין העצמאית מחדש והשלכותיה

בחודש נובמבר 1918 פולין זכתה לעצמאות אחרי 123 שנה של שלטון זר. היא הוקמה מחדש כרפובליקה דמוקרטית.

החוקה שאושרה בסיים בשנת 1921 הבטיחה חופש אזרחי וזכויות של שפה וחופש דתי למיעוטים הלאומיים, אתניים ודתיים, שהיה משמעותי ביותר לאור המיעוטים הלאומיים הרבים אשר היוו כ-30% מהאוכלוסייה הכללית. פולין הייתה הריכוז היהודי הגדול באירופה; מעריכים כי בפולין חיו כ-3.4 מיליון יהודים, שהיוו כ-10% מהאוכלוסייה הכללית. כ-80% מהם חיו בערים של מרכז פולין.

הפולנים קיבלו את עצמאותם בהתלהבות רבה, ואילו היהודים היו מסויגים לגבי למצבם במדינה החדשה. החדשים של פרוץ העצמאות והשנים הראשונות של קיומה עוררו בהם חששות. בארץ עבר גל של התנכלות ליהודים, שלעיתים הפך לפוגרומים.

הדעות של המפלגות הפולניות המרכזיות לגבי היהודים היו מנוגדות זו מזו; ראש המדינה, משנת 1926, יוזף פילסודסקי ומפלגות השמאל היו בעד שייחון אזרחי מוחלט והבטחת זכויות המיעוט, בעוד שהמחנה הלאומני קרא לעקרון שבו הלאום גובר על עיקרון המדינה האזרחית. עמדה זו טענה להפרדת היהודים, ובהמשך לגרוע לעזיבתם את פולין. במצב זה המשלחת הציונית בועידת ורסאי דרשה ממשלת פולין הכרה של היהודים כמיעוט לאומי ולא רק דתי. הם דרשו שיווין מלא: חופש אמונה, יחס פרופורציוני במוסדות השלטון, ויותר מכל הכרה באוטונומיה לאומית על כל מוסדותיה. על אף הסתייגות רבות קיבלה פולין יחד עם ארצות אחרות במרכז אירופה את הסכם המיעוטים כחלק מההסכם הבינלאומי לסידורי השלום באירופה לאחר המלחמה. הסכם המיעוטים היה אמור לשמור על זכויות היהודים ויתר המיעוטים בשנים הבאות.

ניתן לחלק תקופה זו של בין שתי מלחמות עולם לשלוש:

I	1926-1918	תקופה של חוסר יציבות ומאבק על הגבולות
II	1935-1926	תקופתו של מרשל יוזף פילסודסקי, תקופה של יציבות
III	1939-1935	תקופת ה-ND, שלטון הימין

תקופה I: 1926-1918

המדינה הפולנית החדשה עמדה בפני בעיות כבדות; ראשית, מעמדה הבינלאומי לא היה בטוח, שכן היא הוקמה מחדש על גבי שטחים שבמאה האחרונה השתייכו למדינות אחרות, במיוחד רוסיה הסובייטית וגרמניה. במרץ 1921 נחתם בריגה הסכם שלום בין פולין לברו"מ, שם נחתמו תנאי השלום והגבולות בין המדינות. לפולין סופחו שטחים נרחבים במזרח של אזורים בבילורוסיה ווהלין אשר עיקר תושביהם היו בילורוסים ואוקראינים. הסכם זה נשמר עד 17.9.1939.

המלחמה הרוסית- פולנית הייתה הקשה ביותר של המדינה הצעירה אך לא היחידה. נוהלו קרבות במשך השנים 1921-1918 עם הצ'כים על אזור צ'שין, נגד הגרמנים בשלזיה העילית ונגד האוקראינים על אזור

150,000 איש נענו לקריאתו. הצבא היה עממי יחסית וצוייד בכידונים ובחרמשים מול צבא רוסיה לא היה לו סיכוי רב. תחילה נופלת קרקוב בידי הפרוסים, ולאחר חודשיים של מאבק נופלת ורשה בידי הרוסים.

קוטשיושקו נפצע בקרב ונשבה ע"י הרוסים. עם מות הצארית מקבל חנינה, ועוזב לארה"ב. כעבור שנתיים מגיע לצרפת, וכששומע שיש סיכוי לעזור לפולין, מסייע בהקמת לגיון פולני שישתתף בקרבות נפוליאון, אך לא מוכן לפקד על הגדוד, משום שנפוליאון לא מתחייב לשחרר את פולין. קוטשיושקו נפטר בשווייץ ונקבר בכבוד בקתדרלה של קרקוב, בין גדולי ארצו.

חשיבותו:

היווה את התגלמות ותמצית ההוויה הפולנית- שעיקרה- השאיפה הבלתי נלאית לחופש, הנכונות להילחם בעבורה וגאווה. לאחר מותו היה לסמל לשאיפת העצמאות של פולין.

תדאוש קוטשיושקו 1746-1817

קוטשיושקו הוא מהדמויות החשובות ביותר לעם הפולני.
ממה ניתן להסיק זאת?

הוא היחיד שיש לו פסל כל כך מרשים במקום כה גבוה,
עד כי ניתן לראותו מכל האזור. כמו כן, בסקר שנערך
לאחרונה בקרב בני הנוער הפולניים הוא נבחר בתור
הגיבור הלאומי מספר אחת של האומה הפולנית. אפילו
בארה"ב, בין מנהטן לברוקלין, יש גשר על שמו וגם
עיירה על שמו. באקדמיה הצבאית "ווסט פויינט" מוצב
פסלו משקיף על הנהר. ההר הגבוה ביותר באוסטרליה
נקרא על שמו (אם כי א"א אינו מסוגל לבטא אותו).
מדוע?

קוטשיושקו נ' למשפחת אצולה ממעמד השלאכטה (אצולה

זעירה). הוא לומד באקדמיה הצבאית ומצטיין בלימודיו. נשלח לצרפת ללמוד ל-5 שנים ושם נחשף
לרעיון השוויון לכל אדם, ולמען כבוד גם לפשוטי העם. הוא מתמחה בנושא הביצורים, מה שמקנה לו
מאחר יותר שם של מומחה. בשובו לפולין הוא לא מוצא עבודה בתחום הצבאי, ולכן עבד כמורה לציור
ומ"מ של בנות אחד המושלים. הוא מתאהב באחת ההבנות ומגורש משם.
ב-1775 הוא מגיע לאמריקה. באותו הזמן שם מלחמת העצמאות של המושבות בבריטניה. הוא משתתף
בקרבות, ובשל מומחיותו בביצורים הוא עוזר לתכנן את ביה"ס הגבוה להנדסה "ווסט פויינט". לראשונה
בחיינו נחשף להתקוממות אזרחית המשתפת את כל שכבות העם הדורשים שחרור מעול זר. הוא אהוד
מאוד על החיילים כי מתייחס אליהם כאל בניו. גם לשבויים הבריטים מתייחס מאוד באנושיות. הוא
רוכש לו חברים כג'פרסון וושינגטון.

הוא חוזר לפולין בראשית שנות ה-90 של המאה ה-18. ב-1794 (לאחר חלוקתה השנייה של פולין)
נשבע קוטשיושקו אמונים לפולין ברחבת העיר בקרקוב ומכריז על תחילת המרד: "שמירה על שוויון בני
אדם נחשב לי כהגנת המולדת. כל יהודי, איכר, אציל, כומר ועירוני- כבודם שווה בעיני. לא אלחם עבור
אצילים בלבד. אני רוצה חופש לאומה כולה, ולמען החופש אסכן את חיי".

הוא רואה חשיבות בצירוף האיכרים למאבק, ומקנה להם חירות ושחרור מן האריסות. הוא גם פונה
ליהודים בקז'ימז', באלטעשול, וקורא להם להצטרף למאבק. בין היהודים הבולטים – ברק יוסלביץ'.

ברק יוסלביץ' 1764-1809

ברק יוסלביץ' היה סוחר יהודי-פולני וקולונל בצבא הפולני בזמן המרד של קוטשיושקו. יוסלביץ' פיקד על הגדוד היהודי הצבאי הראשון בהיסטוריה המודרנית.

יוסלביץ' נולד בקרטינגה, סמוך לקאונס, אזור פולני-ליטאי, ועבד כסוכן פיננסי של אציל (מגנאט) מקומי, שלעיתים שלחו מעבר לגבולות בתפקידים שונים, שבמהלכם למד צרפתית. הוא שהה בפריז בזמן חלק מהמהפכה הצרפתית, ונהוג לחשוב כי בשל כך הצטרף אחר כך לתדאוש קוטשיושקו שתמך ברעיונות דומים של שיוון ואחוזה.

יוסלביץ' מלכתחילה שירת במיליציה הפולנית קודם שביקש מקוטשיושקו אישור להקים יחידה יהודית. ב-17 בספטמבר, 1794 קוטשיושקו הכריז רשמית על הקמת יחידה זו. יוסלביץ',

יחד עם יהודי נוסף בשם יוסף אהרונוביץ', הכריזו על קריאה לנשק פטריוטית ביידיש נגד רוסיה ופרוסיה, שמשך מאות מתנדבים בעיקר מקרב בעלי המלאכה העניים. 500 גברים התקבלו בסופו של דבר ויצרו את הגדוד היהודי. לבקשתו של ברק, הם הורשו לשמור על מנהגיהם הדתיים, כולל גישה לאוכל כשר, הימנעות מקרב בשבת אם הדבר אפשרי, וגידול זקנים. יחידתו של יוסלביץ' הייתה ידועה בשם "המזוקנים". הם לקחו חלק בהגנת פראגה ב-1794, בו נמחקה היחידה ורק מעטים, כולל יוסלביץ' נותרו בחיים.

לאחר תבוסת המרד של קוטשיושקו, יוסלביץ' עזב לגליציה ומשם לאיטליה. שם הוא הצטרף ללגיון הפולני תחת הנריק דברובסקי. כמפקד בגדוד פולני הוא לחם בקרבות שונים בתקופת נפוליאון. הוענקה לו מדליית וירטוטי מיליטארי והצלב הפולני המוזהב בשל הישגיו. מ-1807 הוא לחם בקרבות שונים בפולין. הוא נהרג בקרב על קוצק ב-1809 בזמן קרב עם יחידת פרשים אוסטרית, וכיום קברו מהווה מוקד משיכה לתיירים.

ההמון. אחרי עשר דקות, שוב הכו בתוף והקצין חזר על קריאתו. שוב התגובה הייתה צחוק, שריקות והנפת מקלות. כאשר הקריאה השלישית לא השיגה את מטרתה, הורו לקצין המשטרה לסגת וכיתת שוטרים רכובים הסתערה על ההמון. חלק מהנוער שעמד על המדרכה הבהילו את הסוסים בנפנוף מקלות. הסוסים נבהלו והסתובבו על המקום. אחרים משכו בחוזקה במושכות והפילו סוסים על הברכיים לקול מצהלות ההמונים. כך זה נמשך כחצי שעה והמון הולך וגדל מילא את כל הרחובות הסמוכים. קרקובסקיה פזידמישציה, פודבאלה, סנטורסקה, ורחוס שביטויאנסקה. ברחוב פודבאלה החלו בבניה של בריקדה מכרכרות. אז הורה הגנרל חרולב לחיילים לטעון את נשקם. כאשר הצבא מתארגן במקומו עם הנשק הטעון מכיוון כנסיית הברנרדינים הופיעה תהלוכה ובראשה נובקובסקי עם צלב מורם. כאשר התהלוכה התקרבה לארמון תוך כדי התגברות השירה הדתית, גנרל חרולב שניסה את כל האמצעים להחזיר את הסדר על כנו, נתן הוראה לירי.

מקור 7- תיאור מותו של מיכאל לנדי- מתוך מונוגרפיה בעריכת גטלר

התחבקו כולם עם כולם, נשבעו להקריב את היקר להם ביחד ולאחר הטפה נעלה של קרמשטיק תוך כדי שירת "אלוהים שמור על פולין" ושירי לאום נע ההמון לכיוון הארמון. בראש ההפגנה הלך התלמיד לבגרות מיכאל לנדי. כאשר ההמון ובראשו כמרים נושאי צלבים עמד בפתח רחוב מיודובה, היכו בו בפתאומיות השוטרים. אחד מהכמרים נושאי הצלב שהוכה בחרב נפל מתבוסס בדמו ואת הצלב הרים לנדי שהלך אחריו עד כי נפל מוכה חרב. ההמון הזועם זרק על השוטרים אבנים ולבנים. בתגובה הורה הגנרל חרולב לירות בהמון. פתחי רחובות קרקובסקיה פז'דמישצ'ה, פודבאלה, שביטוינסקה ומרינשטט התמלאו בגופות אנשים מתפלשים בייסורי גוויה.

מקור 5

מיכאל לנדי (1844-1861)

תלמיד, השתתף בהפגנה הפטריוטית בורשה ב-8.4.1861, באותה הפגנה נפצע פצעי מוות. נולד בורשה במשפחה של סוחרי עצים מתומכי ההתבוללות. היה תלמיד בית הספר לרבנים ומ-1858 בגימנסיה הריאלית. לקח חלק בהלוויה ההפגנתית של אסיר סיביר סטופניצקי בו לקחו חלק אנשי דת מכל הזרמים. כמו כן, השתתף בהפגנה המשותפת לזכרו של אנטוני אייזנבאום מנהל בית הספר לרבנים. בהמשך האזכרה השתתף בהפגנה בעיר העתיקה שנגמרה בהתקפת הקוזקים על ההמון, שם נפצע ומת בנושאו את הצלב שנפל מידי כומר פצוע. דמותו הפכה לסמל לתנועת ההתבוללות ולקירוב פולנים ויהודים. נקבר בבית העלמין באוקופובה (אזור 20 טור 12).

מקור 6- תיאור ההפגנה מיום 8.4.1861 מתוך יומני ברג

"מוקדם בבוקר המשטרה עברה וחילקה את הוראת הועד המנהל בנוגע לאיסור על התקהלויות (יום קודם הועד המנהל של הממלכה פרסם צו האוסר על התקהלויות והפגנות). הצו הודבק בפינות הרחובות וחולק לידי עוברים ושבים, אך מעטים שמו לב לכך. העיר הייתה באווירה של "ניצחון האתמוול" בראש ובלשון כולם היו רק זרי הפרחים ונשרים פולניים והפקודה 'שמאלה – פנה!' שביצע הצבא (הכוונה לנסיגת הצבא לקסרקטין בכיכר ארמון המלך בפני הפגנה אזרחית. עובדה שאותה פירשו התושבים כניצחון על הצבא). מנהיגי ההפגנה קראו ללכת לבית העלמין פובוזקי להשתתף בהלוויות של קסברי סטופניצקי, אסיר סיביר. המונים באו להלוויה. אחרי הטקס ההמון כרגיל פנה לקבר חמשת הנופלים. באותו זמן המורים היזראליטים באו עם תלמידיהם לבית העלמין היהודי לטקס זיכרון של אייזנבאום, מנהל בית הספר לרבנים, שקראו לברית דם בין היהודים לפולנים. הרבה יהודים ראו בו נביא. בית העלמין היהודי נמצא ליד בית העלמין הקתולי. ההמונים שהתפללו בשני בתי העלמין ראו איש את רעהו, התאחדו יחדיו ותוך כדי דמעות נשבעו לאהבת אמת ולנכונות של הקרבה משתפת נוספת. כל ההמון היהודי והפולני פנה העירה. כבר מחמש וחצי כל כיכר הארמון הייתה מלאה באנשים שעמדו בדומייה. קצין המשטרה אויז'נסקי קיבל הוראה לפנות להמון. הוא עצר במרחק סביר כדי שישמע היטב ולאחר תיפוף בתוף קרא בקול גדול:

"מכוח החוק והסמכות אני דורש מכם להתפזר, אחרי שלוש קריאות פומביות תינתן הוראה לפיזור בכוח". ההמון הגיב על כך בשריקות, צחוק ולעג. רבים איימו במקלות. פרוחה אחת הפנתה את אחוריה לצבא והרימה את שמלתה שלוש פעמים לתרועות ומחיאות הכפיים של

מקור 1 -קטע מנאומו של תדאוש קוטשיושקו, מרץ 1794, בבית הכנסת האלטעשול בקרקוב:

לא אדרוש דבר לעצמי , אני דואג למצב האומה וליושבים בה ובתוכם גם היהודים. זה מעיק על לבי. אני תדיאוש ק' נשבע בשם אלוהים לכל העם הפולני שאת השלטון שנתתם בידי לא אנצל למטרות פרטיות אלא להגנת הגבולות והבטחת עצמאות העם והבטחת החופש לכל האזרחים. הניצחון הגדול ביותר הוא הניצחון על עצמנו. אי אפשר להציל את העם ללא ממשלה אך הממשלה לא יכולה לפעול ללא אמון, ציות ומסירות העם. שיפור השלטון תלוי בנו עצמנו, במנהגים שלנו. צעד ראשון להסרת הכיבוש הוא האומץ להרגיש חופשי. צעד ראשון לניצחון הוא הכרה בכוחות עצמך. זה הזמן בו צריך להקריב הרבה כדי להציל הכול. רק הנאמנות לאנושי עושה מאתנו אנשים.

מקור 2- ברק יוסלביץ ותדאוש קוטשיושקו- קורות חיים. (ראה מצורפים)

מקור 3- כרוז של הממשלה הלאומית לאחים היהודים (IZRAELITIM) מפברואר 1846.

זה היה המסמך הראשון על אדמה פולנית שהוריד את כל המחסומים המעמדיים שהפרידו בין היהודים לפולנים. בעקבות כך כ-500 יהודים התגייסו לשורות המורדים.

הממשלה הלאומית לאחים היהודים פולנים
שעת האחדות בין זרמים שונים בחברה הגיעה. הכובש החשיב אתכם כלאום נפרד. המהפכה מקבלת אתכם כאזרחים שווים, כאחים של אותה אדמה, ומברכת אתכם כבני המולדת הראויים לשחרור וקבלת שיווין מלא. היות ועל האזרחים מוטלות זכויות וחובות, הממשלה המהפכנית קוראת לכם להתגייס לשורות המגנים ומכריזה בזה של הצהרותיה חלות גם על הפולנים יהודים.

מקור 4- יחס יהודי קרקוב לבעיה הפולנית בזמן אביב העמים . כרוז של יהודי קרקוב.

" אחינו בני ישראל. העם הפולני האציל שתרומתו ענקית לתרבות אירופה ואשר לו 2 מיליון, אחינו חייבים הכול. העם הפולני אשר העניק לנו מחסה כאשר הגרמנים והצרפתים גרשונו בבושת פנים. לעם הזה לפני 80 שנה גזלו את אדמתו וחירותו. העם הפולני נלחם בחירוף נפש, באומץ ובהקרבה, והוא קרוב היום להשיג את מטרותיו הנאצלות. אנו היהודים נולדנו כאן על האדמה הפולנית, לנו ולפולנים מולדת משותפת. מה רבים הקשרים הקושרים אותנו עם הפולנים. יחד סבלנו כיבוש השפלה ובושה. אחים –האם יש עדיין מקום לספק שתפקידנו לתמוך במאבקם ללא היסוס בממון ובדם? האם יש מקום לשאלה לצד מי אנחנו הגרמני או הפולני? העם הפולני האציל אשר פנה לקיסר למען אזרחותנו המלאה ראוי לקורבן מאתנו. לכן אחים אל תחסכו במאמץ. נוכיח לעולם שבעורקינו זורם דם המכבים ולבנו פתוח לכל הנעלה. מי ייתן חסד אלוהים עלינו ויתמלאו כל משאלותינו ונאמר אמן."

פולנים ויהודים במאבק על עצמאות פולין במאה ה-19

מטרות: הכרת יחסי היהודים והפולנים במאה ה-19 באין ריבונות פולנית.

הבנת המטרות המשותפות והשונות של שני העמים בזמן המרד.

אמצעים: מקורות לניתוח

ציורים: ארתור שיק- היהודי הצעיר לנדי מרים את הצלב מידי הירויות של הכומר בהפגנה

בשנת 1861, מתוך אלבום "היהודים בפולין".

צילום של מיכאל לנדי

מהלך סדנא:

- פתיחה: כיצד תופס הציבור הפולני את היהודים ביחס למקומם במאבק הפולני? כיצד תופס הציבור היהודי את הפולנים באותה תקופה?
- את התשובות יש לרשום על הלוח בטבלה, ובדיקת התפיסות השונות ביחס למציאות ההיסטורית.
- עבודה על מקורות בקבוצות- הדומה והשונה בין הפולנים והיהודים במרד 1794: כתבו בקבוצות את נאומי הגיוס למרד של קוטשיושקו ושל ברק יוסלביץ' מנקודות המבט היהודית והפולנית. שיתוף במליאה- מה שונה ומה דומה? – הקבלת היצירה למקורות.
- מה היו המטרות המרכזיות של העם הפולני במאה ה-19?
- מה היו המטרות העיקריות של העם היהודי באותה תקופה?
- שיתוף שתי הקבוצות במליאה, ודיון משותף מה היו המטרות המשותפות ומה היו המטרות השונות של היהודים והפולנים באותה התקופה. מה היו המאורע החשוב שהשפיע על מערכת היחסים בין היהודים לפולנים?
- המרד של 1794 נכשל, אך הרוחות המשיכו לגעוש ולרחוש. אביב העמים- הנו ניסיון נוסף להגיע לעצמאות מחודשת. מתוך מקורות 3 ו-4 - כיצד הייתם מאפיינים את היחסים בין היהודים לפולנים?
- המרד האחרון שסיים את שותפות היחסים הזו הנו המרד ב-1863. עליכם באמצעות המקורות המצורפים (מקורות 5-7), לנסות לשחזר את האירוע. חלקת הקבוצה למפגינים יהודים ופולנים, חיילים רוסים ונציגי השלטון, תושבי ורשה הצופים מהצד.
- מה מטרת כל אחת מהקבוצות הללו במרד? כיצד הייתם מאפיינים את יחסי היהודים והפולנים באותה תקופה? כיצד נפילתו של מיכאל לנדי השפיעה על היהודים והפולנים לדעתכם?

סיכום הסדנא: תוך מתן דגש על שותפות הגורל והמאבק המשותף אל מול הכובש.

עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה נוצרו כל הגופים הפוליטיים שיהוו את המפה המדינית של הרפובליקה הפולנית השנייה. שנות המלחמה הגדולה, כך נקראה מלחמת העולם הראשונה בימיה, היו ימים הרי גורל לעם הפולני. הפולנים בעקבות משוררם הלאומי אדם מיצקביץ' התפללו למלחמה כוללת שתשנה את סדרי הכוחות באירופה. הייתה תקווה שהמעצמות הכובשות ילחמו אחת בשנייה וכך יהיה סיכוי לתקומת פולין. מנהיגים פוליטיים חשובים כיוזף פילסודסקי קיוו כי רוסיה האויב הנצחי תוכנע על יד גרמניה ואוסטריה, ואילו האחרונות תוכרענה על ידי הקואליציה של אנגליה וצרפת.

הפולנים נקטו בזמן המלחמה עמדות שונות: הסוציאליסטים, חברי ארגונים לשחרור כבר ב-1914 יצרו את הלגיון הפולני ותחת הנהגתו של פילסודסקי לחמו כנגד הרוסים. בין חיילי הלגיון נמצאה קבוצה נכבדה של יהודים ששמרו על המסורת של חיילים יהודים בצבאות פולין השונים בהיסטוריה. המפקד עצמו, פילסודסקי הפך לאגדה עוד בחייו. הוא היה לאוטוריטה בלתי מעוררת כאדם חסר פשרות וכעין משיח אשר למען עצמאות פולין יבוא בברית גם עם השטן. יוקרתו עוד עלתה כאשר ב-1917 סירב להישבע אמונים לקיסר גרמניה, ועל כן נעצר בבית הסוהר במגדבורג ממנו יצא בנובמבר 1918.

תומכיו של דמובסקי מנהיג האנדציה בחרו בדרך אחרת של פעולה. לא הקימו קבוצות לוחמות אך פעלו למען עצמאות פולין בזירה הבינלאומית. לכך הייתה חשיבות גדולה משום שמדינות רבות שלקחו חלק בלחימה חשבו שהבעיה הפולנית היא בעיה שנוגעת רק לשלוש המעצמות שחילקו בזמנו את פולין. דמובסקי פעל בפאריז יחד עם הפסנתרן והמדינאי המפורסם יאן פאדרבסקי והקימו את הוועד הלאומי הפולני. ב-1917 הוא הוכר על ידי בנות הברית, אנגליה וצרפת, כנציג הרשמי של העם הפולני. צעד זה התאפשר עקב המהפך בגורל החזית; ברוסיה פרצה ב-1917 מהפכה ואחר שלב דמוקרטי קצר השתלטו הבולשביקים בראשותו של לנין על הממשל. הבולשביקים פרשו כשליטי רוסיה החדשים מהלחימה בשנת 1918. כאשר באפריל 1917 הצטרפה ארה"ב לצד בנות הברית הוכרעה הלחימה. בסתיו, צבאות גרמניה ואוסטריה נכנעו.

בנובמבר 1918 על חורבות שלוש הקיסריות הגרמנית, האוסטרית והרוסית קמה כעוף החול המדינה הפולנית הריבונית.

הראשונה ב-1914 היגרו כ-2 מיליון יהודים בעיקר לארה"ב, קנדה ומערב אירופה. ההגירה לפלשתינה עדיין הייתה זרם דק בלבד.

ציונות או פולין?

עליית האנטישמיות באירופה ואכזבת היהודים מתהליכי ההתבוללות האיטיים הביאו להקמת הציונות. **הציונים** גרסו כי היהודים הם עם ככל העמים, עם בעל שפה משלו (העברית), זהות לאומית והוא בעל זכות למדינה ריבונית משלו. מדינה זו צריכה לקום בפלשתינה על אדמתם של מלכות דוד ושלמה. יוצר ומטיף לרעיון זה היה תיאודור בנימין זאב הרצל, עיתונאי מוינה שכיסה בפאריז את משפט דרייפוס. התגברות האנטישמיות בצרפת, אוסטריה וגרמניה והרדיפות ברוסיה הביאו את הרצל לניסוח הציונות המדינית שזכתה במהירות לאהדה בקרב רבים מהיהודים.

אחרים היו בעד אוטונומיה בקרב העם הפולני. כאשר זרמו לפולין מהמערב והמזרח רעיונות הסוציאליזם שהטיפו לשוויון וצדק חברתי, הם זכו בקרב היהודים לאוזן קשבת. ב-1897 הוקם בוילנה האיגוד הכללי של הפועלים היהודיים – **הבונד**. חבריו קראו לשמר אוטונומיה תרבותית – לאומית של העם היהודי ואת שפתו הלאומית היידיש.

רוב היהודים שחיו בפולין הקונגרסאית, גליציה ואזורים במזרח המשיכו לחיות באורח חיים מסורתי. את קצב החיים קבעו המסורת והחגים, ואת חוקי החיים קבעה ההלכה. חבורות גדולות של חסידים התכנסו בחצרות הצדיקים וחיו את חייהם הפנימיים. היהודים בעיירות הקטנות – השטעטל – עסקו בחיי היום יום. החיים הקשים, בעיות פרנסה, חינוך הילדים מילאו את חייהם. לעולם הרחב היה קשה להדור מבחוץ אך היה זה אפשרי. בעיירות הקטנות שכניהם של היהודים היו – פולנים, אוקראינים, הונגרים ורומנים. חיי היום יום אף אם רק הכלכליים חייבו אותם למגע יום יומי.

הפוליטיקה הפולנית

השתנות חיי הכלכלה, המודרניזציה בחברה וההתפתחות התרבותית הביאו להתגברות החיים הפוליטיים לקראת סוף המאה ה-19. ביטוי לכך היה בהקמת מסגרות פוליטיות חדשות בדמות מפלגות המנסחות מצע אידאולוגי הפונה לתומכים הפוטנציאליים.

בשנת 1892 הוקמה **המפלגה הסוציאליסטית** אשר בתחילת דרכה ארגנה לשורותיה לא רק פועלים אלא גם אינטליגנציה. בקרב מקימי וחברי המפלגה היו יהודים רבים. מצע המפלגה היה בעד לחימה לפולין ריבונית ועצמאית שתהיה בעתיד סוציאליסטית. בשל הכיבוש הסוציאליסטים הפולנים היו בעד מאבק מזוין עם הכובש.

מפלגה פוליטית מנוגדת הייתה **המפלגה הלאומית דמוקרטית** שנוסדה על ידי רומן דמובסקי בשנת 1897. מנהיגי תנועה זו במפנה המאות החלו לפרסם דעות לאומניות. כערך עליון הם ראו את הלאום ורק הלאום הפולני. הם רצו להגן על הקיום הפולני בפני עמים אשר לדעתם סיכנו את קיומו. האנדקים, כך נקראה המפלגה בקיצור, ראו כאויבי העם הפולני את הגרמנים אך בעיקר את היהודים. היהודים נחשבו כאויב הפנימי המסוכן ביותר, כי הינו מסתתר אחרי פולניות מזויפת. האנטישמיות החדשה הופיעה בדמות ארגון פוליטי, אשר לא ניבא עתיד טוב יותר ביחסי פולנים ויהודים.

אחוזותיו וירד לדרגת איכרות ענייה, חלקה עבר לערים שם חיזק את שורות המעמד החדש של האינטליגנציה וחלקה האחר נרדף על ידי הכובשים שהוביל לגלות בכפיה או הגירה.

יותר ויותר רווחה התפיסה כי ההצלחה של מאבק מזוין קשורה לפתרון בעיית האיכרים. על כן פעלו לשחרור האיכרים מעול האצולה והעברת הבעלות על הקרקע לרשותם. בצורה זו רצו לגייס למעגל לוחמי החופש שכבות רחבות של האוכלוסייה. הניסיונות הראשונים לגייסם בזמן מרד 1830 לא נשאו פרי. ב-1846 בזמן ניסיון לארגן מרד בגאליציה הצליחו השלטונות לסכסך בין האצולה לאיכרות. תוצאותיו היו שהאיכרים לא רק מנעו את המרד, אלא נדדו בין אחוזה לאחוזה הרסו אותן והרגו את בעליהן. הזיכרון על ה"שחיטה של גליציה" יעמוד כמכשול זמן רב וימנע שיתוף פעולה בין האיכרים לאצולה באזור.

מצב אחר היה בכיבוש הרוסי. חוגים רחבים בקרב בעלי הקרקעות והעירוניים ראו צורך ברפורמות כדי לקרב את האיכרים למאבק על העצמאות. עם פרוץ המרד של ינואר 1863 פרסמה הממשלה הלאומית צו על שחרור האיכרים. הוא ניתן מתוך תקווה שרבים מהאיכרים יצטרפו למאבק, אך הם התבדו. האיכרים לא התלהבו להלחם אף כי באזורים מסוימים היו כאלה שנתנו כתף. ממשלת הצאר ברצונה למנוע מהאיכרים להצטרף למרד פרסמה צו ב-2 למרץ 1864 בו ניתנה האדמה לאיכרים. לפעולה זו היו השפעות מרחיקות לכת: ראשית, צעד זה הצליח להרחיק את האיכרים מתמיכה רחבה במרד שהיה כנגד הצאר הרוסי שנתן להם את אדמתם. שנית, נוצרו שינויים במבנה החברתי בכפר. במהרה התברר כי החלקות הם קטנות מדי ולא יכולות לכלכל דורות רבים של משפחה, וכי הכפר צפוף אוכלוסין מדי. אי לכך נוצרה הגירה המונית מן הכפרים לערים. המהגרים יצרו את מעמד הפועלים החדש שעבד במפעלים התעשייתיים שהוקמו במהרה בערים. העיור והתיעוש היו האלמנטים של המהפכה התעשייתית ברחבי פולין. הביטוי הבולט לכך היא העיר לודז'; שמכפר קטן הפכה לאחת הערים החשובות באזור. מפעלי הטקסטיל שהוקמו בלודז' אותם הקימו גרמנים, פולנים ורוסים סיפקו מקום עבודה לאלפי פועלים.

השינויים הדינאמיים על אדמת פולין במאה ה-19 בתחום התיעוש גרמה לבניה של חברה חדשה. לא הייתה זו כבר חברה מעמדית אלא חברה אזרחית בעלת מעמד שווה בפני החוק. כמובן שלא שרר שוויון כלכלי. בחוק נכתב שמבוטלת כל תלות של אדם באדם וכולם שווים בפני החוק, אך בחוק המלך משנת 1808 הוצאו היהודים מכלל זה. שוויון היהודים הגיע רק כאשר שלטונות הכיבוש חקקו חקיקה כוללת לגבי כל האזרחים שהפסיקה את אפליית היהודים. יחד עם החוק נאלצו היהודים לקבל את שפת המדינה. בפרוסיה בשנת 1848 באוסטריה ב-1848 וברוסיה ב-1862. אך השוויון לא היה לעולם מלא, בכל המדינות הושארו תקנות שאפשרו את אפליית היהודים. למשל באוסטריה אסרו על שימוש ביידיש בענייני ציבור. ב-1897 הפקידים האוסטרים לא התייחסו ליידיש כשפה נפרדת אלא כז'רגון של השפה הגרמנית. עם ההגבלות החמורות ביותר חיו היהודים ברוסיה. הם חיו במסגרת "תחום המושב" שהגביל את תנועתם רק למחוזות המערביים של הקיסרות. אסרו עליהם לרכוש אדמות, לעבוד במקצועות רבים וללמוד באוניברסיטאות. שיא רדיפות היהודים הגיע בגל הפוגרומים של 1881 בעקבותיו נוצרה הגירה המונית של יהודים. עד לפרוץ מלחמת העולם

על אף ששתי המרידות הסתיימו בתבוסה, המרידות יצרו תשתית מאד חשובה של הזדהות לאומית חדשה במרוצת המאה ה-19. המחשבה על אלה שלחמו ונפלו למען החופש השפיעה על הזיכרון הלאומי. דורות של פולנים התחנכו על ברכי זיכרון ופולחן המרידות ולמדו כי מדינה ריבונית היא ערך עליון שצריך לשמור עליו, להלחם עליו תוך כדי הקרבת חיים.

לא כל הציבור הפולני סבר כי המאבק המזוין הוא הדרך הנכונה המובילה למטרה הנכספת. רבים חשבו שרק עבודה ממושכת וקשה ושיפור המצב החברתי יובילו למטרה. אותה גישה גרסה כי המלחמה בנושק נגד הכובשים רק מתישה את הארץ, גורמת להרג, להרס התשתית הכלכלית והתרבותית ומובילה להחמרת אופי הכיבוש. כאשר במרוצת המאה ה-19 הגיעו מהמערב תפיסות פילוסופיות פוזיטיבי סטיות הם תורגמו בפולין לעבודת ההווה; בניין בתי חרושת ומפעלים, פיתוח החינוך ומדע והטכנולוגיה אשר בטווח הרחוק יותר ייצרו אומה חזקה ומודרנית שגם הכובשים יאלצו להתחשב בה. אומה כזו במועד המתאים ובתנאים היסטוריים נוחים תוכל לדרוש את עצמאותה. לראייה – ראה גורלם של תושבי הכיבוש הפרוסי –גרמני מראשית המאה ה-19. עם איחוד גרמניה ב-1871 הגרמנים מצאו מוסדות פולנים כלכליים, חינוכיים וחברתיים שיענו לאתגר האידיאולוגי והלאומי. מוסדות אלו הפכו למוצבים של כוח אשר בעזרה הדדית ידעו לשמור על אינטרסים, במיוחד כלכליים של האוכלוסייה הפולנית.

מצב אחר שרר בכיבוש האוסטרי בגליציה. לאדמות אלה התייחס השלטון כגב החקלאי של הקיסרות, כך שבמרוצת המאה ה-19 לא התפתח משק תעשייתי, ולא היו ערים גדולות מלבד לבוב וקרקוב. רוב החברה הורכבה מאיכרים עניים. עם זאת בהשוואה לכיבושים אחרים, שררה שם אוטונומיה תרבותית –פוליטית שהלכה והתגברה. לגליציה היה פרלמנט משלה שישב בלבוב, מסוף שנות ה-70 הפולנית הייתה השפה הרשמית של הממשל, ואילו המושל שייצג את השלטון היה תמיד פולני. כמו כן, הדרך למשרות בתוך השלטון הכללי הייתה פתוחה בפני הפולנים; תפקידים רבים כראש הממשלה, שר האוצר או שר הפנים אוישו על ידי הפולנים. היות שגבולות האוטונומיה הורחבו כל הזמן, בגליציה התפתחה התרבות והפוליטיקה הפולנית. לקראת סוף המאה ה-19 קמו מפלגות פוליטיות עם מצע בנוגע לעצמאותה, לצד ארגונים חצי צבאיים שפעלו למען אותו הרעיון. לבוב וקרקוב הפכו למרכזי התרבות הפולנית בהם היו האוניברסיטאות. (האוניברסיטה ע"ש יאן קאזימיז' והטכניון בלבוב והאוניברסיטה האיגילוגית והאקדמיה לאומניות בקרקוב) ואומנים שונים יצרו ברוח השמירה על המסורת הפולנית; יאן מאטיקו צייר את ציוריו ההיסטוריים המפורסמים (קרב גרונוולד, שבועת הפרוסים, בטורי ליד פסקוב) והעיתונים של גליציה פרסמו את הרומנים של הנריק שינקביץ'. גליציה הייתה נווה המדבר של הפולניות, החיים האינטלקטואלים והאומנותיים של שלושת הכיבושים.

אחת מהסוגיות המרכזיות שדרשה פתרון הייתה בעיית האיכרים. מרבית האוכלוסייה הפולנית קודם החלוקות עסקה בחקלאות. רוב האיכרים לא היו בעלי האדמה אותה איבדו, אלא צמיתים הקשורים לאחוזות בעליהן בני האצולה. האצולה במאה ה-19 איבדה את תפקידה הדומיננטי; חלקה איבד את

שנחשבה בתחילת המאה ה-19 כאויב העיקרי. מרד זה, הפך ללחימה של צבאות רוסיה בצבאות פולין, ותוך חודשים ספורים נכשל. בשל כך, חיילים ופוליטיקאים נאלצו להגר, כשהיעד המרכזי צרפת בה פעלו המהגרים עשרות שנים למען עצמאות פולין. על הנותרים בפולין, נגזר גורל של רדיפות, איבוד נכסים ואף מעבר כפוי לתוך רוסיה. במרד זה מספר יהודים אשר תמכו במרד היו שותפים לגורל הפולני. מרבית הציבור היהודי נשאר אדיש נוכח המרד ושאיפות העצמאות הפולניות. לאחר כשלון המרד הצאר הרוסי החדש ניקולאי ה-1, יריב מושבע לאוטונומיה הפולנית, ביטל את החוקה, הסיים והצבא והחל בתהליך צירוף פולין ישירות לקיסרות. בסוף שנות ה-50, לאחר מותו של ניקולאי ושלטונו של אלכסנדר ה-2, החל תהליך של רפורמות ליברליות. יחד עם זאת, בפולין החלו הכנות למרידה נוספת אשר התבטאה בשורה של הפגנות המוניות בהם שרו שירים דתיים ולאומיים ונתנו ביטוי לשנאה כלפי הצאר ורוסיה. את ההפגנות ארגנו בני נוער, סטודנטים ובעלי מלאכה בהנהגת פעילים פוליטיים אשר נתפסו כקיצונים ולכן נקראו "האדומים". התנועה המתנגדת היו נציגי ההון הגולה, הבורגנות העשירה ובעלי האדמות שנקראו "הלבנים".

חלק מן היהודים המתבוללים לקחו חלק בפעילות זו מתחילת המחאה. מרכז כזה היה "בית הספר לרבנים" שהוקם בהסכמת הרוסים בשנת 1826. בניגוד למטרות יוזמי בית הספר הוא הפך עד מהרה למרכז להכשרה של אינטליגנציה יהודית פטריוטית שלא רק דגלה בהתבוללות אלא גם בשאיפות של שחרור פולין. חלקם של היהודים בהפגנות הפטריוטיות שקדמו למרד 1863 היה ניכר. תפקיד חשוב מילאו בתהליך זה הרב הראשי של וארשה דב בער מייזליש והמטיפים מרקוס יסטרוב ואיזק קרמשטיק שתמכו בקירוב הלבבות בין היהודים לפולנים ע"י הטפה בבתי הכנסת למען תמיכה בשאיפות העצמאות של הפולנים. כאשר בתגובה לאחד ההפגנות החיילים הרוסים גרמו לחילול של כנסייה קתולית הרבנים סגרו את בתי הכנסת לאות הזדהות וסולידריות. על ההפגנה הפוליטית הם שילמו לא רק באיבוד תפקידם אלא גם במאסר והגליה מפולין. כלסמל לקירוב הלבבות הפך התלמיד מיכאל לנדי אשר בזמן הפגנה ב-8 לאפריל 1861 נפל ירוי תוך כדי נסיעת צלב שנפל מדיו של כומר מפגין.

פתיחת מאבק גלוי החל בינואר 1863. המרידה שנמשכה כשנה לא הייתה מלחמה בין צבאות סדירים אלא לחימה פרטיזנית שנוהלה על ידי עשרות קבוצות שונות פזורות בכל שטח המדינה. בראש המרד עמדה ממשלה לאומית שזכתה לתמיכת רוב הציבור הפולני ואף מיהודים רבים. היהודים לא רק לקחו חלק בשלטונות, כגון הנריק ואהל שהיה שר האוצר של הממשלה, אלא גם השתתפו בלחימה פרטיזנית. רבים מהיהודים עזרו למורדים מבחינה חומרית; סיפקו להם מזון, נשק ומחסה. הלחימה התנהלה גם בשטחי ליטא, בילורוסיה ווהלין, אך גם מרד זה הסתיים בכישלון.

בסוף המרד על תושבי פולין הוטלו גזרות אף יותר חריפות מהמרד הקודם. נכסים הוחרמו, בעליהם הוגלו לסיביר, ואילו הפעילים ביותר נאסרו וחלקם הוצא להורג. פולין עברה תהליך חריף של רוסיה פיקציה; השפה הפולנית הייתה אסורה במשרדי הממשלה, נסגרו בתי הספר בפולנית והוקמו בתי ספר ברוסית. הילדים הפולנים הוכרחו ללמוד לא על ארצם אלא תולדות של ארץ זרה – רוסיה הצארית.

המאה ה-19

ההתמודדות עם אובדן פולין

בשנת 1795 המדינה הפולנית איבדה את ריבונותה, וללמעלה ממאה שנה נעלמה ממפות אירופה. אדמות פולין הפכו לנתיני מלך פרוסיה, קיסר אוסטריה והצאר של רוסיה.

תגובת העם הפולני לאובדן הריבונות והיחס לכובשים היה מגוון. אחדים גרסו שרק מאבק בכוח יביא לעצמאותם, בעוד שאחרים חשבו שרק עבודה עקבית של פיתוח הכלכלה, החינוך והחברה תחסום את איבוד הזהות הלאומית, וכי בעתיד- השמירה על זהות העם תביא גם לשחרורו.

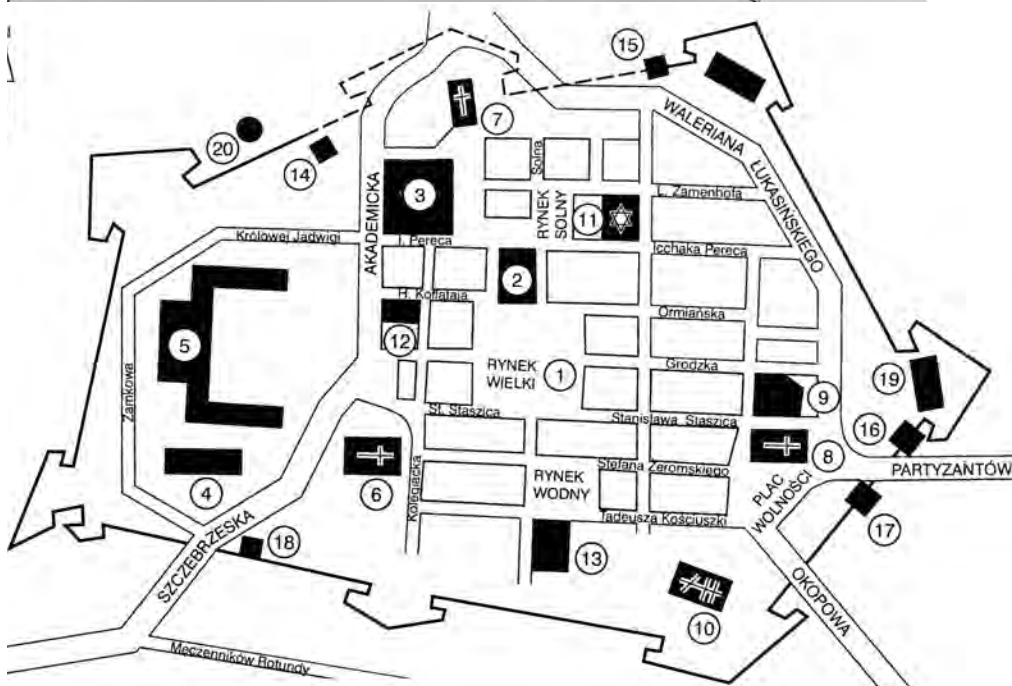
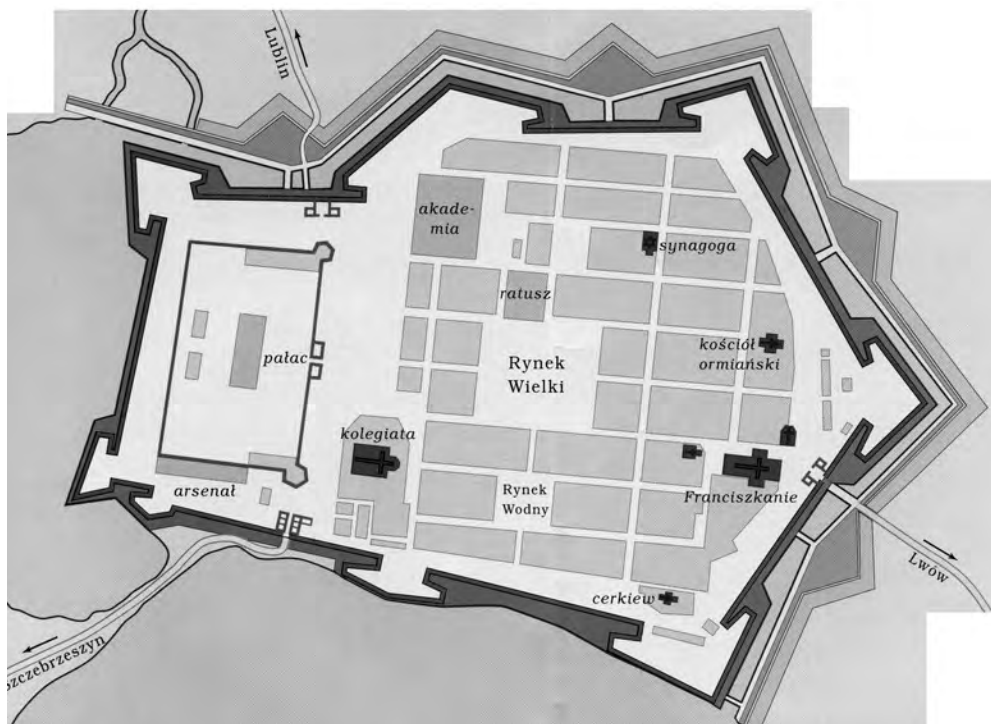
קבוצה נוספת חשבה שעם איבוד הריבונות- אין עוד עם פולני, ועל כן הזדהו כרוסים או גרמנים. אך רוב היושבים על אדמת פולין כלל לא הבחינו בחשיבות אובדן הריבונות. היו אלה בעיקר האיכרים שבראשית המאה ה-19 לא הייתה להם זהות לאומית ברורה, ולא הזדהו בצורה חד משמעית עם ההיסטוריה, המסורת והגורל הפולני. היו דרושות פעולות ושינויים רבים כדי שמנטליות הכפר תשתנה והם יהפכו לחלק אינטגרלי של הלאום.

פולין שלפני החלוקות הייתה ישות רב-אתנית. חיו זה לצד זה –יהודים, אוקראינים, ביילרוסים, ליטאים, גרמנים, ארמנים, טטרים, קראים וקבוצות אתניות נוספות. כל הקבוצות האתניות הללו נאלצו לחלוק את גורלם עם הפולנים עקב החלוקות, והיו צריכות לגבש עמדה הן לגבי איבוד הריבונות הפולנית והן לגבי תוכניות הפולנים לשחרור לאומי. לא היה זה תהליך קל, היות וכבר במרוצת המאה ה-19 חלק מלאומים אלה התייחסו בשלילה להחזרת הריבונות הפולנית ויצרו דרישות לאומיות משלהם שלרוב עמדו בסתירה לשאיפות הפולנים.

פולין במאבק לאומי- מרידות 1830 ו-1863

בתקופות החלוקה היו אזורים פולנים שבהם ניתנו תנאים של אוטונומיה יחסית על ידי הכובשים. מבחינה כרונולוגית אזור ראשון מסוג זה, הייתה נסיכות וארשה שנוצרה על ידי הקיסר נפוליאון. בירת הנסיכות הייתה וארשה ושם אף התקיים הסֵיִים. נסיכות זו הייתה תלויה לגמרי בחסדי נפוליאון. לנסיכות היה צבא עצמאי ובו שירתו קצינים עוד מימי מרד קוציושקו. פולנים רבים תלו בקיסר תקוות רבות- הם קיוו שנפוליאון לאות תודה על לחימתם בשורותיו בכל החזיתות- יקים את פולין העצמאית. אך תבוסתו של נפוליאון שמה קץ לנסיכות וארשה. בקונגרס וינה הצאר הרוסי אלכסנדר ה-1 הסכים ליצור מדינה שתהיה קשורה עם הקיסרות הרוסית ונקרא מלכות פולין או פולין הקונגרסאית (ע"ש קונגרס וינה).

פולין הקונגרסאית קיבלה חוקה ובה תנאים שנחשבו מהמתקדמים באירופה. למלכות האוטונומית היה פרלמנט, ממשלה וצבא תחת פיקוד קצינים פולנים. השפה הפולנית הייתה השפה הרשמית ואף המטבע היה פולני. יחד עם זאת הן נסיכות וארשה והן פולין הקונגרסאית לא היו ריבוניות לחלוטין, ולא יכלו לנהל מדיניות חוץ עצמאית. הצאר הרוסי שהיה מלך פולין גם כן, החל באופן שרירותי להצר את החוקה. מהלך זה הביא לפרוץ המרד ב-1830. המרד היה מכוון בעיקרו נגד רוסיה

מקרא למפה של זאמושץ

- 1-השוק הראשי. 2-העיירה. 3-האקדמיה של זאמויסקי. 4- בית הנשק.
- 5-ארמון משפחת זאמויסקי. 6-קתדרלה. 7-כנסיית הרפורמאטים.
- 8-כנסיית הפרנציסקאנים. 9- בית חולים ומנזר. 10- כנסייה אורתודוקסית.
- 11- בית הכנסת. 12-סמינר דתי. 13- מנזר נשי. 14- שער לובלין.
- 15-שער לובלין חדש. 16- שער לבוב. 17- שער לבוב חדש.
- 18- שער שצברישין. 19- שרידי החומות.

הסטטוס של קאליש – החוקים שחוקק בוליסלב שליט העיר קאליש

1. ראשית כל אנו קובעים, כי אין לקבול על [עסק] ממון או נכסים אילו שהם, דניידי ודלא נייד, או על מעשה פלילי הנוגע בנפש היהודי או חפצים שלו, שום עדות של שום נוצרי נגד יהודי, כי אם של נוצרי ויהודי.
2. יהודי ראוי לקבל משכונות, בלא כל חקירה מציידו, כל דבר שמביאים לו, יהא מה שיהא, מלבד מלבושים רטובים ומוכתמים בדם או בגדי קודש, שאין לקבלם בשום פנים.
3. אם נוצרי יפדה מיהודי את משכנו ואת הריבית לא ישלם, אזי אם לא ישלם את הריבית במשך חודש, עליו לשם ריבית דרי בית.
4. וכן אנו קובעים, כי חופשים הם היהודים למכור ולקנות כל דבר... וכל אלה אשר יפריעו להם בזה ישלמו קנס על כך לפלאטינוס שלנו.
5. אם נוצרי יפצע יהודי באיזה אופן שהוא, שלם ישלם הנאשם לנו או לפלאטינוס שלנו, לפי מה שיוכל לזכות בחסדנו, קנס שיימסר לאוצר שלנו, ולפצוע ייתן ריפוי הפצע והוצאות, כפי שדורשים ומחייבים חוקי המדינה שלנו.
6. אנחנו קובעים, שאם יהודי איזשהו ייאלץ, מחמת אונס גדול, להרים קול זעקה בלילה והשכנים הנוצרים לא ידאגו לעזרה הדרושה ולא יבואו לקול הצעקה, ייענש כל שכן נוצרי בשלושים סולידים.
7. נגד יהודי אין להוציא משפט אלא בבית-הכנסת או במקומות שבהם נידונים כל היהודים, חוץ מאתנו והפאלטינוס שלנו היכולים להזמין אותם למשפט לפנינו.
8. בהתאם לפקודות האפיפיור, בשם אבינו הקדוש, אנו אוסרים בכל תוקף להאשים להבא אילו שהם יהודים המצויים במדינתנו כאילו הם משתמשים בדם אדם, היות וכל היהודים נמנעים לפי דתם מדם כלשהו. ואם איזה יהודי יואשם ברצח איזה ילד נוצרי, יש להוכיח זאת ע"י שלושה נוצרים, ויהודים כמספר הזה, ואחרי זה יהא הדבר מוכח; אזי ייענש היהודי באותו עונש המקובל לגבי פשע זה. אך אם יִזָּכַר את עצמו על-ידי העדים הנ"ל ועל-ידי היותו חף מפשע, ישא הנוצרי, לא בלי צדק, בעד מזימתו, את העונש אשר היה על היהודי לשאת.
9. אנו רוצים לכל יעזי איש לאלץ יהודי ביום חגו [עסוק] בפדיון משכונות.
10. יהודי שיעבוד באיזה מקום במדינתנו, אל יעכב עליו שום איש, לא יכביד עליו ולא יטריח. אולם אם הוא מוביל אתו איזה סחורות או חפצים הרי הוא חייב לשלם מהם מכס בכל מקומות המכס, ובאופן שאותו יהודי לא ישלם את המכס המגיע אלא כפי שמשלם אחד האזרחים של העיר אשר בה יושב יהודי אותה שעה.

הלב והעיניים

גרסה של הסיפור 'הלב והעיניים' מאת ש"י עגנון מתוך הקובץ 'אלו ואלו'

לא נמצאה נערה יפה כאסתר בכל גבול פולין. וירא אותה קזימיר מלך פולין, ותדבק נפשו באסתר, ויביאה במרכבת הזהב אשר לו אל עיר מלכותו.

וישב המלך עם אסתר ימים רבים, לא נתן שינה לעיניו, למען יראה את אסתר לילה ויום, כי מתוק היופי לעיניים.

באהבה שאהב המלך את אסתר קינאו שלוש נשי קזימיר, ובקנאתן חרתו בציפורניהם דברי רשע על חומות בית אסתר, על אודות האישה היהודיה אשר לקח המלך. כי אישה יהודיה אסתר, בת חייט יהודי. אך אסתר לא פחדה, כי מזוזה כשרה שמרה פתחיה, אשר יבוא בהם המלך אל אסתר. ותרא חיים עם אישה המלך עד אשר מתה.

ועתה, אספר לכם את אשר עשה המלך לאשתו אסתר במותה. כאשר מתה אסתר הוציא המלך את לבה ועיניה וישם אותם בקיר ביתו בהיכל תפארתו אצל מיטתו במשבצת זהב ואבני חן. ולא סרו עיניו מעיניה ולבו לא מש מליבה.

צבעי הדו קיום –

יאן דולוגוש על הרומן בין המלך קאז'ימייז' הגדול לבין היהודיה אסתרקה ב-1356

המלך הפולני קאז'ימייז' למרות שאהב בלהט את הפילגש רוקיצ'אנה הנ"ל, שהקסימה אותו ביופייה, כאשר נודע לו מפי אחד ממשרתיו שהיא קֶרְחַת וסובלת מגזזת, וכשלבסוף בשל חוסר אמונו בכך, בדק את העניין במו עיניו וסילק אותה- לקח לעצמו בשל יופייה הבלתי רגיל לפילגש אישה ממוצא יהודי אסתרקה שמה. והיו לו עמה אפילו שני בנים ניימייז'ה ופלקה. ובגלל בקשותיה של אותה הפילגש אסתרקה, הוא העניק בתעודה המלכותית פריבילגיות יוצאות דופן וחירויות לכל היהודים הגרים במלכות פולין. פריבילגיות שפוגעות קשה בהוד האלוהי.

(והועלו חששות שתעודה זו זויפה על ידי אנשים מסוימים) הסרחון הנודף מהן לא מתפוגג עד היום. אחד הבנים שנולד מן היהודיה, פלקה, מת טרם זמנו במוות טבעי. ניימייז'ה נהרג לעומת זאת אחר מותו של המלך קאז'ימייז' בעת הלווית המלך הפולני ליטוין ולאדיסלבאב, בקטטה עם העירוניים בעיר קופיביניצה, שפרצה בשל מחלוקת על עגלות. הדבר המתועב וראוי לכל גנאי היא העובדה שהבנות, שנולדו מהיהודייה התחנכו ברשותו של המלך על פי הדת היהודית.

☐ מה השוני בין שתי האגדות ?

☐ על מה מצביע שוני זה?

☐ ממה נובע שוני זה ?

שלב ג' - מפת העיר זמושיץ' (15 דקות)

חלקו את התלמידים לקבוצות הומוגניות, ולכל קבוצה חלקו כרטיס הנחיה.

כרטיס הנחיה :

התקופה היא המאה ה-16 והאציל יאן זמויסקי הזמין מכם חבורת אדריכלים איטלקיים לתכנן עבורו עיר בפולין שתענה על הצרכים הפוליטיים והכלכליים שלו ושל בני העיר. לפניכם אמצעי עזר, ולרשותכם 15 דקות לצורך הכנת תוכנית ראשונית שאותה תציגו בפני חבריכם מליאה. (אל תשכחו לקחת בחשבון גם מבני ציבור)

שלב ד' – השוואת תוכניות העיר זמושיץ' (20 דקות)

אמצעי עזר: התוכניות של העיר זמושיץ' שהכינו התלמידים ומפת העיר זמושיץ'.

בקשו מהקבוצות שהכינו את התוכנית של העיר זמושיץ' להציג בפני המליאה.

דיון : במה התוכניות דומות ובמה הן שונות ?

הציגו בפני התלמידים את מפת העיר זמושיץ'

שאלות לדיון :

☐ מה ניתן ללמוד ממבנה העיר על היחסים בין האציל ליהודים ?

☐ כיצד השפיעו היחסים של האציל עם היהודים על הסביבה הלא יהודית ?

סיכום :

מה ניתן ללמוד מאגדת אסתר, הסטטוס של קאליש ומפת העיר זמושיץ' על מרקם היחסים בין יהודים לפולנים בתקופת המאה ה-16 ?

תור הזהב בפולין

מטרות :

הכרות עם הסיבות להפיכתה של פולין בימי הביניים למרכז יהודי תוך התייחסות לאופן השונה שבו מנתחים תקופה זו פולנים ויהודים.

אמצעי עזר נדרשים :

בריסטולים

עיתונים ישנים

צבעים

טושים

דבק

מספרים

זמן הפעילות: כשעה ורבע

מהלך הסדנא:

שלב א' – הסטטוס של קאליש (20 דקות)

אמצעי עזר: הסטטוס של קאליש ב2 שפות

חלקו לתלמידים את הסטטוס של קאליש ובקשו מהם לקרואו קריאה שקטה (כל אחד בשפתו)
שאלות לדיון :

□ אילו חוקים מתוך הסטטוס רלוונטי גם בימינו ?

• כיצד הייתם מגדירים את רוח החוקים ?

שלב ב' –אגדת אסתרקה.(20 דקות)

אמצעי עזר: טקסטים של שתי האגדות בפולנית ובעברית

חלקו את התלמידים לקבוצות מעורבות , בכל קבוצה לא יותר מ-10 תלמידים. קראו יחדיו את שני הטקסטים של האגדה

1- אגדת אסתר בנוסח יהודי מתוך אלו ואלו של עגנון

2- טקסט ראשוני של ההיסטוריון הפולני יאן דלוגוש המקור הראשון של הסיפור.

שאלות לדיון :

שקיעתה של פולין

במחצית השנייה של המאה 18 עיצבו את הגורל הפולני שני גורמים:

האחד המצב הגיאוגרפי בהיותה בין שלוש מעצמות רוסיה, פרוסיה ואוסטריה. מעצמות אלה ברוח האבסולוטיזם רצו בנפילת פולין. מאידך, המאמץ שעשו חלקים מהציבור הפולני בזמן שלטונו של המלך האחרון לשנות את דפוסי השלטון מהיסוד.

כאשר הסיים אישר הכתרתו של סטניסלב אוגוסט, מלכה האחרון של פולין בשנת 1764, הוא יזם שורה של רפורמות שהמלך הצעיר ניסה ליישם. תגובת נגד של רוסיה לא איחרה לבוא. קתרינה הגדולה, בתיאום עם מלך פרוסיה פרידריך השני, גרמה למלחמת אזרחים בפולין. השליטים של ארצות אלו תחת האמתלה של החזרת השקט בפולין והמשך התפשטותה של "האנרכיה הפולנית", יזמו את חלוקת פולין, אשר התקיימה בשלושה שלבים: 1772, 1793, 1795.

ב-3 למאי שנת 1791 הוא חוקק חוקה ראשונית באירופה אשר שינתה את צורת השלטון. ראשית, הוחלט לשנות את האיחוד של פולין וליטא למדינה אחת בעלת מלוכה שושלתית-חוקתית. זכות ה"ליברום וטו" בוטלה, והחלטות היו אמורות להתקבל ברוב קולות. התקבלה הפרדת הרשויות בין הרשות המחוקקת הסיים, כך שהממשלה ובתי משפט היו בלתי תלויים בהם. בפעם הראשונה נציגי העירוניים לקחו חלק בהחלטות. העירוניים לא רק זכו לחירויות הפרט, אלא גם יכלו לבחור ולהיבחר. החוקה לקחה חסות על האיכרות, אמנם עדיין הם לא זכו לחרות אישית, אך נעשה צעד ראשוני לכיוון זה.

חוקה זו לא רק הייתה הראשונה אלא גם המתקדמת ביותר במאה ה-18. היא נוסחה ברוח ההשכלה אך גם לקחה בחשבון את המסורת הפולנית. אף כי רוב האצולה קיבלה צעד זה בהתלהבות נמצאו מספר אצילים-מגנטיים לא מרוצים אשר ראו בחוקה החדשה מהפכה הפוגעת בזכויותיהם ההיסטוריות. הם התאספו בעיירה טארגוביצה וקשרו קשר, ובעזרת רוסיה יצאו למאבק נגד החוקה ויוצריה. המלחמה להגנת החוקה הסתיימה בתבוסת תומכיה. אף המלך עצמו, שלא האמין ביכולת הפולנית לעמוד כנגד רוסיה הצטרף למורדים נגד החוקה שהיה בין יוצריה. המלחמה להגנת החוקה הסתיימה בתבוסה ובחלוקה נוספת של פולין בין רוסיה לפרוסיה.

בשנת 1794, שנה אחרי החלוקה השנייה, פרץ מרד נוסף להגנת עצמאות המדינה. בראשו עמד חניך בית הספר לאבירים בוארשה וגיבור מלחמת העצמאות האמריקאית תדיאוש קושצ'יושקו. המרד של קושצ'יושקו היה רגע בעל השפעה מכרעת בהיסטוריה הפולנית. לקחו בו חלק מעמדות שונים; מלבד השלאכטה, היו שם עירוניים, איכרים שלהם הובטח על ידי מנהיג המרד חופש ואדמה וגם יהודים. היהודים נלחמו בשורות גדוד פרשים בפיקודו של ברק יוסלביץ', אשר מונה על ידי קושצ'יושקו למפקדו בדרגת קולונל. הגדוד הובס עם כיבוש פראגה ב-1794. אחרי גלות בלבוב התגייס מחדש ברק לצבא בשנת 1798. ברק יוסלביץ' זכה לאות ההצטיינות הגבוה ביותר של הצבא הפולני הצלב של וירטוטי מיליטרי. הוא נפל בשנת 1809 בקרב נגד הצבא האוסטרי ליד קוצק.

על אף ההתגייסות ההמונית להגנת המולדת, לא הצליחו הפולנים להימנע מהפסד.

בשנת 1795 אחרי כישלון המרד חילקו רוסיה, פרוסיה ואוסטריה סופית את אדמות פולין בינן.

פולין חדלה להתקיים כמדינה ריבונית למשך 123 השנים הבאות.

המשבר הכלכלי הכלל-אירופאי בעקבות המלחמות הארוכות, ירידת מחיר התבואה במערב אירופה עקב הצפת השוק בתוצרת רוסית ותוצרת המושבות החדשות גרם למשבר כלכלי של האחוזה הפולנית, וירידת רמת החיים של רבים מהשלאכטה.

מרכיב מרכזי בהכנסות היהודים היו ה"ארנדות" – חכירות של הכנסות המדינה, מכסים, מכרות מלח ושלומים שונים. אף כי מסוף המאה ה-16 ניסתה האצולה להוציא הכנסות ממשלתיות אלה מידי היהודים ואף ועד הארצות חוקק הוראות מסוג זה, הרי באזורים נרחבים במיוחד במזרח – רוסיה, והלין ואוקראינה המשיכו היהודים בחכירה רחבת היקף. במיוחד הייתה פעילות נרחבת באוקראינה שם היהודים חכרו אחוזות ענק מידי האצולה, גידול תבואה, חכירה של פונדקים, טחנות קמח, אגמי דגים ופעמים כל ניהול האחוזה. מסיבה זו, בהיותם החוליה המקשרת היחידה בין האדונים לבין המוני האיכרים הפכו למטרה ראשית לרצח במרד של חמלניצקי בשנים 1648-1649 (פרעות ת"ח-ת"ט).

שנה זו הפכה לשנת מפנה בהיסטוריה היהודית. יש המניחים כי במרד הקוזקי והמלחמות הנלוות נרצחו בין 20,000-100,000 יהודים. הקהילות באוקראינה חרבו כולן. גם המלחמות האחרות שנוהלו נגד כל השכנים מכל הכיוונים הביאו את היהודים למשבר כלכלי חברתי קשה. הפערים המעמדיים גדלו והמתח עם האוכלוסייה הנוצרית במיוחד בערים גבר. הטבח באוקראינה, חוסר הסובלנות הגובר מקרב הסביבה הנוצרית והמשבר הכלכלי גרמו לעוני והתפוררות הקהילה. משבר זה גרם להופעה של זרמים רוחניים אשר יצאו תגר כנגד ההנהגה החברתית והרוחנית הקיימת.

תנועות מיסטיות ומשיחיות הפכו לפופולריות. הראשונה הייתה **השבתאות**, ויוצרה שבתאי צבי חי בשנים 1629 - 1676 הכריז על עצמו כמשיח. השמועה על הופעת המשיח עוררה גל התלהבות גם בקרב יהדות פולין. השבתאות במחצית המאה ה-17 הייתה כל כך חזקה בפולין וסיכנה את הממסד הקיים עד כי המלך יאן קאזימיז' איים בחרמת רכוש על מפיצי התורה החדשה בשנת 1666. עם התאסלמותו של שבתאי צבי, חוותה כעת הקהילה היהודית בפולין משבר רוחני, בנוסף למשבר הפיזי, אשר איים למוטט את הציבור היהודי. בשנת 1670 ועד הקהילות הטיל חרם על השבתאות.

החסידות

ההשפעה הגדולה ביותר על חיי היהודים, ולא רק בפולין, הייתה לתנועת החסידות. מייסד החסידות היה ישראל בן אליעזר, הבעל שם טוב (הבעש"ט), שחי בשנים 1700-1760 במז'יבוז שבפודוליה. החסידות טענה כי הגאולה יכולה לבוא בכל רגע אף בזמנים הקשים ביותר. הגאולה תלויה בקשר של המאמין עם השכינה. מהערכים שהציבה במרכזו היו הניגון, מושג הדבקות ושמחה. החסידות יצרה דפוס של מנהיג מסוג חדש. היה זה **הצדיק**. הצדיק נתפס כבעל קשר מיוחד עם הבורא, היכול לתווך בבעיות של המאמינים, להיות "הצינור" המקשר.

עם הזמן התפתח פולחן של חצרות צדיקים וסמכותם עברה מדור לדור. החצרות המפורסמות ביותר בפולין היו בליז'נסק, לובלין, קוצק, פשיסחה, גור ועוד. החסידות פרחת והתפתחה בצורה דינמית במאה ה-19 בפודוליה, ווהלין, רומניה, אוקראינה ובהונגריה ואף בחלקים מליטא.

השלאכטה חיפשה דרך לסובלנות דתית ולקיום משותף של אזרחים "שונים באמונתם". דעה זו גובשה לחוק בשנת 1573. הנרי מבית ולואה, המלך הנבחר הראשון, נאלץ לאשר את ההחלטה. יחד עם זאת, הכנסייה הקתולית לא קיבלה החלטה זו, והאיכרים והעירוניים לא היו כלולים כנהנים מזכויותיה. מאידך הסובלנות הדתית יצרה קרקע פורה לקיום הקהילה היהודית.

לא במקרה נקראה המאה ה-16: "**תור הזהב**".

נציג האפיפיור שביקר בשנת 1685 בפולין כתב כי "באזורים אלה אתה פוגש המון יהודים שלא מושמים ללעג כמו במקומות אחרים. הם לא נחותים ולא מחויבים למקצעות שפלים, ברשותם אדמה, הם עוסקים במסחר, לומדים רפואה ואסטרנומיה, הם בעלי עושר רב ולא רק נתפשים כאנשי כבוד אלא אף שולטים בהם לפעמים. אין להם שום סימן מזהה ומותר להם לשאת נשק. בקיצור הם אזרחים שווים זכויות". עד למחצית המאה ה-17 התרבות היהודית בשטחי פולין התפתחה ללא הפרעה. נוצרו יצירות רבות בתחום החקיקה, המחשבה היהודית, ושו"ת (שאלות ותשובות) רבים. גדולי ההלכה היו הרב יעקב פולק, הרב שלום שכנא, המהרש"ל (ר' שלמה לוריא) מלובלין ובמיוחד הרמ"א (ר' משה איסרליש). הרמ"א היה מפורסם ביותר בחכמתו, היה נציג לכינוסי הועד ורב הקהילה בקז'ימיר הקרקובאית. המלך זיגמונט הזקן מינה אותו לרב על כל פלך קרקוב. היה ראש הישיבה של קרקוב שאליה זרמו תלמידים מצ'כיה, שלזיה, הונגריה ואשכנז. הותיר אחריו כתבים פילוסופיים ופרשנות להלכה. מחיבוריו החשובים, הוא "המפה" אשר מלווה את "השולחן הערוך" של ר' יוסף קארו, ובכך מהווה קודקס אחד של ההלכה הספרדית והאשכנזית. ספריו הודפסו עוד בחייו בבתי הדפוס הרבים של קרקוב.

המאות ה-17-18

להתפתחות השלווה של המדינה הפולנית ותושביה שמו קץ המלחמות של המאה ה-17 וה-18. המלחמות עם שבדיה, תורכיה ורוסיה וכמו כן המרידות הקוזקיות שנוהלו על האדמה הפולנית הביאו להרס המדינה ולירידתה במישור הבינלאומי. נוסף על כך היה גם משבר פוליטי – השלאכטה שהייתה נאמנה ליציבות ועוצמת המדינה כולה, העבירה את דאגתה לרווחתה האישית. כמו כן הייתה התמוטטות כלכלית של מוסדות השלטון המרכזי.

הסיבה העיקרית לכך הייתה שטובת המדינה הפכה להיות טובתו של מעמד אחד, ולפעמים רק של אציל בודד. לפי הפילוסופיה המדינית של אותם הימים יכול היה כל נציג בס'ים להתנגד לחקיקה ובכך לעצור אותה לחלוטין. משנת 1652 הטלת ה"ליברום וטו" פיזרה את דיוני הסיים. "הליברום וטו" גרם לעיתים קרובות להפסקת פעילות הסיים ולחוסר יכולת החלטה גם בנושאים הנוגעים לביטחון. בתנאים של משבר והתמוטטות השלטון היה קל לחפש אשמים אשר נמצאו בקרב הזרים בני הדתות האחרות. יחס השלאכטה לבעלי אמונה דתית אחרת ולא קתולית הפך במהירות מאי נחת לעוינות. המסורת של הסובלנות הפולנית נשכחה. פולין התדרדרה ממדינה טולרנטית למדינה לא סובלנית ושונאת זרים.

גם היהודים הפכו למושא של עוינות. אף כי את התפקיד המרכזי ליצירת העוינות מילאה הכנסייה הקתולית, הרי היו גם תנאים חברתיים וכלכליים מסייעים;

ונאלצו להוות לאחוזות כוח עבודה זול. היה זה מקור למתח בין האחוזת של האצולה לבין האיכרות שהתבטא במרידות ספורדיות ובבריחה של האיכרים מהאחוזות. רק לראשי הכנסייה הקתולית היה מעמד דומה לאצולה מבחינת הזכויות. לכנסייה הקתולית הייתה השפעה עצומה; המלך חייב להיות קתולי, חברי הסנט היו רבי הכנסייה – בישופים.

הקהילות היהודיות בפולין- תור הזהב

מספר היהודים בפולין היה במגמת עלייה בתקופה זו. ההערכה היא כי בשנת 1500 היו בפולין כ- 30,000 יהודים, לקראת סוף המאה ה-16 כ-100,000, ועד מרד הקוזאקים בשנת 1648 כ-300,000. **פולין הפכה למרכז היהודי הגדול ביותר בגולה אשר במשך מאות שנים השפיעה על המרכזים היהודיים באירופה ובעולם.**

הקהילות היהודיות פרחו במאה ה-16.

בתחילת המאה ה-16 המלך זיגמונט הזקן ערך מספר רפורמות כלכליות ואדמיניסטרטיביות כדי להחזיר את השלטון המרכזי. כדי להשיג מטרה זו, הטיל על היהודים מסים כ"עבדי אוצר המלך". לצורך ביצוע יעיל של תוכניתו, הטיל על מספר יהודים עשירים במחוזות השונים את תפקיד גביית המסים. יהודים אלה קיבלו סמכויות חוקיות רחבות; הם יכלו לכפות את גביית המסים ולשמור אמונים למלוכה, לערוך משפט לפי החוק היהודי ולקיים את ההלכה בקהילותיהם. כאשר במרוצת המאה ה-16 הוחלט להטיל על כל היהודים מס גולגולת, נוצר הצורך בגוף מרכזי אשר יהיה אחראי על הגבייה ועל חלוקת הנטל בין הקהילות. בסוף המאה ה-16 נציגי הקהילות מפולין קטן, פולין גדול, רוסיה וליטא יצרו גוף מיוחד במינו – **ועד ארבע הארצות**, בפולנית סיים ארבע הארצות.

ועד ארבע הארצות פעל בין השנים 1580-1764. בתחילה שימש רק לצורך גביית המסים אך עם הזמן הפך לנציגות האוטונומית היהודית לכלל הנושאים של הקהילה היהודית. הועד העתיק את צורת עבודתו וארגונו מהסיים הפולני. לכינוסיו נשלחו נציגי הקהילות והפליכים השונים. החלטותיו התקבלו בכינוס של פרנסי הקהילות בזמן הירידים בלובלין ויארוסלב. את דיוני הועד ניהל ראש הועד (מרשל) שנבחר מזקני העדה. מבין הנציגים נבחרו פרנסים לענייני כספים וסופרים לרוב מקרב הרבנים.

מעבר לסוגיות הכלכליות עסק הועד בשאלות של אמונה, משפט, חברה ותרבות. הועד התערב אצל השלטונות במקרים של רדיפות יהודים כגון עלילות דם. בין סמכויותיו היה גם לפתור בעיות של סכסוכים בין קהילות שונות. היה זה ארגון יחיד מסוגו בגולה.

ההתפתחות הכלכלית, שלטונה היציב של השושלת היאגלונית והשפעתה הבינלאומית הבטיחו לתושבי הממלכה חיים נוחים. השלאכטה הפולנית שהזדהתה עם מדינתה ושמרה על זכויותיה, דאגה לשלטון יציב ולהימנעות מקונפליקטים פנימיים ומלחמה עם השכנים. ימי הרפורמציה יצרו באירופה במאות ה-16 וה-17 גל של מלחמות דת במיוחד בצרפת וגרמניה. לעומת זאת הממלכה הפולנית הייתה בית לדתות שונות. גוף דתי אחיד היו היהודים. קבוצות דתיות קטנות יותר היו מוסלמים, אריאנים (סוג של פוריטנים), האחים הפולנים, ארמנים וקראים. הרפובליקה הייתה אם כן מדינה רב אתנית ורב דתית.

ראשית העת החדשה – תור הזהב מאות 15-17

המאות ה-14-15

קז'ימיר' הגדול נפטר בשנת 1370 ולא השאיר אחריו יורש זכר. אחרי שלטון קצר של לואי מבית אנז'ו הידוע בפולין כ"לואי ההונגרי", המלוכה ניתנה ליאדוויגה הצעירה, שבאה בברית נישואין עם הנסיך הליטאי יאגיללו, המבוגר ממנה בשנים רבות, ושקיבל עליו לצורך הנישואין את הנצרות. בשנת 1386 האצולה של שתי הארצות הגיעה להסכמה כי השלטון בפולין וליטא יהיה בידי יאגיללו ויורשיו. ולדיסלב יאגיללו היה המלך הפולני הראשון של השושלת החדשה אשר שלטה בפולין עד שנת 1572. מזמן זה, האצולה הפולנית והליטאית בחרו יחדיו את המלך.

המאה ה-16

במאה ה-16 השטח של המדינה הפולנית-ליטאית גדל ונוצר בה משטר פוליטי חדש. "הרפובליקה של שני העמים" (כך נקראה המדינה משנת 1569), כללה 11 מיליון איש. פולין הייתה מהמדינות הגדולות באירופה, ובני השושלת היאגלונית שלטו לתקופה מסוימת במאות ה-15 וה-16 גם בצ'כיה והונגריה. גבולות המעצמה החדשה היו הרחק במזרח, וכמדינה קתולית היוותה פולין את "חומת הנצרות". תודעת הפולנים הייתה, כי המדינה הפולנית מגנה על אירופה הנוצרית בפני רוסיה הפרבוסלאבית המתחזקת והמעצמה החדשה- תורכיה המוסלמית.

מבנה השלטון והמעמדות בפולין

פולין הייתה מעין רפובליקה.

במאות ה-15 וה-16 נוצר סופית הדגם הפוליטי שנקרא הדמוקרטיה של השלאכטה. הייתה זו דמוקרטיה ייחודית, רחוקה מאד ממשטר זה שבימינו. במשך מאות בשנים עוצבו קבוצות שונות של האוכלוסייה למעמדות שונים עם מעמד משפטי שונה. המעמד הדומיננטי הייתה **השלאכטה**.

בתור המעמד האחראי על הגנת המדינה, דרשה השלאכטה לעצמה זכויות ייחודיות והבטחה משפטית של זכויות אלה, כגון; גובה המסים, שמירה על זכויות הפרט במישור האישי וזכויות הרכוש, השפעה על מדיניות הפנים והחוץ ואף השפעה על בחירת השליט. ביטוי לכך היו האסיפות שבהם כינס המלך את נציגי השלאכטה לדון בבעיות השונות. נציגים אלה שנבחרו כמעין אסיפות אזוריות, על ידי כלל השלאכטה, באו לקריאת המלך ויצרו בית נבחרים משלהם, וביחד עם נציגי המלך יצרו את הפרלמנט האצילתי- הסיים. הסיים הראשון בהרכב זה התאסף בשנת 1493.

מעמד השלאכטה היה תלוי במעמד הכלכלי ובעושר. לאצולה היו משקים גדולים שהבטיחו להם הכנסה נאה ותנאי חיים טובים. במרוצת המאה ה-16 נוצרו על אדמת פולין מאות אחוזות שייצרו תבואה וגידולי בהמה. ההכנסות מהאחוזות היו המקור העיקרי להכנסות האצולה. המעמדות האחרים ירדו מגדולתם; העירוניים איבדו בסוף המאה ה-15 את הזכות להחזיק בקרקע חקלאית. כמו כן, לא הייתה להם נציגות בסיים. האיכרים אשר היו לקראת סוף המאה ה-16 כ-70% מהאוכלוסייה, איבדו את חירותם האישית

בשלהי ימי הביניים הייתה פולין מרכז חשוב בגולה. היהודים ישבו בעיקר בערים וארגנו את חייהם החברתיים והדתיים על פי מנהגיהם. לעיתים אף תפסו משרות רמות בחצר-המלוכה, אך בעיקר חיו כקהילה מופרדת. השוני של היהודים עורר לעתים תחושות זרות ולעתים סקרנות של שכניהם הנוצרים. על אף היחס העוין ליהודים שלופה על ידי הכמורה והכנסייה, חיי היום יום חייבו את האנשים לקשרים מגוונים ויחסי שכנות סבירים.

יוצרי המטבעות ואף שמות תנ"כיים. הכתובת לא כל כך קריאה, אך ניתן לזהות בהם את "רבי אברהם בן יצחק הנגיד, אברהם יוסף, יוסף קאליש, ברכת מיישקו, ברכת קאז'ימיז' או מיישקו מלך פולין".

מעמד היהודים-כתבי הזכויות

עד למאה ה-13 לא חלו על היהודים שום הגבלות חוקיות. הנסיכים מינו אותם כעבדי האוצר. מצב זה היה טוב ליהודים, משום שכרכוש הכתר כל פגיעה בהם נתפסה כפגיעה ברשות הכתר. נקודת מפנה לתולדות היהודים על אדמת פולין הייתה הוראה מ-1264: הפריבילגיה של בוליסלאב מקאליש. פריבילגיה זו הפכה במהירות לאבן הפינה בהגדרת מעמד היהודים בפולין. לאחר האיחוד מחדש של אדמות פולין במאה ה-14, המלך קאז'ימיז' הגדול במאמצו לאחד את כל פולין תחת חוק אחד, הרחיב את כתב הזכויות של קאליש לכל הממלכה. מזמן זה החוק חל גם על אדמות המצורפות לפולין. קאז'ימיז' הגדול, מלך בשנים 1333-1370, ונחשב לגדול המלכים בשושלת הפיאסטים. בזמן שלטונו היה הפיתוח המרשים ביותר של פולין בימי הביניים. המלך הרחיב את שטח פולין מזרחה, ייצב את הסכסוך עם המסדר הטבטוני, כרת בריתות מועילות לו ולממלכה עם קיסר גרמניה ומלך צ'כיה. השלום במערב והצפון אפשר למלך ארגון מחדש של הממלכה, ביצור גבולותיה ואיחודה מחדש אחרי 200 שנה של פיצול פאודלי. המלך בנה מבצרים רבים, ביצר את הערים, דאג להתיישבות, פיתוח המכרות והסחר, ובמיוחד לשלום פנימי. בדאגתו לשכבה משכילה ייסד ב-1364 אוניברסיטה בקרקוב.

התבססות הקהילות היהודיות בפולין

היהודים ראו בקאז'ימיז' שליט צודק ודואג. המסורת אף מספרת כי הוא הזמין את היהודים לפולין, אך אין לכך כל ראייה ממשית. במרוצת המאה ה-14 הגיע לפולין גל נוסף של מהגרים מארצות המערב, אשר נמלטו בעקבות הרדיפות הקשורות למגפה השחורה בשנים 1348–1350. היהודים הואשמו בהופעת המגפה ובהרעלת הבארות, והשנאה אליהם גברה. יהודי צ'כיה, מורביה וארצות אשכנז עברו לפולין-שם מצאו תנאי חיים מסייעים.

כבר מסוף המאה ה-12 ישבו היהודים בקרקוב. מספרם גדל במאה ה-14 בזמן שלטונו של קאז'ימיז'. היישוב היהודי התרכז בשכונה שנקראה רחוב אן הקדושה, שמה שונה לרחוב היהודים. הוא כלל שני בתי כנסת, מקווה ובית עלמין. יהודי קרקוב עסקו במסחר, מלאכה ובנקאות. ב-1494 חלק גדול מהשכונה היהודית נשרף והאש התפשטה לאזור הנוצרי. מאורע זה שימש עילה למלך יאן אולברכט לפרסם צו בשנת 1495 שהורה ליהודים לעזוב את קרקוב, והושיבם בעיר קאז'ימיז' השכנה; שם חיו היהודים עד מלחמת העולם השנייה ביוצרם את אחת הקהילות המפוארות בגולה.

ימי שלטונו של קאז'ימיז' מלווה באגדות רבות הן במסורת הפולנית והן במסורת היהודית. הפולנים קוראים לקאז'ימיז' מלך האיכרים, כי על פי המסורת דאג במיוחד למעמד הסובל. המסורת היהודית יצרה את האגדה על אסתר היפה מאופוצ'נו שבה התאהב המלך והוליד איתה ילדים רבים. לפי האגדה בנה המלך מבצר בבוכוטיניצה ליד קאז'ימיז' דולני ושם פגש בה בסתר. כמו כן, מוזכרים שני בניהם נימיר ופלקה שהתחנכו כקתוליים ושתי בנותיהם שנותרו יהודיות. האגדה הייתה חיונית מאד, וחוזקה כבר לפני השואה בהצבעה באופוצ'נו על ביתה של אסתר ובסנדווייז' על בית הכנסת שייסדה.

מבוא לימי הביניים

ייסודה של ממלכת פולין

הסיפור מתחיל כאשר במאה ה-10 בין האודר לויסלה הוקמה ממלכת פולין. המדינה נשלטה על ידי מיישקו הראשון לשושלת הפיאסטים. התייר והסוחר היהודי איברהים בן יעקב הגיע לפולין באמצע המאה ה-10 ותיאר את מדינתו של מיישקו - "מדינה זו היא הגדולה מבין העמים הסלביים, שוכנת לחוף ים בין יערות רבים ויש בה שפע של מזון, בשר ודגים."

מיישקו נחשב לשליט הפולני הראשון, מלך בין השנים 960-992. אחרי מותו, בנו בוליסלב חרוברי (החזק) תפס את השלטון, ובשנת 1025 הכתיר את עצמו למלך. גבולות פולין של אותם הימים השתרעו בין הים הבלטי בצפון, גבלו עם עמי רוסיה במזרח, בדרום כללו את פולין קטן עם קרקוב ושלזיה, ובמערב נהר האודר שימש כגבול עם הקיסרות הגרמנית.

במאות הבאות, פולין התפתחה כלכלית ופוליטית. שלטון הנסיכים התייצב, ולאזור החלו לזרום מתיישבים שחיפשו תנאים נוחים לעתיד. במאות ה-13 וה-14 הגיעו מתיישבים רבים במיוחד, רובם מארצות גרמניות אך גם מדרום אירופה ומארצות המזרח. שליטי פולין נתנו להם כתבי זכויות וחוקים פרטניים אשר קבעו את מצבם המשפטי ואת חובותיהם לשליטים. בין הבאים היו גרמנים, פלמיים, רומנים, ארמנים ויהודים.

ראשית ההתיישבות היהודית בפולין

היהודים חיו על אדמת פולין כבר במאות ה-10-11. בתחילה, היו אלה סוחרים כמו איברהים בן יעקב אשר עברו בפולין ששימשה כדרך מעבר בין המזרח למערב עם מרכולתם. באותם הימים מסלולי המסחר החשובים עברו בפולין.

כמו כן מצאו בפולין מקלט אנשים שנרדפו באירופה המערבית והדרומית. קבוצות אלה זכו ליחס סובלני משליטי המדינה, ויכלו לקיים את פולחנם הדתי ללא הפרעה. קבוצות רבות של פליטים יהודים מצאו מקלט בערי פולין הגדול ושלזיה. הקהילות היהודיות העתיקות ביותר, בראשיתן היו קטנות.

השליטים המקומיים קיבלו את היהודים ברצון. הם ראו בפעילותם הכלכלית כמקור הכנסה, ואת קשריהם הענפים בניכר כפוטנציאל של קשרים דיפלומטיים. הבאים תרמו ידע חדש בעיבוד האדמה וכלים חדשים, הרחיבו את האוריינות, וידעו להשתמש בכסף. הם היו בעלי יכולת ארגונית של קהילות עצמאיות, דפוסי תרבות, לבוש, מנהגים ולשון משל עצמם.

תעסוקה

היהודים שהתיישבו בפולין בימי הביניים עסקו במיוחד במסחר, וחלקם בהלוואה בריבית. הם מילאו תפקיד מרכזי בפיתוח המסחר בסחורות השונות. חלק מהיהודים עסקו בעיבוד אדמה וחלקם עבדו בטביעת מטבעות בחצרות של מיישקו הזקן, קאז'ימ'ז הישר ולשק הלבן. היהודים גם יצרו את המטבעות של הנסיכים בקאליש, ורוצלב וקרקוב. מלבד סמלים נוצריים חרתו בהם בכתב עברי את שמות המלכים,

לסיכום-

מה למד הנוער מהסדנא על עצמו ועל המשתתפים האחרים? אילו דמויות שבחרו הישראלים יצרו מתח או השתאות ולהפך? ובאילו רגשות הם מסיימים את הסדנא?

סדנא הגיבורים שלנו¹

מטרות:

- ☐ מחשבה על נושא של גיבורים וגבורה.
- ☐ ניתוח עמדות חברתיות ותרבותיות היוצרות דמויות של גיבורים.
- ☐ ניתוח גישות שונות לניתוח אותו מאורע היסטורי.
- ☐ ניתוח השפעת דעות קדומות על הגדרות של התנהגות הנחשבת כגבורה.

אמצעים: נייר A4, מרקרים, נייר בריסטול.

משך הפעילות: כ-60 דקות.

מהלך הסדנא

מנחה הסדנא מבקש מכל משתתף לכתוב על נייר חמישה שמות של אנשים היסטוריים או שחיים עדיין שהוא יכול להגדירם כגיבורים. חשוב שהתגובה תהיה אסוציאטיבית, ולכן לא לתת יותר מדי זמן למחשבה.

לאחר מכן, מחלקים את הקבוצה לקבוצות המונות 5-7 משתתפים. כל אחד מציג את השמות שבחר. הקבוצה אמורה להסכים במשותף על חמישה שמות הראויים ביותר למונח גיבור או גיבורה. הקבוצה תכין פלקט ובו חלוקה של-

שם הגיבור מעשה או מעשים עבורם הקבוצה בחרה בו במליאה- כל קבוצה מציגה את הגיבורים שלה תוך ניתוח הסיבות לבחירה. ראוי גם להציג את תהליך העבודה בקבוצה.

לאחר הצגת כל הקבוצות את התוצאות מתקיים דיון:

- אילו דמויות הן הנבחרות ביותר היסטוריות או אקטואליות? מאילו תחומי עיסוק – צבא, ספורט ופוליטיקה?

- איזה סוג של מעשים גורמים לנו לציין אותם כמעשי גבורה?
- אילו ערכים היו חשובים לדמויות שנבחרו, ואילו ערכים חשובים לנוער של היום?
- מה ההבדל בין גיבור לאידול?
- עד כמה אנו מושפעים בדעות קדומות בבחירה?
- באיזו מידה יש הבדל בגישה או בערכים בין נוער ישראלי ונוער פולני?
- איזו השפעה יש לתקשורת ההמונית על הבחירות שלנו?

¹הסדנא מושפעת מרעיון דומה של המופיעה בספר של מועצת אירופה לחינוך. "מצפן – חינוך על זכויות האדם".

שלב 2

יום אחד קרה דבר מדהים. במרכז הארץ הירוקה צמחה שושנה צהובה יפיפייה. המבוגרים עיקמו את פרצופם בעוברם לידה כאילו עברו ליד מזבלה. לא עבר זמן רב ולמקום הגיעו 35 שוטרים עם 35 קלשונים והרסו את הפרח. באותו היום אפוני הפיל את הכפית לצלחת עם התרד. התרד התפזר סביב. אך לא קרה כלום- ממילא החדר היה ירוק. רק הצלחת נשברה. לא קרה מעבר לכך שום דבר מיוחד! בכל אופן לא נשמע שום דבר, אך מאותו רגע ילדי ארץ הרבעים הרגישו אי שקט מסוים. פתאום הילדים ממדינות כל הצבעים רצו למקום מפגש הגבולות בין הארצות בצבע השונה. כאשר נמצאו בגבול הביטו זה בזה ללא אומר. אך אפוני עשה דבר שכולם מיד חיקו אותו. הוא ירק על הגבול המצויר בגיר ולאחר מכן מחק אותו ברגלו. הילדים האחרים עשו כמוהו, ומהגבולות לא נשאר דבר. הילדים צחקו והתחבקו. צהובים – ירוקים, צהובים – כחולים וכך הלאה. בתחילה הם לא שמו לב לדבר, לא לרובוט, ההודעות בכרזות וכו'. לאט לאט הילדים פסקו להיות בצבע אחד. על הכחול הופיעו כתמים אדומים על הצהוב נקודות ירוקות.

המשתתפים מתערבבים -4 דקות.

כאשר הילדים הפכו לצבעונים גם חלומותיהם ורגשותיהם הפכו לצבעוניים. הילדים הבינו האחד את השני והשתלטו על ארץ הרבעים. הייתה שמחה גדולה- שרו ביחד את בלוז הלימון, קפצו ביחד מעל קקטוסים, חלמו על שלג כחול, וזרקו עגבניות על השמש. המבוגרים התפלאו על המצב החדש, אך היו חסרי אונים מול הצבעוניות, ואחדים אף חפצו להפוך לצבעוניים גם הם. לאט לאט הופיעו עליהם כתמים בצבעים שונים כמו על ההורים של אפוני. אך באמת רבי צבעים הם רק הילדים.

המשתתפים ממציאים משחק משותף, או המנחה מציע משחק משותף.

בארץ הירוקה עומד בגן רובוט ירוק שאמר תהיו רק ירוקים אל תאמינו לצבעים האחרים. פעם אחד אפוני דחף לרובוט לפה חתיכת גבינה ירוקה והוא רק אמר – "פי פר לה פופ" הילדים מאד נהנו.

המשתתפים ממציאים משחק בצבע שלהם -10 דקות

יום צהוב מברכים זה את זה במדינת הצהובים. אחר כך הם משחקים על רולרים בצבע המלון ומשחררים כנריות מהכלובים. לפעמים הם יושבים וחולמים על דברים שונים כמובן בצהוב. חולמים על פרחי לוע הארי, על כובעים מקש, על עוגות מישמש, על מכוניות דואר צהובות. כאשר העיניים נפקחות אחרי זמן הם לא כל כך מרוצים אך בלי סיבה מיוחדת.

במדינה האדומה משחקים במשחק גדול שהוא זריקת עגבניות על שמש אדומה שבולעת את העגבניות. לאחר מכן כאשר יורד הערב ובבתים נדלקות נורות אדומות, הם יושבים ונאנחים אנחות אדומות, לא ברור בדיוק על מה, כאילו משהו חסר.

במדינה הכחולה יש משחק אחר. שמייס אומר ילד אחד והאחרים עונים כחולים. עשן – כחול, דיו – כחול, תוכי כחול וכך הלאה עד לעייפה. אחרי זה אווזים ידיים וממציאים דברים שונים. מנדרניות כחולות, שלג כחול, מוסיקה כחולה, סוסים כחולים. לפעמים לאחד הילדים כואבת השן – גם הכאב הוא כחול, הרי זה ברור.

בארץ הירוקה, האושר הכי גדול הוא קפיצה מעל קקטוסים ירוקים. אם מישהו לא קופץ גבוה מספיק, הרי נתקע בישבנו קוץ ירוק. כמו כן הם משחקים בצפרדעים קופצות – וזה נחמד. לעומת זאת לספור את הדשא זה משעמם. הם יושבים על גדרות ירוקות וממציאים מתנות ירוקות כמו – ליקר ירוק ממנטה, סלטים, חמישה מטרים צינור להשקיית הגינה ועוד. רק אפוני דרש יום אחד נקודה אדומה קטנטנה קטנטנה. מזל שהמטרה לא ידע על כך. בארץ הרבעים שולט מלך אשר רצה להשיא את בתו.

המשתתפים מציעים מתנות לחתונה (כל אחד בצבעים שלו כמובן) -10 דקות.

תפקיד המשטרה הוא לצבוע מחדש כל בוקר את הגבולות בגיר צבעוני. האנשים מסרקים את שערם האדום או הירוק במסרקים אדומים וירוקים לפני לכתם לעבודה, ואחריה מתפללים לאלוהים כל אחד בצבע שלו.

בארץ הרבעים אין ניתוק גמור-יש טלפונים. אבל הכבלים מנותקים והילדים יודעים שאין טעם לנסות אפילו.

סדנא אינטגרטיבית

האגדה על מדינת הרבעים

מטרות: גיבוש והכרת השונה והאחר וקבלתו.

שלב 1

ארץ זו עגולה כמו פיתה ומרכבת מ-4 מדינות לכן נקראת מדינת הרבעים. במדינה הראשונה הכול הוא ירוק – בתים, רחובות, מכוניות, המבוגרים וגם הילדים. במדינה השנייה הכול הוא אדום – עצים, בתים, סוכריות על מקל, המבוגרים וגם הילדים. במדינה השלישית הכול הוא צהוב – בתי חולים, מטאטאים, פרחים, המבוגרים וגם הילדים. המדינה הרביעית הכול הוא כחול – הרמזורים, רהיטים, גשרים, מברשות לשיניים, המבוגרים וגם הילדים.

על כל המשתתפים ליצור לעצמם בגדים בצבע המתאים 10 דקות.

הילדים בזמן לידתם הם צבעוניים. אך המבוגרים מביטים בהם בעיניים ירוקות, אדומות, צהובות או כחולות, ומלטפים אותם בידיים ירוקות, כחולות, צהובות או כחולות והם נהפכים לבעלי צבע אחד וזה קורה מהר מאד. פעם אחת בארץ הירוקה נולד ילד בשם אפוני. כאשר מלאה לו שנה הוא היה עוד צבעוני במקצת. זה היה מדאיג אך בסופו של דבר גם הוא הפך לירוק.

המשתתפים מחברים לעצמם המנון וסמל לארצם-10 דקות

במדינת הרבעים הילדים לא חייבים ללכת לבית הספר. הם לומדים רק את הדברים החשובים ביותר. במדינה הירוקה רק הירוק הוא חשוב.

באדומה – האדום.

בצהובה – צהוב.

בכחולה – כחול.

כך במדינה האדומה מונפות הסיסמאות כי הצבע הכחול, הירוק והצהוב הם רמאות. ורק האדום הוא אמיתי.

בארץ הכחולה מכריזות הסיסמאות, כחול, כחול, כחול, וכל פעם שהילדים מביטים בעיניהם הכחולות בסיסמאות הכחולות הם מגרדים ברגליהם הכחולות ורוקדים טנגו של שזיף כחול.

בארץ הצהובה צועק הרמקול כי צבעים האחרים שווים ל.. רק צהוב. הילדים מניחים לראשיהם את כובעיהם הצהובים ורוקדים את ריקוד הלימון.

תערוכת אנשים

אמצעים: נייר, מדגשים, דפים צבעוניים

זמן פעילות: 40 דקות

מהלך הפעילות:

שלב א':

הכינו ניירות צבעוניים לפי מספר הקבוצות המשתתפות, יש להדביק לכל משתתף על הגב נייר צבעוני.

המשתתפים אמורים להתחלק לקבוצות לפי צבע הנייר, כאשר אסור לדבר או להוריד את הבגדים.

כדי להשיג את המטרה על הקבוצה לשתף פעולה.

שלב ב':

בקשו שמשתתף אחד מכל קבוצה ישכב על גיליון נייר גדול, ציירו את דמותו, ויתר המשתתפים ימלאו את הגיליון בידיעות חשובות על עצמם (על מה הם חולמים, מה הם אוהבים לראות, מהם נושאי השיחה האהובים, מאכלים מועדפים ועוד). לאחר מילוי הגיליון יש לתת ליצירה שם.

שלב ג':

יש לתלות את התצוגה של כל הקבוצות באולם. תערכו סבב של המשתתפים שיתרשמו מהתערוכה.

סיכום הסדנאות

כדאי לשאול את המשתתפים האם הצליחו בעבודה המשותפת? מה היה הקושי הגדול ביותר?

מדוע היה קשה?

האם זה יכול לעזור להם בהמשך חייהם?

ביקר בחול שם: ארץ:	יש לו משפחה בחו"ל שם: ארץ:	יש לו ידיד בחו"ל שם: ארץ:
יש לו מכונית מתוצרת חו"ל שם: ארץ:	יש לו פריט לבוש מיוצר בחו"ל שם: ארץ:	לומד שפה זרה שם: ארץ:
אוהב מאכל מארץ מסוימת שם: ארץ:	ראה לא מזמן סרט זר שם: ארץ:	עזר פעם לתייר שם: ארץ:
אוהב להקה זרה שם: ארץ:	יכול לציין פוליטיקאי מחו"ל שם: ארץ:	קרא לאחרונה כתבה על ארץ אחרת שם: ארץ:
משתמש בקוסמטיקה מחו"ל שם: ארץ:	יש לו ציוד בבית מחו"ל שם: ארץ:	מקבל מכתבים מחו"ל שם: ארץ:
נוסע לחופש בחו"ל שם: ארץ:	מתעניין בתרבות של ארץ אחרת שם: ארץ:	אוהב ספרות בשפה אחרת שם: ארץ:

דף החתמות

אמצעים: דפי החתמות, פרסים למנצחים.

זמן פעילות: 10 דקות

מהלך הפעילות

חלקו למשתתפים דפים של משחק בינגו. בקשו מהמשתתפים לאסוף מידע לפי הכתוב על דפי המשחק.

המנצח הוא זה שאוסף את המידע ראשון .
חלקו פרסים למנצחים.

המשחק –יש למצוא אנשים המתאימים לתנאים הכתובים בטבלאות ולהחתיים את המשתתף במקום המתאים. המשתתף יכול למלא את הדף רק פעם אחד. הראשון שימלא את כל המשבצות בדף הוא המנצח במשחק.

פעילות שנייה – חוט הבנה

עזרים : כרטיסי זיהוי, נייר, פקעות צמר.

זמן הפעילות: 20 דקות

מהלך הפעילות:

- 1- חלק את כרטיסי הזיהוי ובקש לכתוב עליהם את השמות הפרטיים.
חלק את משתתפי המפגש לקבוצות קטנות עד 15 איש.
- 2- בקש מהמשתתפים לשבת במעגלים של הקבוצות הקטנות, במרכז כל מעגל שים נייר עם משפט שמתחיל אני ו..... (שם אחר של משתתף) דומים אחד לשני כי..... (תכונה משותפת).
- 3- תן לאחד המשתתפים את פקעת הצמר ותבקש שיזרוק אותה לאדם נבחר אחר בקבוצה ושיסביר מדוע, וישלים את הכתוב על הנייר. הכותב יזרוק את הפקעת הלאה וישלים את הכתוב, וכן הלאה וכך תיווצר רשת של תכונות דומות.
- 4- אותה פעילות חוזרת כאשר המשפט הכתוב במה אני שונה מזולתי.
- 5- סכם את הפעילות בשיחה עם המשתתפים. מה הרגישו, האם יותר קל לדבר על דמיון מאשר על שוני, ממה נובעים הקשיים?

סיכום-

במצבים של מפגש של קבוצות שלא מכירות זו את זו, בולטות תכונות היצוניות של התרשמות ראשונית ולא תכונות אופי אמיתיות. על בסיס זה אנשים מסיקים מסקנות שקריות כגון ג'ינג'י או בלונדינית מטומטמת. רק הכרות יותר קרובה נותנת סיכוי להבנה.

פעילות שלישית – אולם שאלות ותשובות

חומר עזר: נייר בפורמט A4, לורדים, סיכות

זמן הפעילות: 15 דקות

מהלך הפעילות:

חלק למשתתפים שני ניירות A4 באחד- כתוב יש לי שאלה, ובשני כתוב יש לי תשובה.
בקש מהמשתתפים שיכתבו על אילו שאלות היו רוצים לקבל תשובה, ועל איזה נושא הם מרגישים שהם יכולים לתת תשובות.
לבקש מהמשתתפים שיחברו בסיכה את הדף עם השאלות מקדימה ואת הדף עם התשובות מאחור.
עתה הסתובבות חופשית באולם תוך יצירת קשר עם כמות המשתתפים הגדולה ביותר.
סיכום הפעילות.

סדנאות אינטגרטיביות

מטרות:

- ☐ לפתח פתיחות ורגישות לאחר ולשונה.
- ☐ אינטגרציה של קבוצה בינלאומית

הקדמה לפעילות:

הצג את עצמך ומארגנים נוספים של המפגש
הסבר מהן מטרות התוכנית

עקרונות הפעילות:

הקשבה האחד לשני
הפתיחות לאחר
הדאגה לגבולות שלנו ולגבולות האחר

משך זמן כל הפעילות: כשעה

פעילות ראשונה- כוכב זהות

עזרים: כוכב זהות אישית חומר עזר – ניר בפורמט 4A, לורדים, מדגשים.

זמן הפעילות: כ-30 דקות.

מהלך הפעילות:

1- מחלקים למשתתפים ניירות ולורדים צבעוניים, מבקשים מכל אחד לצייר על הנייר את המרכיבים

החשובים של זהותו על צורת כוכב, ובכל קצה מרכיב מזהותו.

2- מבקשים מהמשתתפים לעבור ולהשוות ביניהם את הכוכבים שלהם.

3- כל אחד חוזר למקומו ומתנהלת שיחה עפ"י שאלות כגון –

האם למדת משהו על עצמך?

איזה מרכיבים של זהות חוזרים על עצמם?

מהם התכונות המשותפות הבולטות?

איזה תכונות שונות ישנן?

מה אפשר ללמוד מהשוני והגיוון?

מסקנה: אנשים שונים אחד מהשני – שמות, ארץ מוצא, ארץ לידה, צורות שונות של בילוי זמן

חופשי, גיל, מראה חיצוני, אמונה וכו', ועם זאת יש ביניהם גם דמיון.

- ☐ החלפת חומרי למידה ועזרי למידה (מפות, תמונות, סרטים, ספרי לימוד) היכולים לסייע להכרות עם ההיסטוריה, הגיאוגרפיה, התרבות והנושאים האקטואליים של ישראל ופולין.
- ☐ ביצוע עבודות חקר משותפות בין תלמידים פולנים ותלמידים ישראלים.
- ☐ אירוח קבוצת תלמידים פולנים בישראל על ידי בית הספר הישראלי (לינה בבתים של התלמידים, טיול משותף בישראל, ולמידה משותפת).
- ☐ הצטרפות בית הספר הפולני לכמה ימי סיור של המשלחת הישראלית בפולין.
- ☐ פיתוח פרויקטים קהילתיים-חינוכיים משותפים כגון: שימור בתי קברות יהודיים בפולין, פעילות חינוכית משותפת נגד אנטישמיות וגזענות וכו'.
- ☐ הפעלת תוכניות חינוכיות שיעודדו תלמידים בפולין ובישראל ללמוד ולהכין 'עבודות' על ישראל ופולין במסגרת תחרותית הנושאת פרסים משמעותיים).
- ☐ קיום סמינרים משותפים למנהלי בתי הספר ולמורים, שיתקיימו בפולין בישראל, ויעסקו בסוגיות משותפות בתחום ההוראה והחינוך, בחילופי ידע ובפיתוח תוכניות לימודים.
- "אוגדן מפגשי הנוער בפולין" נוער לקדם ולעודד קיום מפגשי הנוער בפולין ובהמשכן גם לקשר קבוע ומערכת של יחסי גומלים ושיתופי פעולה בתחומי עניין נוספים בין בתי הספר.
- האוגדן מציע רעיונות, כלים וחומרים לתכנון וביצוע המפגשים.
- אנו מקוים כי אוגדן זה יעזור לכם במפגשים אלו.
- בהצלחה.

מפגשי הנוער במתכונת הדו-שלבית ובמתכונת המורכבת, שמשכם ארוך יותר באופן יחסי, הכוללים פעילות מגוונת יותר שמשלבת פעילות חברתית, תרבותית, סיור, ולמידה עיונית בקבוצות קטנות, המתבצעים ב"זירות פעולה" שונות גם בכיתה וגם בשטח בסיור המשותף – מאפשרים להכרות מעמיקה יותר בין בני הנוער ובסיס לדיאלוג משמעותי יותר ביניהם.

מיותר לציין כי במפגש קצר במתכונת "חברתית-תרבותית" בלבד, אפשר רק לראות כמסגרת להכרות ראשונית, חברתית ואישית בין בני הנוער, מטרה ראויה בהחלט, אבל לא מספיקה לשמש כבסיס לדיון בשאלות המורכבות הקשורות יחסים בין יהודים לפולנים בתקופת השואה.

רוב רובם של מפגשי הנוער בפולין נערכים כיום במסגרת המסע בפולין ומשולבים בתוכנית המסע הרגילה של המשלחת כשהם מהווים מרכיב נוסף המעשיר את התוכנית ואינו בא על חשבון הביקור באתרים הכלולים במסעות לפולין.

יחד עם זאת, לעובדה שמפגשי הנוער נערכים במסגרת המסע בפולין (ולא למשל במסגרת תוכנית של "חילופי נוער") יש השלכות ומשמעות רבה. כי לעיתים קרובות קורה שהנוער הישראלי מגיע למפגש לאחר, או תוך כדי ביקור במחנות ובגטאות, כשהוא עמוס בחוויות רגשיות עזות שאינן מהוות רקע אידיאלי למפגש.

המציאות הזאת היא אילון לא פשוט אשר אינו צריך אמנם למנוע את המפגש, אבל מהווה אתגר חינוכי המחייב התמודדות. חשוב להתייחס לעניין גם בהכנות של הנוער הישראלי והפולני לקראת המפגש וגם במפגש עצמו.

ניתן להתייחס אל מפגשי הנוער כאל פעילות חינוכית חשובה אבל חד-פעמית. אולם, מפגשי הנוער יכולים להתפתח גם לקשר קבוע ומתמשך בין בתי ספר ישראלים לבין בתי ספר פולנים המקיימים את המפגש. ואכן, ישנם כבר בתי ספר בישראל ובפולין המקיימים יחסי גומלין ושיתוף פעולה אשר החלו במפגש נוער.

הרחבת מפגשי הנוער לקשר קבוע ולמערכת של יחסי גומלין ושיתופי פעולה בתחומי עניין נוספים בין בתי הספר פותחת אפשרויות חדשות כגון:

☐ הכנה ארוכה ומעמיקה יותר לקראת מפגשי הנוער (כולל: לימוד הנושאים שנבחרו על ידי בתי הספר לדיון במפגש, והכנת ההדרכה בסיור המשותף).

☐ טיפוח קשרים בין תלמידים ישראלים ופולנים באמצעות אי מיילים, SMS, וקבוצות דיון באינטרנט בנושאי מוזיקה, ספורט ותחומי עניין נוספים של נוער.

מבוא לאוגדן מפגשי הנוער בפולין

ישראל קרצנר

מפגשי נוער במסגרת המסעות לפולין אינם דבר חדש או יוצא דופן. באופן כזה או אחר, מפגשי הנוער בפולין מתקיימים למעשה מאז החלו המסעות לפולין. עד היום התקיימו מאות מפגשים והשתתפו בהם אלפי בני נוער מישראל ופולין.

מפגשי הנוער בפולין מבוססים על אינטרסים חינוכיים הדדים המשותפים לישראל ולפולין ומעוגנים בהסכם בין שתי המדינות. מפגשי הנוער במסגרת המשלחות לפולין נגזרים ממטרות המסע לפולין כפי שהוגדרו על ידי משרד החינוך.

בחוזר המנכ"ל העוסק במשלחות הנוער לפולין, ממליץ משרד החינוך כי בכל תכנית מסע יוקדש זמן למפגש עם בני נוער פולנים ומציע שלושה מודלים לשילוב מפגש כזה בתוכנית:

במתכונת של מפגש קצר - "חברתי-תרבותי": בני הנוער הפולנים מארחים את הקבוצה הישראלית בבית ספרם.

במתכונת של מפגש דו-שלבי - "חברתי-תרבותי" + סיור משותף: בני הנוער הפולנים מארחים את הקבוצה הישראלית בבית ספרם ולאחר מכן מצטרפים לקבוצה הישראלית ומסיירים אתה בקטע ממסלול המסע.

במתכונת של מפגש מורחב - "חברתי-תרבותי" + סיור משותף + סדנת למידה משותפת: בני הנוער הפולנים מארחים את הקבוצה הישראלית בבית ספרם ולאחר מכן מצטרפים לקבוצה הישראלית ומסיירים אתה בקטע ממסלול המסע ובסיומו חוזרים לבית הספר ומקיימים סדנת למידה משותפת בסוגיות הקשורות ליחסי יהודים-פולנים לאורך הדורות.

למפגשי הנוער בפולין ניתן להציב מספר מטרות:

- א. הכרות חברתית והכרות אישית ראשונית בין בני הנוער.
- ב. התמודדות עם הסטריאוטיפים ההדדיים הקיימים בקרב בני הנוער.
- ג. יצירת קשרים אישיים בין בני הנוער על בסיס תחומי עניין משותפים.
- ד. יצירה ופיתוח קשרים הדדיים ושיתופי פעולה בין הקבוצות ובתי הספר.
- ה. קיום דיאלוג תוך למידה משותפת לבירור סוגיות ביחסי יהודים-פולנים.

הצבת המטרות והשגתן תלויה בתהליך ההכנה לקראת המפגש, במתכונת המפגש ובמשכו. ככל שהתהליך החינוכי לפני ובזמן המפגש יהיה משמעותי יותר כך גדל הסיכוי להשיג במפגש מטרות רבות ומורכבות יותר.

בישראל שמסע המתנהל בצורה זו מעלה בעיות רבות ושיש לצד השואה להראות גם את סיפורם של הדורות הרבים לפני השואה. ממסקנה זו נולד גם הפרסום הנוכחי.

מטרת פרוייקט זה, בהיקפים מוגבלים בתחילה, היא שישראלים צעירים יפגשו בזמן מסעם עם נוער פולני וילמדו יחדיו את ההיסטוריה המשותפת להם. בזמן הדיונים במפגשים, שלא תמיד יהיו קלים, תיווצר ההזדמנות להכיר ולהבין טוב יותר אחד את השני ותתפתח רגישות להבנה טובה יותר של קורות העבר.

עם הזמן, יותר ויותר חודרת ההכרה שעתיד האנושות תלוי לא בהסתגרות בתוך קבוצות לאומיות אתניות או דתיות סגורות, אלא בפתיחות לאחר, וכי הכרחי הוא להכיר את הדעה של האחר.

הסדנאות המוצגות בחוברת שלפניכם, היינו הרעיון החינוכי הנ"ל שאמורים ליישם. חשיבותו של פרסום זה בכך שזהו מפעל משותף, אשר אולי היינו צנוע בצורתו, אך עשיר בתכניו.

אני יכול רק להביע תקווה שיהיה שימוש רחב בספר, וכי המפגשים המשותפים יהפכו לנורמה. שכן בעקבות פרסום זה יבואו נוספים, וחינוך כזה יהפוך לדבר רגיל ולא יוצא דופן.

לזכור למען העתיד-מבוא

מצ'אי קוזלובסקי

עצם הופעת פרסום זה, הוא אירוע היסטורי לכשעצמו. בפעם הראשונה קבוצה של מחנכים פולנים וישראלים יצרו יחד ועיבדו שורה של שיעורים וסדנאות למען ישראלים ופולנים צעירים האמורים ללמוד ביחד את ההיסטוריה המשותפת להם. היסטוריה משותפת, היות שבמשך כמעט אלף שנה ההיסטוריה הפולנית והיהודית היו שזורות זו בזו ללא יכולת הפרדה ביניהן.

לא תמיד הייתה זו היסטוריה קלה; היו בה פרקים יפים ומפוארים אך גם אירועים דרמטיים. המאמרים ההיסטוריים מהווים מבואות לסדנאות השונות וחשובים מאד להכנה, פורשים בפני המורה מורכבויות אלו.

המאמרים מספרים על העבר העשיר. די להזכיר כי עד נפילת פולין במאה ה-18 רוב היהודים עד כדי 60%-70% מכלל האוכלוסייה היהודית היו אזרחי פולין. דהיינו, חלק גדול של העם היהודי הן בישראל והן בגולה שורשיו הנם פולניים. נוכחותו של מיעוט יהודי בעל תרבות ייחודית אך שאינה מרוחקת מהתרבות הפולנית, הותירה השפעה עצומה על פולין והפולנים אשר עקבותיה קיימים גם היום. האירועים המורכבים במחצית השנייה של המאה העשרים גרמו לכך כי הן בפולין והן בישראל היו ניסיונות לפחות להמעיט בערכו של העבר המשותף אם לא למוחקו לחלוטין.

בפולין בזמן השלטון הקומוניסטי ההיסטוריוגרפיה הרשמית הרחיקה את הזיכרון של פולין הרב-לאומית. במיוחד מאז האירועים הכואבים של שנות ה-60, הצנזורה אסרה על כל אזכור של העושר העצום שתמך יהודי פולין במשך מאות שנים.

הסיבות בישראל לדחיקה זו היו אחרות. המדינה הצעירה שנאבקה בסכנות רבות ולחמה על קיומה, הדגישה בחינוך את האידאולוגיה הציונית על חשבון חיי הגולה ובהם סיפורה של יהדות פולין. וכך קרה שהודגשו במיוחד הדפים השחורים של ההיסטוריה אשר שיאם הייתה השואה שהתבצעה, לצערנו, על אדמת פולין, אם כי לא בידי ידיים פולניות.

לא קשה היה לנבא את התוצאה. בשני הצדדים נבנתה חומה מלאכותית בין פולין הקומוניסטית לבין המדינה היהודית הצעירה וכך גדלה הב ורות, ויתרה מכך: סטאורוטיפים שליליים ודעות קדומות. התהליך הזה החל להשתנות מאז שנת 1989, כאשר אחרי מהפכה ייחודית ללא שפיכות דמים פולין זכתה לחופש וריבונות מוחלטת. אחד מהמרכיבים של המצב החדש היה למלא את ה"כתמים הלבנים" בהיסטוריה הפולנית. יסוד חשוב בהשבת הזיכרון היה מחקר ופרסום אודות המיעוטים הלאומיים בפולין ובמיוחד היהודים.

במשך 17 שנה נכתבו מאות מחקרים ומונוגרפיות. נוצרו מכוני מחקר חדשים וקמו חוקרים צעירים רבים המתמחים בהיסטוריה היהודית.

המסעות הראשונים של הנוער הישראלי לפולין שאורגנו על ידי משרד החינוך התרכזו בעיקר בסיפור השואה ומטרתם הייתה לא רק לימוד ההיסטוריה אלא גם ריגוש המבקרים. במרוצת הזמן הגיעו למסקנה

תוכן העניינים

עמ' 5-6	מצ'אי קוזלובסקי	לזכור למען העתיד-מבוא
עמ' 7-9	ישראל קרצנר	מבוא לאוגדן מפגשי הנוער בפולין
עמ' 10-19		סדנאות אינטגרטיביות
עמ' 20-22		מבוא לימי הביניים
עמ' 23-27		ראשית העת החדשה-תור הזהב מאות 15-17
עמ' 28-32		תור הזהב בפולין-סדנה
עמ' 33-38		המאה ה-19 –מבוא
עמ' 39-45		פולנים ויהודים במאבק על עצמאות פולין במאה ה-19-סדנה
עמ' 46-51		המאה העשרים-פולין בין שצי מלחמות עולם-מבוא
עמ' 52-62		יאנוש קורצ'אק-גשר אנושי בין שני העמים-סדנה
עמ' 63-66		גורלה של פולין במלחמת העולם השנייה-מבוא
עמ' 67-70		יחסי יהודים-פולנים בזמן מלחמת העולם השנייה-מבוא
עמ' 71-79		גורלות נפגשים בכיכר-סדנה
עמ' 80-86		פולין לאחר המלחמה-מבוא

יד ושם
רשות הזיכרון לשואה ולגבורה
ביה"ס המרכזי להוראת השואה

משרד החינוך
מנהל חברה ונוער
תחום נוער וקהילה

דף קרדיטים:

מערכת: אוה בובינסקה, אלכס דנציג, אורית מרגליות, יואנה גוספדרצ'יק, ירון בקר וישראל קרצנר.

כותבים: אוה בובינסקה, אלכס דנציג, אורית מרגליות, ירון בקר, ישראל קרצנר, ארקדי ולצ'אק, קטז'ינה קושבסקה, רוברט שוכטה, פיוטר טרויאנסקי, ז'דיסלבה ברנקביץ'.

עריכה גרפית: כשישטוף קאובשינסקי.

CODN הוצאה ראשונה, 2008

ISBN 978-83-60814-04-8

Skład: Jan Jacek Swianiewicz

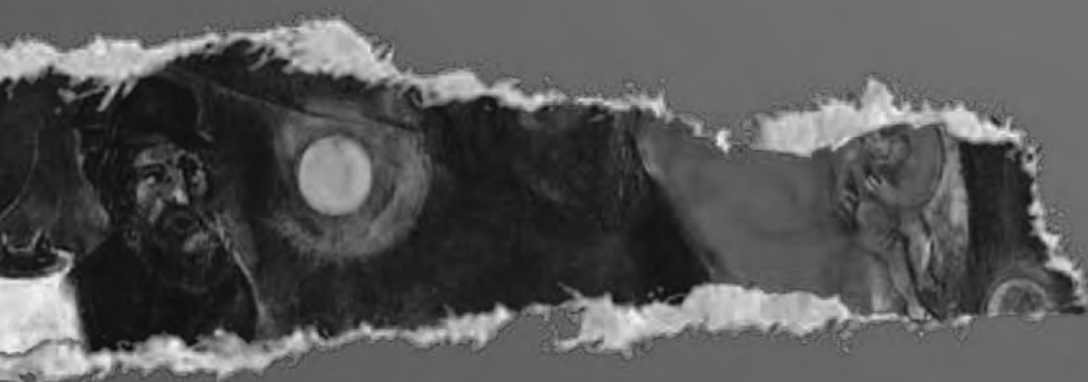
Druk: ZAKŁADY GRAFICZNE TAURUS

Stanisław Roszkowski Sp. z o.o., 01-914 Warszawa, ul. Dantego 1/25

Zakład Produkcyjny: Kazimierów, ul. Zastawie 12, 05-074 Halinów

מפגשים

מפגשי נוער ישראל-פולין

מדריך למורה

